

**INDIANA
UNIVERSITY
LIBRARY**

241

№. 2202

Олексій, Плющ

ОЛЕКСІЙ ПЛЮЩ.

Тvory

ТВОРИ.

т. I.

З портретом, життєписом і переднім словом.

Ціна 75 коп.

Видання

О. Л. С.

Друкарня Є. Фесенка в Одесі.

1911.

PG 394P

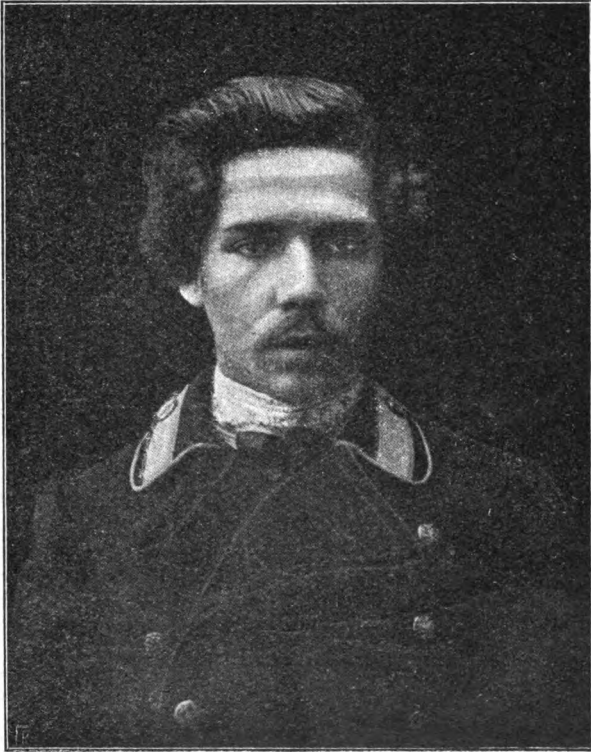
. P57

1911

v. 1-21

INDIANA UNIVERSITY LIBRARY

12-23-60

Олексій Плющ.

Переднє слово.

Раннього багато-творчого літа, саме в червні, серед улюбленої української природи, у рідному селі трагічно покінчив своє молоде життя студент Олексій Плющ, автор сих творів.

Що вимусило талановитого юнака в двадцять років одібрати собі життя?

Перелом між юнацтвом і дозрілістю нерідко викликає у нервових, неурівноважених осіб гостру духову кризу і часто тоді людина зневіряється у всьому, а найсамперед у своїх силах. На таку хворобу болять багато юнаків, що до того почувають у своїй душі велетенські сили до перебудови життя на свій лад. Коли ж доторкнуться до того брудного життя, то побачуть повну неможливість навіть порушити його хоч би на ступінь уперед, зробити хоч чистішим, не то вже ідеальним. Тут починаються муки душі, а кожен біль душі, то єсть уже її хвороба. Життя стає важким, безцільним, у мислях, як у фокусі, одбивається увесь його бруд і тягар, і треба великих сил та здорових нервів, аби струхнути з себе сей часовий кошмар і подивитися на світ оновленими очима.

„Як тяжко жити в ті похмурі дні,

„Коли нема де серцю відпочити,

„Коли обсядуть думи навісні,

„Голодні, голі, мов циганські діти...

„Куди від їх подітися мені?

„Як страшно жити, о, як страшно жити!“

Кому з чутливих юнаків нерідний сей крик наболілої душі поета?

І все ж таки більшість молоді виходять переможцями з цієї трагедії, кріпчає в сій боротьбі з самим собою, яка єсть прикметою сильних осіб, і після неї душа, мов очищена вогнем, стає світла, міцний і непохитний дух знаходить твердий ґрунт для активної роботи, для творчости нового життя, для боротьби, або, як невмирущий Фавст, шукає принаймні самозабуття в діяльності.

Коли ви перечитаєте життєпис Олексія Плюща, то побачите, що він жив далеко в кращих і матерьяльних і моральних умовах, ніж живуть зараз тисячі юнаків, що все ж таки не бояться життя,

що роз'язують собі всі питання, поборюють усі перепони і в решті знаходять відповідне місце для розвитку своїх сил.

Душа Плюща, горда і самолюбна, з надзвичайно раннім розвитком, у двадцять років уже підупала, знесилилась, і се було найбільшою причиною його передчасної смерти. З 13-ти років, коли Плющ учився в гімназії, він цілком заховався в літературі, у 15 год має вже широкі заміри, починає писати і пише багато, витрачуючи на творчість духову енергію. У 19 год закінчив гімназію, а в 20—життя, написавши коло 4-х або 5-ти томів. Підняв на свої ще хисткі плечі тягар далеко більший, ніж могла видержати його ще не окріпша сила. І при всьому тому не мав морального задоволення, бо не знаходив місця в українській пресі, де б міг усе те друкувати.

Молодого письменника не пригріла ще молодша за його література наша. Причин було багато, між ними й та, що наші видавці, редактори, ба й рецензенти здебільшого поводяться з українськими письменниками байдужно, непривітно і всі разом намагаються здаватися розумнішими над свій розум, через що й дивляться на наших письменників крізь призму європейської літератури, вишукуючи та дожидаючи чогось надзвичайного, а тим часом література застається переповнена археологічними нудними дослідями. І то звуть вони відродженням української нації, в часи якого, як конечність, потрібно скупити всі духові сили, великі й малі. Ся хіба принесла і принесе ще багато нам шкоди, бо „краще своє латане, ніж чуже хватане“; і як би робили так, як у нас, інші народи, то тільки Німці, Французи та Англіїці і мали би свою літературу.

Плющ для України був чималий талант, продуктовний повістяр. Як талант справжній, він не міг не писати, а наслідком того—повна шухляда творів, з живими для його людьми, що часами натовпом—то з благаннями й докорами, то з гнівом і прокльонами—вимагали, що б пустив їх у широкий світ, що б дав їм змогу жити, а не держав у тюрмі, у замкненій шухляді.

Ось, принаймні, як описує він становище письменника українського в своїй фантастичній драмі „Смерть поета“:

Поета обступають тіні образів, що їх він утворив, цілими юрбами і говорять:

„В пилу шухляд затиснені, закуті
 „В кайданах, ми не дихаємо, мрем,
 „І радощі життя й борня його
 „Без нас, без нас справляються на світі...

„Ми страдно прагнемо життя, наш творче!
„Життя широкого і вільного нам дай!..

„На що, собі на втіху, на розвагу
„Із глибини могил позвав ти нас?...
„На що ти спокій наш потурбував,
„Коли ми світа вільного не бачим?...

„Дай нам життя, дай нам ти в світі жити!
„Бо ми живі по твоєму бажанню...
„А як не можеш нам ти місця дати
„В житті широкому, то на що ж, на що
„Ти викликав нас нидіти в тюрмі
„І на що мучив нас собі на втіху?...

„Мучитель ти, будь проклятий за се,
„Коли не знаєш ти, як боляче нам мерти
„В кайданах сих, без волі, без життя!“..

Коли вже образи, утворені поетом, розчаровувалися в силі свого творця і проклинали його, то ті прокльони були реальні й дійсні для їхнього автора.

Подібна душевна драма разом із захватом творчістю в часи зросту духових і фізичних сил довчасно зістарили дух Плюща, знесли його, зробили його хворим і, коли на сей виснажений ґрунт упали ще життєві пригоди, то зараз же з'явилось розчарування в своїх силах. Плющеві здавалось, що і талант його гине, що і ціль життя—творчість зникає, що, значить, і нема чого жити.

Біографи Мопасана кажуть, що його довчасна смерть стоїть у з'язку з надзвичайною його продукцією, з тим, що він на протязі 11-ти років випустив 25 томів своїх творів, хоч почав друкувати їх тільки на 33-му році свого життя.

І сам Мопасан популярно вияснює причину своєї недуги так: „У сферу невідомого намагаються прозріти всі творці, катуючи й насилуючи свою природу, виснажуючи свій розумовий апарат. Усі ті, що загинули від розмягчення мозку, Гейне, Бодлер, Бальзак, Байрон-мандрівець, що сам шукав смерті і мав за тяжке нещастя бути таким великим поетом; Мюсе, Жюль-де-Гонкур, і чимало ще їх, хиба не від того загинули, що так діяльно працювали, що б звалити матерьяльні мури, в яких стиснуто людський розум“ „Бродяче життя“.

О. Плющ, не рівняючися з сими велетнями талантом, мав не менше за них тендітну нервову організацію і, як і вони, витрачував духову енергію над свої хисткі сили.

Коли уважно перечитати його оповідання, одразу кидається в очі, що типи Плюща знесилені життям або хворі, що трагічний кінець для їх автора немов би йшов фатально. Боротьба життя з смертю червоною стрічкою переплетає всі його твори. І смерть, на превеликий жаль, перемагає.

Не стало юнака, що міг би дати нам ще багато, зовсім із другої сфери життя, життя, повного сили й енергії, на якому тільки й можна будувати самостійну культуру.

Автор якимось одразу знайшов свій шлях і творчість його була цілком свідомо, вона попереджала життя, як се й повинно бути, небагато мала спільного з старою етнографічною школою. Плющ малював нам сучасне інтелігентне українське життя, націоналізуючи типи, події, навіть цілі оповідання.

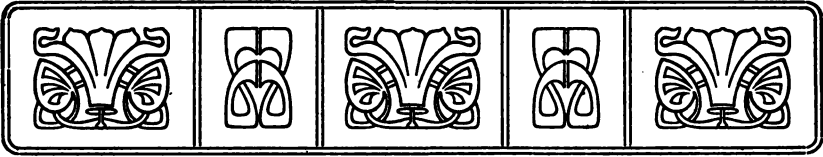
Великий жаль за небіжчиком і жаль ще більший за письменником, бо у нас так мало сучасних повістярів, що ми й досі, правду кажучи, не маємо власної літератури в широкому значінні. Досі ще у нас нема такої лектури, ні оригінальної, ні перекладної, що б на ній могла виховуватися українська інтелігенція.

А без літератури, без „Слова“ (мислі), що було в початку у Бога і було Богом, що і наш геній поставив „на сторожі“, що одно лиш одріжняє людину від усього іншого живого на землі,— без його нема нації! Хоч у наші часи слово відійшло на другий план, а на першому стоїть зараз „діло“, однак минуть часи і знову люде зрозуміють, що слово єсть початок і кінець, альфа і омега в людськості, що слово єсть та непоборна і єдина сила, яка підвищує душу, розвиває людей, яка за собою веде і діло, і саможертву, і виробляє з людини надлюдину.

Пускаючи перший том творів Олексія Плюща, наше видавництво мало на меті, з одного боку, дати можливість його творам з'явитися в світ і не загинути в життєвому вирі, з другого— додати сю невеличку частку духової цінности до не так великого скарбу нашої літератури. І коли сей перший том знайде прихильність *у читачів*, то се нам дасть змогу пустити в світ в недовгим часі й інші його твори.

Іван Луна.

1928/ХІ 10.

Олексій Лющ.

ЖИТТЄПИС.

Олексій Львович Плющ народився 13-го травня року 1887-го в Чернигівщині, в с. Оленівці, Борзенського повіту. Батько Олексія Львовича родом з козаків, був учителем на селі; мати походила з шляхетського роду Віридарських.

З батьківського боку дід і прадід були хлібороби і належали до числа заможних хазяїв. Прадід, крім того, був прасолом і в ряди-годи їздив у Крим по сіль та рибу. Дід небіжчика з'ямолоду скрізь їздив з батьком, але після одруження виключно взявся до господарства. Як чоловік добре грамотний, розвинений і чесний, він користувався великою популярністю в окрузі й загальною пошаною земляків. Перебував на всіх громадських виборних посадах, між иншим був більше 15-ти років церковним старостою. Вмер в 1875 році, маючи од роду 48 год. Бабка Олексія Львовича походила з дуже багатой міщанської родини Кордюків, була людиною розумною і чесною. Визначалася любовію до праці і просвіти. Сама неграмотна, вона досягла того, що одні з її дітей мали середню, другі вищу освіту.

В ті часи то було великою рідкістю в селянському побуті.

З материного боку дід і прадід Олексія Львовича були поміщиками середньої руки.

Прадід який-сь час служив у війську, потім вийшов в одставку і до смерти служив повітовим справником в своєму-же Борзенському повіті.

Дід, Олексій Аммосович, спочатку вчився в Ніжинському лицейі, після в Московському університеті, де і скінчив курс юридичних наук. По скінченні університету, був який-сь час слідчим на Волині, після в Київщині, і нарешті в Ніжинському повіті в Чернигівщині, верст за 40 від рідного села Оленівки. Коли переїздив із Київщини в Ніжин, застудився і заслаб. Хорував коло 10 год і вмер на 36-ому році, залишивши троїх дітей, з яких найстаршій, Ганні, що стала матірью небіжчика Олексія Плюща, було всього 13 год.

Єдиною втіхою для слабого здоров'ям діда Олексія Львовича було читання книг. Він добре знав німецьку мову і читав найкращих німецьких авторів в оригіналах. Писав замітки з поводу того, що перечитував, вів щоденник і час від часу співробітничав у часописі „Недѣля“.

Олексій Аммосович по природі і характеру був типовий українець, великий націоналіст, щиро любив все рідне, українське, а „Кобзаря“ Шевченка знав всього на пам'ять.

З П. О. Кулішем, який жив у своєму хуторі під Оленівкою, були великі приятелі. Любов до рідного краю передав своїй найулюбленійшій дочці Ганні, яка до шкільного возросту говорила виключно своєю рідною мовою, а „Кобзаря“ знала не гірше за батька.

Коли настав час систематичного вчення, Ганну Олексівну віддано було до Київської Міністерської гімназії.

Тут з перших же кроків довелося їй терпіти глузування й докори з боку товаришок, до яких вона зверталася на своїй рідній мові, а також утиски і переслідування з боку вчителів.

Скінчивши гімназію, Ганна Олексіївна хотіла бути народньою вчителькою, але незабаром познайомилася з учителем місцевої школи Львом Андрієвичем Плющем і в липні 1886 року одружилася з ним.

13-го травня 1887-го року народився у молодого подружжя син Олексій. Олексій Львович, як первисток, користувався великим пеклуванням і увагою, як з боку батьків, так і з боку родичів. Треба зауважити, що всі вони виявляли до новонародженого незвичайну любов і цікавість, ніби передчували в ньому майбутнього українського письменника і поета.

З перших днів свого життя Олексій Львович виховувався цілковито під доглядом рідної бабки з материнного боку Пилипії Фортунатовни, яка походила з польської шляхетної родини Тржешковських.

Завдяки дуже старанному вихованню й любові, а також добрим умовам взагалі, він розвивався, як фізично, так і духовно досить швидко: до году ставав на ноги, рано почав говорити, а на третьому році викликав до себе чималий інтерес.

Незвичайно чулий і спостерігаючий, він з раннього дитинства придбав великий і розмаїтий запас знання з багатой і розкішної української природи, серед якої жив.

З п'яти-шести год Олексій Львович часто замислювався, шукаючи відповіді на ті запитання, якими повна була його дитська голівка.

Почуття до великого й прекрасного було у нього вроджене, а розкішна українська природа цілком задовольняла його естетичні потреби. Разом зі зростом

духових сил краса й величність природи наводили на думку про Вищу Силу, про Творця світу, що заправляє всім. Звідси цілком самостійно, безпосереднє витворилося розуміння про Бога, яко Творця світу.

То був період зросту релігійного почуття у Олексія Львовича, що виявлялося в якому-сь особисто благоговійному відношенні до природи. З незвичайною любовію і увагою відносився він до кожної стеблинки, до квітки, до пташки, ніби прочуваючи у всьому, що бачив круг себе, Великого Творця світу.

Найближчими вчителями Олексія Львовича були його батько, мати й бабка.

Отець і мати всі природні з'явища, як от грім, блискавка і т. ин., поясняли путем натуральним, а факти й події з історії Старого й Нового Завіту намагалися переказувати виключно, як оповідання, не даючи жадних пояснень. Словом в цій галузі у дитини знання були непевні, необосновані, і тому лишали в душі якісь вагання.

Комбінуючи розуміння про з'явища природи з історією про сотворіння світу й чоловіка, він намагався путем запитаннів до людей дорослих урівноважити цілком протилежні вчення. Бабка Олексія Львовича, з інституцьким вихованням, людина безумовно віруюча і релігійна, надавала своїм поясненням характер чудес.

Таким побитом в душі дитини рано почалася боротьба між розумінням, що виробилося під впливом природи, і між тими поясненнями, які він чув від дорослих.

Всі надії пізнати в справжньому освітленні природу, її життя й закони, що ними держиться цілий світ, він покладав на школу, і тому так нетерпляче ждав часу, коли вступить до гімназії, де сподівався

розв'язати всі питання, що мучили його душу. Бажаний час настав. В 1896 році Олексію Львовичу сповнилося 9 літ, і батьки рішили віддати його до 1-ої Варшавської гімназії, де він вступив у підготовчий клас.

Треба було бачити той підвищений настрій дитини, коли перший раз вертав він до дому після лекцій. Невимовне щастя сяло на його обличчі. Видно було, що під впливом „храма науки“ дитська уява малювала чудову картину будуччини. В такому благоговійному настрої пробував він цілий рік. Коло двох місяців Олексій Львович жив тільки з батьком, позаяк мати і вся сем'я лишалася ще на селі.

Він досить швидко орієнтувався у великому гучному місті, тільки видно було, що незвичайно рухливе й блискуче життя Варшави втомлювало його дитську натуру, що звикла до сільської тиши.

Незабаром приїхала мати з другими дітьми. Олексій Львович був з того дуже радий, але умовини для його особистого життя значно погіршали. Вся сем'я містилася в одній кімнаті на протязі цілого педагогічного року. Після іспиту зараз же виїхав на село, куди перед місяцем переїхала сем'я. Рідне село, вільне життя після зими й довгого вчення дуже добре вплинули на його вразливу душу. В гурті родичів і товаришів однолітків він проводив цілі дні на свіжому повітрі серед розкішної природи, яку любив до нестями.

Стародавня поміщицька усадьба з великим старим будинком, з старим трохи занедбаним садом давала вдумливому хлопцеві багатий матеріал для розвитку його фантазії. Що року на вакаціях Олексій Львович їздив в Оленівку і що рази все ширше і глибше знайомився з побитом і життям рідного народу.

Опісля, згадуючи про свою батьківщину, він писав:

— Знов згадалась мені Україна. Оленівко кохана, саду мій милий, тінистий, і тихощі душевні, надхненні листоньками, що тихенько гойдаються на вітоньках старезних дерев; сей замисливий вродливий спокій дрімучого саду— як ти вабиш мої мрії!... Як душа дріжить приємно при тім спогаді! Згадуєсь мені, як я ніби на світ народився, коли в квітні вирвався на волю з Польщи на Україну... Як я зрадів, коли в'їхали в рідний гай... Свіже повітря весняного ранку, затихши, наповнило і гай зелений і мою зміцнілу в той час персь, розбиту негóдами та Варшавою... Я зітхнув, огледівсь довкола, заплющив очі і, коли відкрив їх, почувив, що тепер нічого більш мені не треба... І яке свіже, цілюще повітря... Як жайворонки весело і вихилясто виводять свої співи весняні... Як тут чудово!... В'їхали ми в село, яке вже енергійно працювало...

Хатки біленькі, що виглядають з-за гущини вишняку, калини та верб, або з окружуючих садків, церква теж біла, шостиглава, молода; широкі вулиці, по яких дівчата у національних костюмах, буденних, але так голублячих погляд, гонять свиней, корів і вівець до череди...

Одірваний від своєї вітчизни, Олексій Львович жив згадками про неї. І почуття любови до рідного краю зростало в ньому разом з розвитком духових сил. На 12-ому році він починає вести на українській мові щоденник, в якому першорядне місце займають вражіння і спомини про батьківщину.

З 14-ти год, будучи учнем 5-го класу, починає систематично вивчати українську мову. Джерела, якими він користувався для вивчення мови, літератури, етнографії і побуту рідного народу, були твори найкращих українських письменників і поетів: Шевченка, Котляревського, Куліша, Мордовця, Бантиш-Каменського, Карпенка-

Карого, Кропивницького, Грушевського, Франка, Чернявського, Грінченка, Кримського і багато інших.

З журналів сучасних передплачував: „Кіевскую Старину“, „Л. Н. Вістник“, пізніше: „Вільну Україну“, „Нову Громаду“, „Україну“ і щоденну часопись „Рада“. Крім того в 1904 році Олексій Львович придбав збірник „Вік“, в трьох частинах, і чимало інших збірників та альманахів.

Практично він навчався мови від народу, серед якого завжди жив на вакаціях, а також буваючи раз у раз в театрі, коли до Варшави приїздили українські трупи.

Олексій Львович дуже любив рідний театр, і на виставах знайомився не тільки з незвичайно багатою мовою свого народу, але й з його побутом, громадським і культурним життям. В 16 год він був добре знайомий з Тобілевичем, Саксаганським, Садовським, Заньковецькою і другими визначними артистами української трупи. Як видно з щоденника, Олексій Львович був у Тобілевича на квартирі, де вони подовгу розмовляли про умілість взагалі і про драматичну з'окрема, і що Тобілевич пророкував Олексію Львовичу велику будуччину.

В 1902 році Олексій Львович перейшов у 6 класу. Тут в ньому з'явилося непоборне стремління досконало вивчити рідну мову, і з цією метою прохав батьків пустити його до Львова, щоб, закінчивши там середню освіту, потім вступити до Львівського університету. Хоч таке стремління сина батькам було дуже приємне і вони йому співчували, та за браком матеріальних засобів не могли задовольнити бажаннів сина. Було постановлено, що він середню освіту скінчить в Росії, а після поїде в університет до Львова, де вступить на історично-філологічний факультет.

Тяжко було Олексію Львовичу погодитися з вироком батьків і з тою думкою, що тільки через три довгих роки може здійснитися його улюблена мрія про Львів і Львівський університет. З любови до батьків і за браком засобів мусив перемогти свої стремління, і з тої пори ще з більшим запалом береться до вивчення рідної країни цілком самостійно, на підставі наукових джерел.

Будучи учнем старшої кляси, він багато працював над ріжностороннім ознайомленням зі своєю батьківщиною, а також на ниві українського письменства. Як додати сюди ще науки гімназіяльні, то стане зрозумілим, що він працював над силу, і така праця похитнула його і без того некріпке здоров'я. Способом для підтримування фізичних сил були щоденні півгодинні прогульки по вулицях Варшави, а також гімнастика.

На думку самого Олексія Львовича найбільш втомлювало його і підточувало здоров'я це безкористне седіння в клясі, особливо на лекціях математики, яких було найбільше на тижні й яких він не любив, бо не відповідали завданням його душі.

Не терпів він педагогів-педантів, особливо вчителів фізики й математики, які своєю бездушністю, своїм одноманітним співучим голосом доводили його до сну, або в найкращому разі до зовсім сторонніх думок, навіть до творчости. Так на лекціях алгебри він обмірковував пляни своїх майбутніх творів, аналізував типи, або писав поезії.

Найбільш важливим і одмітним періодом в житті Олексія Львовича були роки 14—15-й.

В цей час в душі його відбувалася найгострійша боротьба між цілком протилежними розуміннями про Творця цілого світу.

З одного боку в душі 14-ти літнього хлопця ще держиться тверде, з дитинства закладене в душу розу-

міння про Бога, яко Творця світу, з другого—разом з поширенням світргляду і розвоєм духових сил установлюється розуміння, цілком протилежне вченню про істнування Чудесної сили.

Зароджується зневірря в істнування Вищої Істоти, що дає життя всьому і заправляє світом.

Певна річ, що люде звичайної вдачі і з незначним розумом по більшості над цим не замислюються і відразу переходять на бік безжурного вірування. Зовсім инше буває з людьми видатними, вдачі і розуму більш глибокого, до яких, очевидячки, належав і Олексій Львович. Намагаючись власними силами знайти і зрозуміти істину про істнування Бога, яко реального Творця людини і цілого світу, він доходив до несамовитої роспуки.

Така боротьба, очевидячки, тривала в душі Олексія Львовича доти, поки не виробився у нього певний погляд, пересвідчення, яким керувався, як істиною, весь дальший час.

Так в одному зі своїх творів: „Листування двох“, що „кидали свої духові погляди по той бік людини“, Олексій Львович говорить:

„Як ти знаєш, мій друже, люблю я, тиняючись перед святом по місту, заходити в церкви, щоб марити... Так було і сього разу. Зайшов я в церкву, став у темнім місці, і душа моя відкрилась... Подекуди у темряві, що обіймала повітря, в нецілком освітлених куточках храма, виглядали лики або Христа, або святих: лики тихі, лики спокійні, повні якого-сь глибокого духового задоволення... Вплинула на мене святоблива обстановка храма; душа моя пірнула в ті почуття, які роджала ся обстановка... Стало тихо, стало мило, духовно приємно на душі мойй: згоду з чим-сь вищим я почувив у всій своїй істоті... Ти думаєш, я не молився? О, я молився,

молився, як молитися дитя, молився, як молитися, хто може вірити без спізнання, хто здібен тільки серце мати!.. Я молився... Став на вколішки і руки простягав у ту таємну темряву, що висить у горі, лякаючись світа й сяяння, і, забувшись, молився я...

Раптом засвітили всі свічі, багато свічок, і темрява, що доти висіла над слабим світом, зникла, і з'явився в моїй душі розум, і питання раптом, як блискавиця на темнім килимі неба, блиснуло в розумі: „кому молюсь я, перед ким схиляю голову і я, і всі, що тут моляться?... Перед золотом, сріблом...

І згадав я, що єсть ще трейті люде, які не почувають завдоволення того, які близько зрозуміли оманливість його, а головне вони не байдужі, вони і по привычці не мають його за потрібне, вони шукають істину; вони можуть і шукають завжди, вічно і ніколи не втомляться в тім шуканні, знаходячи в нім завдоволення, аж доки не вдасться їм знайти істину“.

Певно, що звичка з дитинства вірити і молитися, боролася який-сь час в душі Олексія Львовича з освітою розуму і негативним відношенням до старих форм життя. З такими ваганнями в душі пробував він коло 2 літ, потім, очевидячки, заспокоївся, хоч цей спокій був тільки зовнішнім, бо в 1903 році, коли йому було 16 літ, він говорить:

„Молюсь Тобі, о душе творчости, могутний і великий,

Молюсь Тобі, якого Богом звать;
Зову і я Тебе так Богом, Богом вічним і великим,

Молюсь Тобі, якому честь дають!
Тобі, якого знать ніхто не знає,
А всякий завжди й вічно почуває

В собі й довкола, і якого звали
Юпітером, Зевесом, Саваофом і усяк,
Але якого все-ж не відшукали
І не знайдуть, мабуть, ніколи і ніяк!..

Не менш важливим періодом в житті Олексія Львовича були послідні роки його пробування в гімназії. В 6-му класі в першому півріччі він написав і виготував до друку повість: „Плач шаленого“. На друге півріччя ослаб, перетерпів операцію, від якої загубив багато крові; після операції ще хорував коло 2-ох місяців і постільки знемігся, що рішив залишитися в тому ж класі на повторний курс.

Рано, перед двома місяцями до скінчення педагогічного року, виїхав на село. Завдяки добрим умовам сільського життя і тривкій їжі, здоровля швидко верталося до Олексія Львовича, і в кінці літа він почував себе зовсім добре.

Роки 1905 і 1906, коли йому було 17—18 год, можна лічити найпродуктивнішими. В цей час написано на сучасні теми кілька оповіданнів, драм і поезій. З оповіданнів—„Сповідь“ була друквана в „Л. Н. Вістнику“, „Записки недужої людини“—в альманаху „Багаття“, „Палкий мисленник і учитель“—в „Л. Н. Вістнику“. Повість „Велике в малім та мале в великім“ була надіслана до альманаху С. Павленка, який не вийшов, і тому вона не побачила світу за життя автора. Всі останні твори, за браком часу, лишилися необроблені, хоч до переписування де-яких автор приступав.

Визвольний рух, що так широко захопив всі верстви російського громадянства в 1905 році, не міг не вплинути на думки й почуття Олексія Львовича, як письменника і громадського діяча, і він увесь віддається визвольничій роботі, не покидаючи при тому своєї улюб-

леної літературної праці, а також обов'язкових гімназіальних лекцій.

Тільки завдяки незвичайно підвищеному настрою духа міг 17.—18 літній юнак виконувати силу тих ріжнородних функцій, що вимагало від нього тодішне бурхливе життя.

Рік 1906-й був невимовно тяжким для небіжчика.

Він, що так критично ставився до своїх учителів і схолястичної гімназіальної науки, мусів що-дня нудитися по 5 годин на лекціях, аби тільки дістати аттестат на зрілість. Коли вертав до дому, почував себе постільки змученим, що зараз лягав спочивати, потім обідав, виходив на пів години на прохід, і повернувши брався до своєї звичайної роботи. В початку вечора години три-чотирі читав, години 2 вживав на підготовлювання лекцій, а весь останній час, коли бував дома, присвячував літературній праці, і під надхненням засиджувався години до 2 ранку. Прокидався звичайно об 8-ій, а о 9-ій був у гімназії, і так з дня на день.

Нарешті наступив іспит. Всі науки, крім математики, не турбували Олексія Львовича, бо він ними цікавився і завжди перечитував, про математику не дбав, бо не любив її, і при відповідях здебільшого вигадував.

Раз були класні завдання. Олексій Львович вигадав таке рішення, що вчитель, який звик до шаблону, замислився, як його цінувати, та позаяк плян і результат були вірні, поставив середній бал, хоч всі товариши, ученики 8-го класу, доводили вчителеві несправедливість оцінки, спираючись на те, що він, як математик, не міг відкинути особистого рішення ученика.

Вдачею своєю Олексій Львович був гордий, самолюбивий, достоїнство людини ставив над усе на світі. Як на зразок його самолюбства й гордощів можна

вказати на випадок, що мав місце під час іспиту по Закону Божому. Іспит цей звичайно провадився спільно для гімназистів і гімназисток 1-ої гімназії в присутності преосвященного. По іспиті єпископ звичайно говорив слово і благословляв учеників, даруючи гімназисткам євангеліє і святі образки, а гімназістам тільки євангеліє.

Кожний по черзі підходив до преосвященного, цілував у руку і одержував дарунок. Дійшла черга до Олексія Львовича. Він євангеліє взяв, але руки не поцілував, а тільки вклонився. Начальство, як кажуть, заметушилося, та перервати урочистости не зважалося. Між учениками пішло шепотіння і переглядування. Через 3—4 чоловіка підходить Т—й, який так само євангеліє взяв, а руки не поцілував. Начальство ще більш стурбувалося, а між учениками шепотіння стало голосніше.

Нарешті процедура цілування й дарування закінчилася. Знов коротке слово владики з натиском на шанування старших віком і начальників.

Усі гадали, що поведіння Олексія Львовича не минеться йому безкарно, та мабуть світське начальство подивилося на цю справу з свого погляду, а духовне вже нічого не могло вдіяти, бо іспит минув; воно обмежалося тим, що збавило бала по Закону Божому, та Олексій Львович ще раз мав вислухати навчення отця законовчителя.

В усякому разі іспит закінчився добре. Аттестат він одержав одмітний, і нарешті міг легко і вільно зітхнути після довгого пробування під опікою бездушних учителів і після гнету гімназіального режиму, нудного і одноманітного, як темні осінні ночі.

В осени того ж 1906 року Олексій Львович вступив до Ніжинського історично-фільольотічного інституту.

Це сталося цілком несподівано, як для самого небіжчика, так і для його батьків, бо ще задовго до скінчення гімназії Олексій Львович поклав їхати в університет до Львову, або принаймні до Київа, як що там відкриються до того часу катедри на українській мові. Сталося ж це від того, що наречена Олексія Львовича, С—ва, з якою він був знайомий більш, як два роки, вчилася в 7-му класі Ніжинської гімназії. Цілком натурально, що молодим бажалося пожити рік в одному місті, аби краще зрозуміти одно одного і підготувитися до переходу в Київ, де С—ва мала також вступити на курси. Так порішили дві молоді ідеальні істоти, та умовини життя в провінціальному городку нічого не дали їм позитивного, лише саме негативне.

Як відомо, Ніжинський інститут єсть цілком закрита наукова інституція. Склад професорів недогідний. Постанова наукової справи занадто суха, схолястична, і таким робом інститут з'являється продовженням тієї ж таки гімназії, тільки ще з інтернатом, то б то студенти тут ще менш вільні, ніж гімназисти. Вступивши до такої наукової інституції, Олексій Львович мусів коритися її неможливо важкому режимові.

Після 2—3 днів перебування в інтернаті він побачив, що умовини тутешнього життя цілком протилежні його вихованню і його вдачі, що звикла до повної свободи в рідній сем'ї. Головна ж річ в тім, що Олексій Львович не знаходив тут захистного куточку, де б він міг віддаватися своєму призванню, яко письменник і поет. Через кілька день він знаходить собі приватне помешкання і кидає інтернат. Таким побитом з самого початку академічного року він вступає на нелегальну путь життя тим, що переступає статут Ніжинського інституту. Наслідком нелегального проживання за сті-

нами інституту було те, що місцева поліція зробила незабаром трус на приватній квартирі Олексія Львовича. Він попав під догляд поліції, що напевне завдало чимало прикростей його вразливій душі.

В першому півріччі Олексій Львович акуратно ходив на лекції і навіть склав піврічний іспит. У другому ж півріччі, завдяки тому, що 2 найкращих професори, з якими він зійшовся і полюбив їх, покинули інститут, він перестав цікавитися лекціями, і курсового іспиту зовсім не складав, маючи надію перейти у Київ. Провінційальні умовини життя, незадоволення й розчарування інститутом призвели Олексія Львовича до того, що він цілковито віддався громадській діяльності. Так, під проводом його зорганізувалося кілька товариств з гімназіальної молоді. Головним завданням Олексія Львовича було пробудження серед молоді національної свідомости, любови до рідного краю, рідної історії і літератури. Крім того він багатьох репетірував, здебільшого по історії російської словесности, кількох готував до іспиту за 4 і 7 класів гімназії. Був ще обібраний за книгаря і писаря Ніжинської „Просвіти“. З уст людей, що близько стояли до Олексія Львовича, видно, що він ніс таку силу самих ріжноманітних обов'язків, що на протязі суток мав не більше шости годин відпочинку. Не вважаючи на таку надсильну працю, знаходив час бувати на зборах Чернигівської „Просвіти“, де читав свої реферати.

Один з рефератів покійного „На роковини Т. Г. Шевченка“ заховався між його літературними працями, які незабаром вийдуть у світ.

Покинувши інтернат, Олексій Львович не міг більше користуватися казенним хлібом, і був приневолений, проти своїх пересвідченнів, давати лекції за гроші, без яких нема життя, нема свободи.

До всіх цих прикростей і розчарувань прилучилося ще сем'єве лихо, хворість матері. В осені 1906 року мати його Ганна Олексіївна сильно застудилася і захорувала. В такій стані здоровля приїхала в Варшаву. Тут злягла і вже більше не одужувала. Простуда сконцентрувалася на легенях і скоро повернулася в скороплинні сухоти.

Журба завдяки безнадійному становищу здоровля матері, яку він любив над усе на світі і надіявся, що по його одруженню вона буде жити з ним у Києві, брак матеріальних засобів, як до життя, так і до лічення матері, далі непорозуміння з радою професорів Інститута—все це лягло важким гнетом на молоду, вразливу душу, і Олексій Львович, зі слів близьких до нього людей, впав в якийсь ненормально-турботний настрій. Нарешті ще одна, треба гадати, дуже важлива причина, немало завдала йому страждань. Це відносилось до його майбутнього одруження. І тут ми знаємо тільки зі слів нареченої, що він пропонував їй куди-сь їхати, на що вона не згодилась.

І в ці страшні хвилини повного одчаю, коли юнак загубив віру в себе і стратив надію на краще, чесне і розумне життя, не знайшлося близької людини з певним, ясним поглядом на життя, яка б могла вернути віру в змучену душу і вдержати її від страшного кроку.

Під вражіннями повного зневірря пише небіжчик свої прощальні листи до батьків.

Отець одержав останнього листа від сина через дві години після телеграми, яка сповіщала його про передчасну смерть.

Так закінчив своє життя двадцятилітній юнак в повному розцвіті духових сил, шириий син України,

чесний борець за її волю, за добробут рідного народу, за свободу його рідної мови. Загубила Україна дуже молодого, але безумовно незвичайно талановитого письменника і поета, в творах якого відбилася сучасне життя з його визвольним рухом. Громадська діяльність Олексія Львовича, завдяки його молодості і становищу студента, не могла ясно визначитися, хоч він користувався великою популярністю між молоддю, був осередком, коло якого купилися найкращі ідейні елементи. Як український письменник, Олексій Львович мало відомий широкому громадянству, бо з творів його тільки де-які побачили світ за життя автора, а з віршів було друковано два-три, то б то сливе нічого. Таким побитом повна оцінка його таланту і літературних праць належить будучності, коли вийде в світ повна збірка його творів, а особливо щоденник, який вівся на протязі 4-х літ і заслугує на особливу увагу, як з боку громадянства, так з боку літератів і критики.

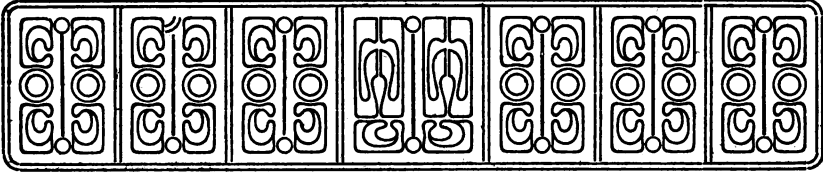
Земля тобі пером, вірний сину України, що присвятив усе своє найкраще молоде життя для поступу і визволення рідного краю!

Л. Плуц.

1908 року, травня 13 дня.

Варшава.

МОЯ МУЗА.

(Передмова до всіх моїх творів).

I.

Муза моя — се замислива дівчина чарівлива. Вона стала в захисті між вербами, що схилились над чистою водицею, і дивиться в задумі глибокій, споглядає своїм божественним оком на всю Україну. Очі її такі глибокі і повні задуми: тихо і вникливо, уважно і любвебагато дивляться в далину й широчину, осягаючи весь вигляд України; милуються її тихими вербами, вишневими захистами, річками, що, відбиваючи в собі віковично небо безкрає, безодне, течуть усе далі, все далі, кудись до мети; нарешті, тим небом глибоким, ясно-блакитним, убраним безліччю блискучих зір-очиць, що вкупі з задуманим холодним місяцем мережать, сріблять промінчастим павутинням українську ніч розкішну, від якої тхне фантастично-чарівливим спокбем усього Творця-поета—Бога... Вона стала у тім захисті, схилилась на вербу, підперши прекрасною, наче з білого мармору виточеною, рукою, своє чудововродливе обличчя, бліде, осяяне темними очима, прикритими довгими віями—нічю, — божественне обличчя!... і вдивляється в ніч, в українську ніч...

І бачить вона всю її красу, і пориванням всієї безодньої душі своєї милується нею, і чує вона її гармонійну мелодію і зачарована нею; вона дивиться поперед себе задумано і напружено, немов би в що-сь вдивляється, до чого-сь прислухається, в що-сь вдумується; божественні вустоньки з того напруження піввідкрились, погляд втопився в глибині ночі, розум в безодні думок, згадок і творчих міркувань... Місяць вплив з-по-за далекого гаю і срібно-прозоре світло промінясте своє кинув в ніч, яка, одягшись ним, обгорнувшись у його, як у плащ, засяла якою-сь світлоурочистою задумою... Проміння побожно і благоговійно обстали довкола богині і осяяли її. Чудова богиня в сіянні своєї безсмертної краси!... Рівні, неначе ті з мармору висічені форми дівочі, форми чистої божественної краси, одяглись лиш одним темно-прозорим покривалом, лехким, як срібло-тканая місяшна мрія,—покривалом, що хвилями облягало її постать і мантиєю падало з неї геть довкола... А вона все стояла під тихими розкішними вербами, чаруючи їх; все спершись на одну з них; все задумано гляючи в далину своїх згадок і творчих міркувань, стояла вона, осяяна своєю вродою і красою української ночі... От, її перса раптом піднялись, і лехке зітхання ледви чутне, ледви помітне зітхання вилетіло з божественних вустоньок... Болізно зтислись риси розкішно-вродливого личенька і по білому мармуровому чолу пройшла пасмугою тяжкая думка, неначе хмарка на небі... Се богиня згадує день, згадує болі людські за день, згадує вона всі денні кривди, всі ті кривди, що в день катують Україну, а ніччю вона, вбога щастям, вбога долею веселою, жадібна на радість, зітхає від денних болів, та хоть і розважає її мелодія ночі, утихомирююча, гоючая мелодія, але цілком за-

гоїти віковічні денні рани не може... Сі стогнання відбивались у глибокім серці богині в міру того, як вона спогадувала день... Перед її творчим поглядом, кишутим у згадки глибоко, виставали зло і добро, борня, жертви зла: діти добра справляли ту страшенну боротьбу; сльози текли струмінцями, стогнання носились над ними, прокльони круками літали, — і все се панувало одно на однім, переходячи в згадках богині про день. Кожна та згадка різала серце глибоко, тисла його, викликала на вії богині чудову, прозору сльозу, в якій видбивався світ місяця і яка, падаючи, робилась приском проміння горячого, ще не долітаючи до землі; викликала поруч з тим на біле чоло богині пасмугу, хмарную думу, — і богинина голівка все нижче та нижче схилялась на руку...

Вітерець пробігав тут хвилинно, питаючи пошепки листочки верби, що се значить, що так тяжко сумує богиня, — але верба лиш уперто й суворо хитала повагом головою, ледви помітно, ледви, ледви помітно...

Ні місяць, ні вітерець не могли дізнатись, чого сумувала богиня...

А мені вона, прилітаючи до мене в найкращі часи мого жйття, маючи невидимо своїм чароносним, чаробагатим покровом наді мною, співала мені пісні про ті свої суми... І чую я серцем стогнання і крики болізни, і плач, як сльоза за сльозою, немов би на струни бандури, пада й торка їх; вони ж так болізно проймають розражене серце, і плаче аккорд за аккордом і шматує всю душу мою.. Бачу худії руки, простягнуті руки за хліба шматком; бачу на їх я кайдани і регіт тиранів; бачу падіння людини, її затаєнні болі й придушені сльози, що сушать очі її, — і мої очі відвернутись бажають; та стогнуть аккорди, і я, зачарований, ніби при-

кутий, все слухаю, все ще вважніше, ще пильніше дивлюсь, прислухаюсь...

А серце стикає-сь, душа розриває-сь, і чую, що наче не світ се вже стогне один, а разом з ним, **чую**, як в мене з грудей стогін за стогіном плине, і я почуваю—не видержу, серце розірветься... Раптом в такую хвилину я порух неначе вчуваю богині моєї: вона невидимо схиляє-сь і в чоло цілує мене й рукою проводить, голубить по чолу мені,—все яснішим стає, серце гоїть любов до всесвіта й співущі у грудях мельодії я почуваю... й звідтам добуваю аккорд за аккордом, до купи їх я зливаю і пісню співаю... В тій пісні все лихо відбилось мені, вся недоля України там плаче, та їх заспокоює, пестить любов, що богиня мені дарувала!...

II.

„Реве та стогне Дніпр широкий...“ Аккорди несуться так владно, рокочуть могутно, і Дніпр лине куди-сь, лине і будить немов Україну... Разом з тими аккордами, що родить їх фортепіано, в душі мені теж рождаються аккорди і линуть, і владно летять, будять, і я прокидаюсь... З хвиль тих аккордів виринаєш ти, богине моя: чоло твоє повите хмарою, але що се таке?... По білим чолі течуть краплини червоної крові?... Падають в серце мені, серце горить!... От виринає з туману голівка поникла твоя: риси обличчя перейняті м'юкою глибокою, ледви движні, ледви помітні болі завмерли на них; на голівці, на розкішнім хвилястім волоссі, що обгортає твою постать чудову, на самій голівці лежить терновий вінок і колючками глибоко втискується в біле чоло, шматує його, і спід тих колючих пазурів течійками тоненькими плинуть краплини

крови... Вії твої спущені, а на віях блищать сльозини... Від часу до часу червона краплина крові спливає на око твоє і злившись з сльозиною, пада жаром, пекучим на серце моє... Воно родить болящі, шматуючі душу, аккорди; сі аккорди, плинучи з грудей моїх, обгортають тебе, моя богине!...

Слухай, богине моя, слухай, кохана! Чи я ж не поклав був на чоло твоє вінка із квіток—моїх мрій, не уплів в його пишних надій? Хиба пахощами натхнення не надихав їх? хиба не милували вони тебе в тім чудовім вінку, що так личив до твого чола високого, мармурового? і хиба спід його не виникали жартівливі, веселі кучері, пестячи чоло струнке?...

Тоді на очицях твоїх сліз не було! Тоді на вустоньках твоїх грала ледви помітна усмішка чарівлива, що сяла мені, як перший весняний день мая!... Де ж сей вінок ти терновий придбала? хто насміливсь подерти ним чоло спокійне твоє? Чого з очей твоїх сі сльозинки-перлини виникли смутком прозорим і глибоким сияти проти світа і падати жаром пекучим на боляще серце моє?...

Ти з України прилетіла? Ти терни мені принесла?... Дай їх мені! Моє чоло звичайно привикше до їх! Дай мені їх!...

Я не можу дивитись на тихі, затаєні болі твої, не можу дивитись на білеє чоло криваве, не можу не позбирати сліз твоїх, не сховати на дні їх в душі! Дай їх мені!...

А я тобі ось знову сплету чудовий вінок. Засяють в нім нові надії, як пивонії, як рожеві квіти, і пахощами зачарують твій тонкий божественний смак; замріють соромливо в нім, як ті скромні фіялки, як слізки дівочі, мрії, оздоблюючи і відтіняючи сиянне ріжних

квіток; обів'є їх довкола веселий, зелений барвінок, оточить своєю скромною українською красою чоло твоє; а резеда, що сховаю її в середину вінка, буде пахнути, так пахнути, як тихе натхнення, як пориви і радість творця!... Такий ось сплету я вінок тобі новий. Омий слезами щастя, що його дає твоє миле вітання біля мене, слезами тихої, безодньої любови омий скривавлене чоло твоє і тоді вже положу на божественну голівку твою, на божественне чоло, знов чисте, знов, як небо високе, наче прозоре, той квітчастий вінок новий... І росю слез нових, слез болю-жалю, що знов ти покинеш мене, щоб летіть на Україну, скроплю тобі той вінок... і він буде чудово сияти, проміння всесвіта відбиватиметься чудовими переливами в слезинах-росинах тих, а пахощі, чудові пахощі, зачарують тебе,— і ти відпочинеш від тернового вінка, полинеш ізнов на Україну....

Лети, лину!... Нехай твоє сяння скрашає її, нехай надихає її!.. Я ж візьму твій терновий вінець, тії болі, що дасть він мені, і знов у квіти, роскішні квіти я їх перетворю...

Ти ж вернись — уквітчаю ним я знову тебе, знов одпочинок я дам тобі... Лише вернись, о богине!...

III.

Чом же тебе так довго у мене от-се не було? І ти мене, брудного, покинула, чиста богине? Коли в мене кинуть грудку гязі, посиплють їх багато одна за другою, то я лиш, нещасний,—сам знаю, що вартий усього, бо підлий *homo sum et nihil humanum est meum*,—усяк намагаюсь твої подарунки від подиху бруду того захистити, і боляче стане мені при тій думці колю-

чий, що може й тебе їх грязь забризкати, та грязь, що летить на мене непотрібного...

То може ти гніваєшся? Бривки твої зсовуються суворо, очіці палають... От іскра паде на холоднее серце: палить його... Ти гніваєшся, о богине! ти те ж, о святая, погордою сиплеш мені із чудових очей, ти те ж хочеш кинути мене?... Ні, ось рука твоя має наді мною, неначе мене благословляє, — прощаєш, що я єсмь людина, прощаєш і дозволяєш мені пахучий фіміам на алтарі перед тобою запалить і благоговійно справити всепаління... Поезие, чистая, божественна, росою вмита, уквітчана чудовими квітками, сонцем осяяна, ніччю пов'язана, як хусткою шовковою, мінючою, що виблискує промінням місяця, богине моя вічная, святая, ти зі мною, ти біля мене, ти мені прощаєш?... О, я, не вагаючись, падаю ниць перед тобою, чистою, святою, бо душу виливаю — помиї души потечуть геть далеко і не заразять пахущого повітря, що лине від твоєї постаті—і ти росою своїх прощаючих, повних божественного співжаління, сльозинок миєш її і вона уже чиста, умита, пахуща твоїм владним натхненням, стихає під поцілунком твоєї тихої, лагідної усмішки чарівничої, як той день весняний в маї, перший день справжньої весни... Тхне від його пахощами і співом солов'я і чимсь ще вічним, що брентить і в співі солов'я, і в усій світовій гармонії, що без кінця-краю й без початку...

І я з тобою вже не сирота, вже не самотний, згнічений погордою своєю і розбитий бажанням співчуття: тепер я маю сили, змогу і хіть другим творчо співчувати, а в сім надзвичайне щастя, утіха і оправдання...

І я, в душі зпорозумівшись з небесами й землею, мовчу і молюсь, молюсь тобі, богине моя вічная, єдина,

що ніколи вже мене не покинеш, ніколи не лишиш, як добра, любвебагата неня, щоб не умити свого сина...

IV.

Серце моє, що се ти тьохнуло так? Чи то повіяла тиха журба на тебе з пахом фіялок і з місяшним марінням і відблиском неба? Чом так забилося, чом ти спинилось враз: прислухаєшся, чуєш щось; танеш.... немов в'янеш, б'єшся—неначе цвітеш?... Се ти зачуло богині ходу...

Ось мантия наче майнула, шелест крил, відгук зітханья, чола задума—і так тихо...

Я почуваю твій погляд, боготворенна моя, я почуваю: глядиш ти на мене з журбою і твій божественний, сповнений тихого натхнення погляд навіває журбу, невимовну, святую журбу...

Можу прохати у тебе... моя богине? Ти не наділиш мене своїм гнівом суворим. Ні... бо ти милосердна...

Коли візьму перо до рук своїх неміцних, зміцніє дух мій враз і силу владную в пері своїм вчуваю!.. Так мені хороше, бо сила родить щастя кріз свідомість, показчик всіх становищ тіла, з яких складається душа—і небо чистее блакитьми вільними своїми мені в душі вже ширшій відіб'ється! І бачу я всесвіт, як на долоні—чого не добачу, чуття підскажуть—і лепіт їх я навчився уже розуміти: і лепіт почуття і хмуру душу розгадати,—силу образів в юрбу стрункую поєднати, думку обтілити їми—се вмію я, сьому навчила мене моя поезія, моя богиня мила... Натхнення час—час царювання!...

V.

В брудній пекарні, серед диму і чаду, серед праці і її супроводарів, над повним чуття словом моєї матері

ти майнула легким крилом мені, богине моя, і чистий пах від повітря твого обвіяв мою душу творчим поривом.... В оживленій, оновленій уяві встали образи, постаті...

В нашім віковім саду, похилім в думу глибоку,— який вплив в уяві мені— з'явився мені образ старовини, що держить на своїх старих руках сучасність, дитину вбогу і малу... Обидва вони вбогі, обидва мають що-сь поетичне; старість і дитинство завжди мають який-сь пункт сприторкнення, яку-сь іділічність, що оточує їх ореолом...

Старенька баєчні дива виводить словами своїми, від яких шелестить ледви помітним шелестінням листя сада, перешепчуючись з вітерцем; хвилини, в постаті сконкретизовані, шумними рядами линуть і линуть, і кожної постаті погук веселий, чи зітхання важке, кожного порух душевний вітає в тім шелесті листя, в тім шепоті вітерця і тепер мені... Фантазія вільна, а хто в тім поручиться, що основа її химерна?... Дитина слухає бабусю і що розуміє вона? Чого простяга рученята до птаства? Що воно хоче почать лепетати? які розумні у неї оченята, як зосереджено дивиться воно в далину, наче розуміє те сплетіння постатів в уяві, які викликає бабуся словами своїми!... Ні, воно не розуміє, але почуває логичність в своїй появі після їх, — послідовність ту знає сад.... Та я теж за твоім приводом, богине моя, зрозумію її: ти даси мені спромогу прочитати і зрозуміти думу сада старого, похилого, розумного, а він оповість старі події, оживляючи їх баєчним шепотінням своїм.... Я жду від тебе вияснень, вічно-владна моя; дай мені снів пророчих, дай натхнення вільні, пал їх нехай обхопле душу мою, і хай я міць нелюдську одержу від тебе, вінчана моя мріями, богине моя!

Треба стати мені, божественна моя, і маляром і співцем: треба у руки взяти палітру і, виводячи на полотні риси та замальовуючи їх і вимальовуючи, еполею співати про їх, ліричними співами їхньої душі чарувати слухачів... Треба палітру, треба і голос... Голос я маю і вмю співати, а на політрі мало ще фарб, мало ще їх: треба збирати їх в житті....

Нумо же щиро, уважно збирати фарби в житті для своєї палітри, а тим часом будемо малювати те, на що тіх фарб вповні дістане, та від часу до часу співати тобі, віковічно могутна богине, свій гимн щиросердий....

VI.

Частенько, коли в душу закрадеться раптова образа, чи яка-сь подія намагає туди смутку, подія, що близько торкаєсь мене; чи невдатність своєї долі раптом спостережеш, чи що-сь вколе тебе в серце і зробить там рану, болючу рану, прикру, що не гоїться; чи дівчина на тебе — кохана твоя — немилим оком погляне, чи бажане та сподіване не сповниться, чи яка-сь інша неприємність, як от затаєна зрада приятеля, й терпка розчаровність з powodu сього, чи що інше, здатне навіяти в душу тобі безнадію, — частенько в такі хвилини ти гоїш рани, богине моя сріблокрилая, чарівливим віючи натхненням на мою душу з своїх святою сльозою заблослих вій, розкішних, чудовно-прекрасних.

І варт лиш мені подивитись в блакить твоїх невмірущих очей неземних, завжди повних натхнення, яке бренть течіями з твоїх вій мрієвійних, варт лиш твоєму поглядові торкнутись мого роз'ятреного серця, стурбованого, чи вколотого — як бальзам цілющий,

чарівний ввілється раптом в змучену душу мою, і я живу, живу так розкішно, так необмежено божественно ся маю, що не можу в усім світі окрашеним, в усім безлічі світів відшукати порівняння!

Ні,— поет, що почував на собі ласки натхнення, які прохолоджують пекучий біль серця і втихомирюють шалений бред душі,— поет, що забував всяку недолю власну, всеможливу в вільнім пориві, обтіленням якого з'являється всесвіт в веселчаній одежі, небо блакитне, зарум'яніле зорею, все найкраще та найбільш розкішне в світах,— поет без порівняння зрозуміє мене. Але що ж вбогому душею робить тоді, як горе, гніт нещастя, нахмуреність долі, скрута несправджених надій, і затаєних, і скромних, обтяжить душу, перетре і перемне її цілком змучену?

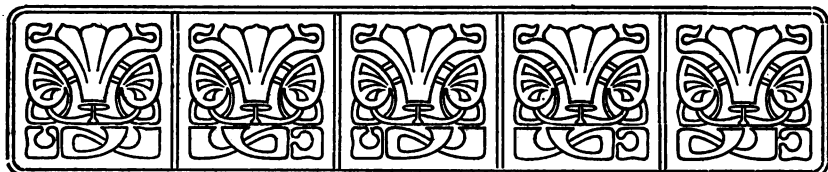
Можливість забувати власну недолю для світової, здатність минати своє лихо, коли до очей тиснесь велике чуже, загальне, всесвітнє, сила уяви, потрібна для сього, сила відчуття і здатність широко розкрити свою душу, піднесшись над себе й над усе, що затримує тебе на одному місці в узенькій клітці,—сі душевні переваги вносять силу щастя тобі! А що ж тому, хто здатен боліти лишень своїм горем, кому і воно вже занадто важке, важке особливо тим, що чужого в'явити собі не здола він, що на відчуття йому не почував в собі а ні снаги, а ні сил? що ж йому вбогому?... і як?

От що засмучує мене, коли мені гоїть душу натхнення! Хоть і розважаю я себе тим, що горе — гірке, скрута—скрутна, лихо—лихе, недоля болізна лиш для тонкої натури, — та бачу я стільки неостиглих вуст, що запеклись огнем пекельним в горі великім; стільки нерозважних нещасть, стільки хвилювань, яких не можна стримати, стільки пекучих сліз, витиснених з

запалених очей, стільки недолі прикрої, глибокої, що те саморозваження лиш накладає на мою душу шар важкої досади, що хвилинами так гнітить душу мені. І я ладен своє натхнення подрать на малесенькі шматочки, щоб поділитись ним з усіма, що плачуть, стогнуть і страждають нерозважені, закинені, занедбані всіма, всіма, бо лихо роз'єднує людей і лишень радість їх сполуча...

27 липня 1906 року
в Борзні.

„ПЛАЧ ШАЛЕНОГО“.

Оповідання.

I.

Думи мої, думи мої,
Що робити з вами?...

Т. Шевченко.

Відно убрата, з одним віконцем, низенька, під самим дахом дому, на краю Київа, кімната. Але вона свідчить, що в їй живе артиста. До однієї з стін прихилилось старе піаніно. Перед вікном стоїть столик невеличкий. Коло другої стінки ліжка, а біля нього етажерка з книжками та нотами. На столику, на піаніні, на підлокотнику, на стульці, що самотно стоїть перед піаніном, не знайшовши собі товариша, усюди та скрізь лежать цілими купами ноти. Горить лампа, бо вечір. На ліжку сидить юнак літ двадцяти. Він, замислений, у руках держить скрипку та лучок...

Скрипка наче сподівається, щоб до її струн доторкнувсь таки лучок, і щоб вилити ті почуття, які вложить в неї артиста...

Але артиста не підіймає руки з лучком, він наче захолює в одній позі. Мислі його були про минуле; вони наповнили йому голову в-щерть.

Невеселе, нервово та, за викидом де-яких світлих хвилинок, хмурне, хмурне, як осінній день, було те минуле.

Петро Іванович Хмурченко — так його звали — юнак вельми чудний. Невеселий, нестрункий, з здоровою головою, покритою темним волоссям кучерявим, з блідожовтим обличчям, риси котрого неправильні, але симпатичні. Очі темні-темні, глибокі та думні. Щось блискуче-підзорливе іноді пробігало по їх глибині: се були наче іскри, котрі, пролітаючи, лишали після себе чудні наслідки. Проміні якого-сь натхненого шаленства були ті іскри, а наслідки—сліді шаленої мислі. Петро Іванович був юнак хмурний, неговіркий, наче ні до чого нездатний.

Ще змалечку він був мовчазний, вічно задуманий на самоті, і якийся сердитий, надутий завжди та недоторкливий при других. Матері своєї він рішився дуже рано и не пам'ятав її. Не пам'ятав її обличчя, по статі. Де-що тільки врізалось йому в пам'ять: се—як він частенько сидів у неї на руках, і вона тихим, приємним голосом казала йому казки. Зміст їх завжди був чарівний, і образи відьом та упирів, що переважно були їх дієвими особами, частенько не давали йому спати або спокійно гуляти по великому, тінистому саду. Або, як вона співала йому пісні: їх він не пам'ята, але згадує ніжний, журливий голос, що проймав його до самісенького серця, торкав там щось таке, що примушувало сльози текти з очей... Або грала на піаніні, держачи його, Петруся, на колінах: і журливих мотивів тієї гри він теж не міг слухати без сліз, що пекли йому обличчя. Взагалі мати все було журилась; умерла ще молодою, умерла тихо, непомітно. З дитинства свого раннього він більш нічого не пам'ята аж до того часу, як опинивсь у гімназії.

Його одвезли до Петербурга, і почалось для його тяжке, сіре, холодне врем'я. Тільки й просвітку було,

як сидить за приватною книжкою та чита. Учитись не любив, багацько де-чого не розумів: через те й не любив ніяких наук. Зато багацько читав і меж іншими книжками більш усього любив Шевченкового „Кобзаря“ та вірші Надсона.

Душа його почала розвиватись, і він иноді почував в ній якусь мельодичну гармонію; тоді його очі блищали, тоді йому хотілось співати...

Як він зрадів, коли, після довгої, тяжкої зими й незвичкої, нецікавої праці, опинився вільним серед свого тінистого, великого, старого саду на хуторі, на березі Дніпра.

Частенько, коли не завжди, в-літку він лежав на леваді, що відділяла Дніпровий берег од саду, що, здавалось, бігла покупатись в долину до Дніпра.

Дивлячись на поважні зітхання Дніпрових напружистих грудей, на те, як проміння веселого сонця лоскотало їх; накидаючи погляди на протилежні пісчані кручі та скелі, на замислені, повиті димком гаї, що манячили в далині, там, за Дніпром, та на лехку, спокійну, прозору блакить,—він забувавсь в тихих, але журливих мріях. Чуючи пташине веселе щебетання, тихе буркотіння води біля берега та брентіння течій, і якусь мельодичну тишу довкола, він почував, що ніби усе те відбивається в його душі, komponується там в мельодичний аккорд, який хоче вилитись з душі, щоб понестись в уніссон з мельодиєю природи.

Тоді він вивчивсь грати на свистільці. Гарно грав, душу умів вкладати в неї.

Швидко пролетів вільний час, знов він у Петербурзі, знов сумні спогади зімування його проходили перед ним, знов учення, готування завдань, тімназічні мури, товариші з утомленими обличчями, учителя,

з буденними виразами виду, і все те ж та те ж, що так обрида за довгу зіму.

Єдиною втіхою його за часи довгих зімніх місяців була флейта, на якій він швидко вивчивсь грати.

Провів він тепер рукою по чолу, бо згадки про перше кохання впливли йому в голову.

Був він тоді в шостім класі. Жив у однієї вдови на квартирі. Завдань по лекціях йому завжди не хотілося вчити, і він сідав собі в куточку та грав на флейті. Як вільно він умів її уживати, якісь вільні згуки наче самі собі вилітали з неї, крутились, неслись в далечінь, пропадали там, а тут знов нарожались, знов зникали, лишаючи по собі стрункі та співучі одгуки.

А мотиви він сам творив, вони були переважно журливі. Сльози йому виступали на очі, і жадані, кохані були ті сльози,—вони його поривали, розм'ячали душу. А фантазія! Він згадує тепер з усмішкою на устах, як вільно ширяла його невпинна, необмежена фантазія, літала на зелені степи України, купалась у Дніпрових хвилях, одягалась в ріжно-барвні, лехкі мрії... Любив він марити. Читати, марити, грати на флейті — от були його укохані заняття.

А розвиток його і фізичних, і моральних сил не ждав, на крилах часу летів він, більшав. Тоді він почувив в душі своїй жадобу любови, бажання відкрити кому-буť душу, серце.. Сю жадобу, се бажання він вкладав у флейту, і вона, здавалось, відчувала йому.

Одним разом незрозуміле йому сумовання його та бажання затаєне вилилось в струнких згуках флейти:

Голос тихенький та мьєлодичний, неначе брєніння струмка по камінню, співав... А очі глибокі, задумливі очі, неначе спокійна мьєлодия річки

великої, водної, тихо-текучої... Сама ж струнка та лехка, як жартлива мьєлодия танку... А серце, як море глибоке, безодне, порою бурхливее, вільнее, часом — затихле, спокійне, зітхаюче тихо своїми могутними хвилями, сонця промінням политими... Флейта мінjala сі мьєлодії, знов повторяла їх, всі вони в один образ злились, зібрались у цільну одну мьєлодию і явили образ її.. Дівчини...

І він покохав се творіння власної фантазії.

Як тепер пам'ята бліде, бліде, аж прозоре, обличчя з великими чорними, глибокими очима, на які накидали тиху сутінь довгі вії. Як тепер пам'ятає струнку, худу її постать, тихий, неживий наче, голос, неенергічні порухи...

Вона, Олена Андріївна Швиденкова, тая, яку він покохав вільно, щиро, об яку розбилась його душа..

Вона була племінниця його хазяйки.

Одного разу він сидів в своїй кімнаті і грав. Грав він:

Голос тихенький та мьєлодичний... Очи глибокі, неначе мьєлодії річки великої... Серце широке, як море... Сама ж струнка, як танець...

Щось підійшло до порога і зупинилось там. Як скінчив він грати, то обернувся.

Вона!—вимовив він, бачучи в ній обтілення образу, що явила йому фантазія.

Як тепер згадує, як йому в очах усе змішалось, все зникло, oprіч неї, одна вона стояла перед ним.

Вона ж засоромилась, опустила вії і зникла...

II.

Пам'ята, як потім знов він грав, і знов вона з'явилась. Як вони того ж дня й познайомились. На другий

день вона знов прийшла послухать його музики. І пам'ята він, що грав їй мелюдию...

Він підняв лучок, торкнувся ним до струн і став відтворяти ту саму мелюдию, що тоді грав їй на флейті:

Ти—мій коханий, знайомий давно, идеале, ти еси тая, що образ твій флейта мені проспівала; тебе уже раньше я встиг покохати, як ти ще не знала мене... Тепер я скажу тобі слово єдине: „кохаю, кохаю, кохаю!“ Кохаю так вільно, так свято, глибоким та вічним почуттям широким, що душу безодню мою захопило, в усю мою влинуло чулу істоту...

Тоді було... Він наче тепер се пережива...

— Я вас люблю! — вимовив він.

Вона уся почервоніла. Яка вона була прекрасна, коли її бліде-бліде обличчя покривав ніжний рум'янець! Він обняв її, вона притулилась до його.

— Кохаєш?—питав тихо він.

— Кохаю—ледве чутко вимовила вона.

А губи злились в поцілунок, перший чарівливий поцілунок першого кохання.

— Яке то було щастя, перше, недовге щастя! — вимовив він сумно, пригадуючи усе те.

Потім кожен вечір вона йому приносила чай і з своєю склянкою сідала проти його... Очі її, злехка прикриті віями, дивились на його так ласкаво, так закохано!... Скільки кохання, ніжного, тихого, святоблнвого, відбивалось в її погляді!...

— Що, смашний сьгодні чай? — було питала вона.

— Смашний, смашний!—А ще смашнійши йтим, що п'ємо вкупі з тобою, коханий ти мій, ненаглядний! — щирим, тихим голосом мовляла вона, і, вставши з-за столу, підходила до його, обіймала його кучеряву голову...

Він і тепер почува, ніби цілує ніжні ручки, маленькі...

— Заграй-но, коханцю! --- було просить вона. І він брав у руки флейту.

Кохаючись з Лесею, він почував, що ніби дух його звільнів, розвивсь. Він почувив жадобу творити мелодії. Він вивчивсь тоді грати на фортепіані.

А саме гдавне те, що Леся влила в його серце любов до українського народу, взагалі до усього українського. Вона теж була українка, вона перш училась у Києві, частенько оповідала йому про се місто. Вона мала українську бібліотеку чималу, і він тоді ж прийнявся за читання українських книжок, захоплювався навіть ними. А Шевченкові вірші став класти на ноти. Сі свої композиції він грав їй, вона хвалила, нагорожувала його поцілунками. Скільки вони марили, сидячи що-вечера поруч; марили вдвох у будучині жити на користь рідного краю... Рожеві мрії, умережені його фантазією!

І якось — він тільки тепер се ясно бачив — чудно було, що саме веселе з'єднувалось, перепліталось з сумним, що наскільки він розвивавсь і морально, і фізично за час того кохання, настільки вона усе слабшала, марніла, на ладан дихала...

Він тепер згадав, що і тоді почував, що могутне щось помалу, ніби зненацька, вихоплювало її від нього, висмикало непомітно, повагом, її з життя і руйнувало його щастя, а разом з щастям і спокій души. У неї були сухоти, ся страшна хворість, що відбіра на той світ багацько нещасних. Він лютував на те незрозуміле, могутне, що руйнувало його щастя, але зганяв зло на ній, він став її немов ненавидіти, без болю не міг дивитись на її зхудле обличчя, на журливі очі... І тепер, при сіх згадках, серце йому стислось, так нудно стало, навіть совість буцім прокинулась і стала

мучити його, бо Леся, спостерігши його лютість, стала швидче марніти і...

Одним разом він хмурний сидів на ліжку біля неї: вона тоді вже лежала. У неї боліли груди, кашель давив її що-хвилі, серце стислось од жалю: страсть як їй, молодій ще такій, не хотілось умірати! Вона так ласкаво-журливо дивилась на його. Він почував тоді, що тратить її, а разом з нею і все, що наповняло його душу, все, що було дороге серцю... Душа німіла при одній згадці, що він тратить її, на віки тратить, і тоді він почувив, що шалене, невпинно, безконечно її любить, шалене, глибоко ненавидить те, що насовує на його таке нещастя.

В кімнаті було тихо і темрявно... Щось важке було у сій темряві... Лампадка мигтіла біля образів, світ лив несмілі, неживі проміні навколо і освітляв зовсім поблідле обличчя Лесі, і тікав у темряву, і ховався в ній... Вона ж з журливою усмішкою на вустах тліла і тяжко дихала, в надбитих ніби грудях у неї хрипіло, і дихання було таке тяжке, що, здавалось, сама темрява зітхала...

А в його серці щось замірало, холонуло і наче воно розсипалось; з душі ж немов щось випливало і лишало по собі один тільки холод...

— Скажи мені, Пе...тру...сю, чи ти...ме...не...ме...не...коха...еш?—слабіючим з кожною хвилиною язиком вимовила вона, пильно дивлячись на його уже потухаючими очима.

— Ой болить, болить, душа болить, серце щемить!—закричав він, як шалений.

— Про...про...ща...вай, мій ко...ха...ний -- вимовила вона і зітхнула; те зітхання вирвалось із надбитих грудей з хрипінням та свистом.

— Кохаю, кохаю, кохаю!.. — шалене гукав він, немов сим словом хотів її вдержати від смерти...

Потім кинувсь до неї, схопив її в свої обійми і не дав спокійно відійти на той світ. Він стискав її в обіймах, ніби хотів відняти її у смерті, і темна кров вихопилась з її вуст: вона залилась на його очах.

В сю мить вбігла тітка, одняла труп племінниці, а його випроводила в його кімнату.

Більш з сього часу він не пам'ята нічого; згадує тільки, що реготався, плакав, грав на піаніні, зомлівав... І чудне діло. Як він згадує, з сього часу він ніби збожевілів.

Ним опанувала тоді була якась меланхолічна байдужість до себе, до всього, що діялось довколо його і в нім. Він тоді жив машинально. Тіло його піддавалось загальним рухам життя, а дух спав, так що він ніби роз'єднався на-двоє, в нім стали жити дві істоти, — одна, котра немов умерла разом з щастям, а друга, половина першої, жила собі так, як живуть і усі другі, їй подібні. Іноді ці дві істоти з'єднувались для загального страждання; а страждання се—його прояви були як ток, що проходив по з'єднаних істотах, і сей ток такий був міцний і руйнуючий, що після нього обидві істоти розгвинчувались вкрай і знов, трохи ущухнувши, роз'єднувались для відокремленого існування.

III.

На другий день після її смерті, він стояв в вітальні своєї хазяйки: на столі лежала Леся. Вона ніби заснула після довгого безсоння, за час якого в ній справлялась душевна боротьба. Обличчя було бліде, аж жовтувате, наче воскове. Ретельні його обриси наче збірались іздрігнутись, уста розкритись для мольби,

на чолі застигла пасмуга, що накидала на все обличчя строгий вигляд — щось середнє між вічним спокоем і відбитком страждання: обличчя спокійне, але ось зараз ніби вона застогне, — та стогнання усе не вилітало...

Він тепер закрити очі, і увесь вигляд сього змертвілого обличчя живо з'явивсь перед ним, ніби він його бачив нині навсправжки.

А які почуття тоді владали ним! В душі його тоді було порожньо, як у пустці — все там ніби висохло, а серце струхло і десь зникло, розсипавшись. Душа мовчала, ніяке почуття не ворушилося в його грудях, котрі були ніби чимсь згнічені, так вельми згнічені, що ні він їх не почував, ні вони нічого не приймали в себе.

А в очах туман, що застилав і його душу, і один тільки наповняв пустопорожність усієї істоти. Очі пильно упились у обличчя тієї, котра понесла з собою на той світ і повність його душі, і вперше за все життя блиснувшє було щастя, надії і усе, усе, усе...

Але ось щось ворухнулось в його душі, відшукало серце, кинулось на його з пекельною силою, і воно, як підстрелений, переляканий птах, забилося від болю, стислось і ударило в груди, і вони так пекельно, так страшно защеміли...

Тоді він так ясно почув, що він самотній тепер на білім світі, що вже нема істоти, яка б мала для його щире, ласкаве слово, щоб зогріти його змерзлу душу — нема, нема, нема...

Він схопився за голову, і у-перше з очей його полились сльози, спочатку помалу, а потім чим далі, то більше, наче сі сльози були наповнені вщерть надіями, щастям і всім, що було у його найкращого, найсвятішого, і тепер з ними разом все се навіки впливало з його души...

— Олесю, кохана, проснись! — скрикнув нарешті він; крикнув з надією, з сподіванням, бо він ніби не був доконче впевнений, що вона умерла.

Але відповіді не почулось.

— Не хочеш? — спитав він, не діждавшись нічого.

— Ну, я тебе розбуджу! — радісно скрикнув він і побіг в свою кімнату за флейтою.

Спокійно сього він і тепер не міг згадувати і чогось особливо отсе тепер, недавно. Раніш він якось про се не спогадував, на думку йому не спадало. Чи то турботи життя в останні часи не давали йому задумуватись, чи він був забув? Т'адже, здається, нічого не счинилось з ним такого, що б мало нагадати йому про минуле. Усе його життя уявилося йому, як глибокий, довгий, темний та похмурий льох, в який тільки іноді загладають веселі проміні сонця, але після них ще темнішим здається той льох...

Тоді він над нею, мертвою, грав на флейті, сподіваючись, що вона розплющить склеплені очі, привітно усміхнеться йому і... і до його вернеться щастя, теплість та повність у душу, груди не болітимуть...

Він підняв лучок, торкнувся до струн і почав відтворювати те, що тоді, в ту хвилину, грала його флейта над її трупом :

Згуки репетували, ремствували і, заміраючи з тугою глибокою, тугою невиразною, прохали, молили... Стогнали, прохаючи; плакали, кличучи, і, не почувши відповіді, голосно, з протестом міцним, ридаючи, кидались геть в далину безконешну, тугу жадаючи діти де-небудь, сховати, але із тією ж верталися тугою, щоб знов заридати тихенько, шалене, благаючи жалібно, і знов в невимовній унестися тузі...

— Ти спиш, ти не хочеш проснутися? Ха, ха, ха, ти... вже не жива, не жива? Адже не жива? Що ж тепер робити? Хіба?... Заграють тобі похоронну мелодію, так кажучи, марш похоронний?...

Він достотно пам'ята, що власне так шалене балакав тоді, не тямлячи себе, не почувачи нічого, опріч невимовної, безконешної туги, яка наповнила ніби усю його істоту і опанувала розум так, що він ніби заснув і тим не мав впливу на його вчинки. Він навіть грав тоді „похоронну мелодію“. Тільки ніяк тепер не здола повторити її, хоч і пам'ята і темп її, і мотив, а відтворити достотно тако ж, з усіма варіаціями, відсвітами та деталями не може, бо в ній свіжа туга під впливом почуттів шаленим, здавалось, плачем припадала до грудей умерлої і, не здолавши виблагати ні єдиного спочування з закам'янілого серця, все більшала, все росла, наповняючись все гострійшою та певнійшою безнадією...

В-останне заплакали згуки і, зібравшись юрбою, унесли геть... і він, несамовитий тоді, з страшенною силою кинув флейту до долу: вона розкололась на шматки, а він подививсь на Олесю, на розбиту флейту і промовив тихо:

— Однієї нема, нехай не буде і другої, обом вам один кінець... Вічна пам'ять!

І зареготав, і заплакав потім, як дитина; тоді знов реготав. В очах йому усе перевернулось, змішалось, щось з його ніби почало випливати, голова приємно закрутилась, далі в очах сутінь, і нічого не почував уже.. зомлів.

З тієї доби він уже ні разу не брав в руки флейти.

Тепер, пригадавши усе отсе, він став нервово ходити по кімнаті, щоб мислі трохи відпочили, немов

боячись тих спогадів, що лізли йому в голову; він на-
решті став сливе бігати по кімнаті, але спокій не вер-
тався до його в душу, його дратувало те, що кімната
невелика, розійтись не можна, дратували товсті мури,
навіть світ лампи; він ліг на ліжку й заплющив очі.
За білою труною, в якій лежала рано, дуже рано по-
кинувши світ людина, йшла невеличка юрба людей, між
котрими йшов і він. Опустивши голову, він машинально
йшов за чорним катафалком поруч з своєю хазяйкою,
тіткою умершої. Обличчя його було як мармурове, очі
байдужо-шалене дивились на все довкола, а мислі, наче
шматки хмар після дощу, носились десь далеко...

Не почував він себе, не тямив, де він, що ро-
биться довкола; тільки, як дяк, було, заспіва жалібно
тремтячим голосом, він, увесь іздрігнувшись, з остра-
хом подивлявся навкруги і знов, встромивши погляд
у один пункт, робився пригнічено байдужим до усього;
тільки серце боліло, боліло і потім зовсім замірало...

Усе се промайнуло перед ним так ясно, з усима
подроблицями...

Він устав з ліжка, одягнувся у пальто, закурив
цигарку і вийшов на вулицю.

IV.

Пройшов він де-кільки кроків і йому полехшало.
В голові думки наче звільнились трохи; грудям стало
лепше дихати. Цигарка приємно гріла його і проводила
теплість у груди; здавалось, що й на душі полехшало,
теплійше стало... Он пройшла, як пава, якась панія в
ротонді; а ондечки студент несеться, мабуть, з пізньої
репетіції; а ось пролетіли санки, запряжені парою
вороних коней, посивілих від снігу, як маленький тру-

сик; а за сією парою шкитильга шкапа, запряжена у маленькі санки... Іде напроти якийся пан і курить сигару, а за ним в кожусі дворник кудись те ж собі поспіша й смокче люльку, набгану тютюном... Усюди контрасти: за розкішною парою вороних тягнеться шкапа, за панею у ротонді — торговка рибою; перша розпросторює довкола аромат запашних парфюмів, а друга — несвіжої риби; тая поспішає у теплу, розкішну вітальню, що те ж наповнена вонніми запахами, а ся у льох, де її очекує голодна сім'я, вонюча та сердита, лайка голодного чоловіка, а може і бійка...

І приємно якось йому було думати про се, і сумно. Сумно-приємно.

Так він почував себе тим, що займав середину між різними супротивностями; що йому, дякуючи своєму талантові, можна бути і серед ароматів вітальні і серед смороду льоха. Чи того, що він почував, що всі проти його — натовп, а він талант, з безсмертністю: як тая пані, той пан, що гарно живуть на сім світі, так і тая торговка, або двірник — усі перед ним однакі, усі однаково низчі, бо усі вони смертні, мають кінець, а він житиме, його ім'я пониже віка, як імена Бетховена, Рубінштейна, Верді, Шопена та й багато інших, може, ще вище їх сягне. Чи того, що він міг вчувати щирій жаль до знедолених, вельми разом з тим не співчуваючи, не люблячи тих егоїстичних коханців долі; чи, нарешті, того, що мислі тепер уже не зосереднювались на однім пункті — на згадках.

Ясно сього розібрати і визначно уявити собі — не міг, скорій всього, що все разом додавало приємности його душі. А на душі так стало гарно, вільно: він ніби все летить уперед (він любив швидко, дуже швидко ходити), уже нікого не заприміча, нічого не почува, опріч

теплости у душі та лехкості у порухах... Ондечки заманячив світ від електричного лихтаря, а в другім місці він світлою хвилею вибух з розкішного магазину—і усе се тільки блима, проноситься, а він несеться усе далі та далі...

І згадалось йому друге місто — велике, світліше, розкішнійше й сумнійше... То Петербург. І згадки знов полились. Після смерти Олесі не міг він більш zostаватись в Петербурзі.

Туга панувала ним так самовладно, так міцно, що він не міг знайти собі місця, спокою, відпочинку. Вийде, було, з своєї кімнати і йде, йде, як отсе тепер по Київу, і усе вперед і, здається, ніби ніколи нікуди не прийде. В голові, в душі, в серці пусто, як у безодні... Та голова важка, важка від думи якоїсь, котру він ніяк не може згадати... Прийде до дому, утомився, ноги болять, а в кімнаті zostаватись до смерти нудно, хочеться кудись бігти, а куди—не знає. Хочеться кудись далі, далі... від світа... звільнитись зпід гніта, який насунувсь на його душу, на серце і давить, тисне, не дає жити. Хочеться кудись полинати уверх далеко, вільно... А тут сі мури; заваджують, зводять з розуму; се вони гнітять душу. О, як він зненавидів їх тоді!... Здається, коди б була спромога, налетів би на їх, усією істотою гепнувсь би на них та перевернувсь у якогось вільного птаха й полетів би високо, високо, за хмари, за сонце, забувся б там у тихім забутті, вічнім, таким, щоб нічого не почувати, щоб не істніти...

Байдужість до усього напала на його: до вчення, до їжи, до пиття, навіть, і більш усього, до цілого життя, тільки до музики ні. Усі ті тужливі почуття, які ним тоді владали, він вкладав у фортепіано.

Проїшла зіма, весна проходила. І він, ледве-ледве перейшовши у останній клас, поїхав до дому, на хутір.

Батько його жив у Київській губернії, над Дніпром, на самотнім хуторі, що заховався в глуші. Він був дідич, чоловік неглибоко розумний, вельми ділетантний. Петру Хмурченку пригадалось, як батько вельми привітно його стрів, хоч, здавалось, і не глибоко-широ.

Та видно не дуже був син до вподоби батькові, бо зараз же між ними, як пригадував Петрусь, з'явилась де-яка дистанція в зносінах: батько лехко жартував над сином, син хмурився і сердито усміхавсь.

Та не звертав він на се великої уваги.

Знов він з'явивсь на березі поважно дихаючого своїми хвилями Дніпра, старого, славетного діда козацького. Душа його наповнилась чимсь приємним, тихим, світлим. Жива його уява одразу поставила йому перед очима усе те, що колись діялось на сіх пружних Дніпровських хвилях-персях. Приємно забилося його серце, тихість вплинула в душу, в почуттях стало тихо, такою відкликливою знов стала його душа до краси української природи, і він повними грудьми втягав в себе свіжий воздух...

Його серце і тепер приємно забилося при згадці про те, як він гоївся од болю серця, душі й нудьги на лоні української природи.

Він повернув до дому і скоро сидів уже у себе на ліжку. Почулось йому, що хочеться пити. Він подзвонив, з'явилась пиката, замазурена наймичка Мотря.

— Чай давай.

— Та добре! — наче образившись на щось, незадоволенним голосом вимовила тая і зникла.

Незабаром вона вернулася з чайником та чайним посудом.

Він з жадобою накинувся на чай, бо вельми захотілось йому пити. Випив склянку, другу, третю й за-

курив цигарку. Він почував утому у всьому тілі, навіть в почуттях. Щоб відпочити, він ліг на ліжко й замисливсь. Знов, наче й перше, згадка за згадкою проникали у його мислі, а потім усе нахабнійше та нахабнійше нападали на його й нарешті зовсім їм овладали.

V.

З того часу, як він приїхав до дому, починається в його житті найкращий, найплодовитіший період. Українська природа гарно вплила на його душу й розвиток її сил.

Все—і краса Дніпрових хвиль та краєвидів українських, свіжий воздух, і небо спокійно-блискуче та ясне—все, все сприяюче впливало на його душу, на її розвиток і зміцність.

І він незабаром став ся почувати дуже гарно. Проходив день за днем світло, ясно, тихо, гарно, і він робивсь все веселішим та веселішим, все рідше та рідше згадував він про Лесю, і серце його зовсім одпочило, душа звільніла від тисків горя, туги та нудьги. Натомісць в душі його запанувало якесь невпинне, могутнє натхнення, забажалось творити. Його зміцнілий музикальний талант жадав вилитись у розкішні форми, і він частенько, натинаявшись по берегах Дніпра, наповнювавшись по болотах, сідав за фортепіано, що було у батька, і образи, які вмент з'являлись йому в голові, обтілялись у прекрасні, живо-чудовні згуки музики. Почувши якоесь його артистичну гру, батько звернув увагу, свою увагу ділетантного чоловіка, на се:

— Ти маєш музикальний талант! — мовив він, ніби задивований.

— Ти так мислиш? — усміхнувшись, відмовив син.

Не хвальби він жадав; в свої композиції він вкладав усю повність натхненної душі.

І почув він тепер, що приємно йому згадувати про сей період життя його, що промінням передрав темність усього взагалі. Вільним, натхненим царем штуки почував він себе і в мріях бачив, як його стріне натопт і, вражений надзвичайними згуками його мельодій, впаде до ніг його... слава... безсмерття...

Так завжди мрії тоді владали ним, овладали і нині, і він уже з приємною всмішкою згадував останнє життя.

Як згадував було тоді, за часів вакацій, про Петербург, то мороз ішов по-за шкурою. Коли йому на думку спало поступити у Київську музикальну школу, ся думка йому так сподобалась, що він ні про що инше уже і не думав. Поклавши собі се, він став учити теорію музики, бо почував, що не достотно зна її, бо ніколи особливої уваги не звертав на неї. Щиро прийнявсь він за діло, лехко йому усе давалось. Летів час; здавалось, летіло в безодню забуття його минуле становище духу; на зміну йому з'явилась якась невимовна сила творчости, якесь все захоплює, вільне натхнення...

Він устав з ліжка, пройшовся по кімнаті, потім підійшов до піаніна, сів за його й зітхнув. Потім доторкнувся пучками до клавишів:

Якоїсь натхненної повні жаги, неслися мельодії чистої згуки, співали вони один до одного і потім, обнявшись, хвилями воздух проймали й зникали, лишивши тихесеньку та мельодичну луну... Струмочок кріз скелі біжить і брентить, а скелі луною голосною на тее брентіння ласкаве відгукують, так високої згуки тихенькі кріз грізне роптання гримких проносились, уносячи рокіт їх та мурмотання важке за собою в чутку далечинь...

Такі його були тодішні композиції. Або ще такі, як отся.

Як збурена хвиля пінистая вноситься в тихий потік, і він тоді страшно так зразу рванеться і стогне, й несеться, скажений, кудись і, регочучи, скелям лишає луну, і скелі здивовані грізно ридують, а збурена хвиля несеться, несеться, на скелі у гніві своїм нападає, шалено гогочучи, і розливається врешті по безконешнім зеленім просторі— по луку...; так в тиху мелодию згуків ласкавих вривається бурная рокоту хвиля і, хижо регочучи, врешті зника в мелодичнім аккорді...

Але, прич сіх абстракційних фантазій, він збірив українські пісні з їх мотивами і клав на ноти. Так йому було приємно тепер усе се згадувати, що навіть захотілось подивитися на збірник тих фантазій, що він тоді творив і записував ночами.

Він устав з-за піаніна, підійшов до бюро, відчинив нижню шухляду і дістав товстий зшиток нот. Загальний заголовок був: „Фантазії з лоня природи“. Він розгорнув сей зшиток і почав читати заголовки: „Струмочок серед скель“, „Сердита хвиля“, „Вечірня мелодия природи“, „Аккорд природи перед сходом сонця“, „Аккорди натхнення“ і багацько інших. Придивляючись пильно до кожної фантазії, він спогадував усе, що владало ним тоді, як він komponував їх...

Так провів він ціле літо і нарешті поїхав у Київ. Гарне вражіння зробило на його се знаомите місто. Маленьким містечком після Петербурга здалась йому „мати градов русских“, але тим то і приємно, бо Петербург своєю величністю впливав на його неспряюче: гнітом на душу вільну лягала величність, непривітність величезного міста, а Київ одразу здався простійшим,

щирійшим і рідним серцю. Хвилюючись та турбуючись, пішов він у музикальну школу. Там його проеккзаменували і, спостерігши, який він має музикальний талант, зараз же прийняли. Се його вельми підбадьорило. Він заходивсь з переносом документів з петербурзької гімназії у київську музикальну школу. А як ся справа була зроблена, він почав зовсім новітне, повне, як весною річка, і натхненне, захоплююче життя.

Щиро він прийнявся за діло. Незабаром звернув на себе увагу не тільки учителів та товаришів, але і публіки.

Перше мав участь в загальних концертах, а потім став грати і соло. І хутко його ім'я стало перше писатись на афішах великими літерами, а потім повторяться в устах залюбленників музики з публіки. Він був щасливий, нічого не почував тоді, опріч жадоби творити.

Він себе инакше і не пам'ята в той час, як за фортепіано. Він бажав зробитись віртуозом. Але не так теорія його, як власні вельми оригінальні твори захоплювали всіх. Мотиви програних їм власних фантазій повторялись залюбленниками-музикантами, і він, почувавши наперед, що буде признаний, поклав випустити в світ збірник усіх своїх фантазій. Скінчивши, він одніс учителям. Вони похвалили їх, бо і їх вони захопили. Тако ж і публіка. Тямущі люде, яких було дуже мало, і ділетанти — усі були в унесенні од його музикальних творів. Щоб догодити публіці, в залі музикальної школи почали давати концерти, скрізь сливе наповнені його абстракційними фантазіями і українськими піснями, що він теж поклав на ноти. В сіх концертах звичайно і він мав завжди участь і став нарешті коханцем публіки. З ним почали шукати знайомости; він з'явився в багатих вітальнях, де захоплював своєю грою значних особ. Більше за всього він

зійшовся з студентами, котрі його полюбили більш за те, що він клав на ноти українські пісні. У них він перейняв погляди і традиції, пронявсь їми і став себе готувати для користі рідної України. Почав ще більш займатись вивченням української музикальної штуки, як народньої, так і робленої. Прийнявся він за Шевченка. Писав композиції до його творів. Опріч того він з студентом Вустенком, молодим українським поетом, почав писати оперу з народнього життя. Пригадав він тепер бліде обличчя з великими синіми очима сього юнака, його ледащі рухи й натхненний, глибокий погляд. Отсе прийде сей Вустенко до його, сіда на ліжку, а він бере скрипку, або сіда за піаніно і почнуть. Вустенко чита свої пісні або вірші, а йому в голові уже роджаються мотиви; доторкується він пучками до клавиш, — і Вустенко уже приходить в поривання від його композицій. Скільки вдвох вони марили про прийдешне, як отсе збіруться в-купі! А то, другим разом, ціле товариство збіреться до його; тоді співи, гра, танці гопака та козака, метелиці та журавля...

Сі згадки навіть захопили його.

І на сім уже скінчились сливе його згадки; так він думав, що вже скінчились. Коли ще щось заворушилось у пам'яті і знов вибуяли згадки... Тягучі вони стали, не такі, як отсі, в котрих він побачив натхненний період свого життя.

Довго він прожив у Києві щасливо, славно і плодотворно. Але раптом чогось все змінилось, неначе в душі щось відірвалося і пропало. Перехід же був не моментальний, а послідовний, хоч і нерівний. Він почувив, що нерви його стали боліти, тоді пролізала у душу слаба перше нуда...

Часами, як він був зайнятий вельми, вона, з'явившись, пропадала, бо енергія до життя перемагала і убивала її спочатку. Він її в перші рази і не примічав, але іноді потім, уже трохи згодом, вона стала пролазити в душу з більшою силою, підкрадалась до серця, і воно отрутою билось; тоді він почував уже якийсь, перше слабий, але далі все більший, невизначений сум... Та на се не звертав уваги, працював, як і раніше і довго ще не спостережав нічого, на його думку, уважного... Тим часом трапилось те, що перевернуло якомсь раптом його життя; властиво, воно не раптом, бо і до сього його істота моральна була уже приготовлена. Нерви його були змалечку слабкі, але, як він, розвинувшись, міцнів, то кріпшали і вони — може йому так здавалось, тільки він почував себе зовсім вільним од цієї слабости на нерви.

Але музикальне життя на себе взяло турботу про його нерви: по своєму дало їм порядок... З кожним звуком, з кожним аккордом вони розстроювались перше непомітно, а далі ото з'явилися в невизначеній формі, про яку було раніш сказано. І уже невпинно прямували до упадку та розстрою. Фантазії ж, шалено-натхненні, незвичайно-витворні, невпинні фантазії, що іноді утомляли його до самозабуття своєю невимовною, прекрасною силою, потроху руйнували і нерви, і навіть розум. Як-би він раніш звернув на се увагу, може б і збавив себе од того, що потім з ним сталось, а то він зовсім занедбав себе, занехаяв своє здоров'я, до переутоми займався укоханим ділом, і на-решті його як фізичні, так і моральні сили прийшли в упадок. Тепер він ясно се почув, зрозумів, але також утямив, що тепер уже сливе неможливо порятувати, та і не хочеться заходитись — додавав він завжди після таких міркувань.

І згадалось йому, як він навчивсь грати на скрипці, як полюбив її, і як вона зовсім розстроїла його здоров'я, призвівши до такого становища духа, в яким він себе мав нині...

VI.

Одним разом, пів року, мабуть, уже пройшло з того часу, приїхав знаменитий скрипач di Nicini у Київ. Усі ученики музикальної школи, до яких належав і він, як і всі студенти, та взагалі пребагацько публіки, зібрались послухать сю знаменитість.

Велика заля була повна. На естраду вийшов мізерненький італ'яничик з кучерявим, як у барана вовна, волоссям темним, на тонких кривеньких ніжках. Очі його блищали фосфоричним блиском. Він уклонився публіці. Кинув поглядом по залі, непомітно усміхнувся і провів лучком по струнах...

Вони заридали, і сльози з плачем, то тихим, журливим, то бурним, невпинно полинули і міцним чимсь жалібним, душу проймаючим, воздух наповнили... зникли... і знов...

Скрипка ридала, ридала відчаянням матері бідної над трупом коханого сина єдиного, наче всеплачущий голос страждання унижених, знищених та всяк ображених душ, і немов усі плачі, стогнання все-світні зібрались у згуки цієї скрипчини його...

І почув він тоді, що щось гірке, могутнє підходить до горла, очі наповнюються чимсь гарячим, і він заплакав.

Аж тепер здригнувся, згадавши, як дуже плакав. Тоді ж він зараз побіг до-дому і упав на ліжку і ще невпиннійше заридав. Здавалось, все в його істоті ридало... Сам він тепер не може зрозуміти, чого йому

тоді захотілось ридати і чого він так плакав: мабуть, гра di Nicini потрапила у саме хворе місце серця.

З цього часу отто і почалось з ним щось надзвичайне, що по похилій плоскості повело до повного розстрою.

На другий день він пішов до цього di Nicini. Сей його стрів здивовано трошки, неуважно, ледве відвітив на палке стиснення руки Хмурченка і дививсь на свого несподіваного гостя, як на одного з того натовпу, котрий він учора довів до сліз унесення...

— Пограйте мені, будьте ласкаві, на вашій скрипці чарівничій—попрохав Хмурченко зразу.

— Але ви-бач-те, я ж не маю часу — сухим тоном відповів здивований італіянчик, поважно протягуючи кожне слово.

— Пробачте мені, коли ласка, що я зухвально так... і чудно... і не по людські... і... і... вибачте, вибачте, але програйте ще раз те, що я чув учора; я учора ридав!... Ридала вся моя істота: серце, душа, нерви, я весь зробивсь ніби самим риданням!... О, програйте! То було хоча й гаряче, пекельне ридання, але тим-то й солодке!...—лепетав юнак в захваті, схопивши руку di Nicini і палко тиснучи її...

Італіянець здивовався таким надзвичайним захватом юнака; узяв скрипку і під його геніальними доторканнями лучка до струн полились божественні згуки...

Як італіянець скінчив, Хмурченко кинувсь до скрипки, вихопив її і, притиснувши до серця, став шалене цілувати її; італіянець був украй здивований і навіть зляканий. А той, поцілувавши скрипку ще раз, положив її і в мент вибіг від італіянця, котрий, нічого не тямлячи, дививсь йому вслід.

— Що за незвичайне твориво! — почулось Хмурченкові, як він вибігав з дверей.

Італъянець пішов у консерваторію побачити оркестр і взагалі познайомитись краще з музикальною штукаю у школі.

Входячи в залу, він побачив одного тільки ученика, який грав на фортепіані.

Італъянець зупинивсь, здивований: він почув те, що сам грав учора публіці, тільки в такім чудовнім кольориті, з такими варіаціями й віртуозністю, з таким глибоким почуттям, що, як зачарований, стояв і слухав...

Як останні чудовні згуки, тремтячи й могутно летючи по воздуху, зникли, лишивши на мить мельодичну луну, неначе стихаюче хліпання плачу, він підбіг до того, що грав, і в нім спізнав того юнака, який приходив за де-кільки хвилин до його...

— Се ви? — тільки й вимовив він.

І тут счинилась дітклива сценка. Два великі артисти: один італъянець, світло заходяче, а другий українець, світло сходяче, кинулись один одному на груди, як два брати, бо вони ж і були брати, діти однієї прекрасної матери — музики, і обнялися... Про те, як він спіткав Хмурченка за фортепіано, італъянець сам потім йому оповів.

Пригадуючи се, він тепер ясно побачив, що то його щастя в останнє вибухло, дійшло до апогея, щоб потім розсипатись...

І він схилив голову на розчепірені пучки рук, котрі й запустив у кучеряве своє волосся.

Він згадав, як того ж дня, після обійм з італъянцем, від внутрішнього хвилювання ледве добіг до своєї кімнати і, знеможений усим, що трапилось, повалився на ліжку. Нерви його, напружені до краю, стали осла-

бляться і боліти. Душа, під впливом усього вислуханого, програного та перечутого, хоч і приємно, а все ж боліла і була втомлена.

Защеміла вона й тепер, при сіх згадках.

З того дня він почав учитись грати на скрипці. Присів пильно і вивчивсь дуже швидко, так швидко, як тільки може талант.

Скрипка—інструмент, котрий за других здола виявляти всі можливі людські почуття з самими достотними їх варіаціями, тонами й відтінками... Всю душу свою широку він вложив у скрипку, і вона так реально-чудовно ридала в його руках, такими тремтячими вірними згуками, так правдиво ридала й тужила тиво, й рокотала голосно, і виявляла взагалі усі почуття, які він хотів виявити і яких не здолало явити піаніно.

Але скрипка — інструмент більш за всього впливаючий на нерви й розстроюючий їх. Тим кожне чарівне доторкання лучка його до струн коштувало йому розстрою і так його вельми уже слабої на нерви натури. І от через пів року після сього, в те врем'я, як ми його стріли у кімнаті, думаючим про своє минуле, він став зовсім недужим на нерви. Вічні припадки головного болю, вічна слабість організму і душевний якийся незрозумілий біль і турбота негарно впливали на його творчий дух, і він з натхненного композітора лехких крилатих фантазій зробивсь „композітором передсмертних мелодий“, як його і прозвано всіми.

VII.

Та нервова недужість ще не те, що недужість розуму. А він в останні хвилі почав почувати, що не все там до ладу. Частенько чудні образи лізли йому

в голову, komponувались там у якісь шалені мелодії, уникнути від котрих він не міг, і все йому здавалось, що він не може сотворить того, що komponується в його голові. Тоді він почував те, що відчував чоловік з зв'язаними руками... На другий день після цієї, гидко проведеної, ночі, коли йому ввижались усе якісь надзвичайні образи: люде з одними головами, або тільки одні очі, як напр., очі Олесі, що промайнули були, очі батька, постать матері і таке інше, він у-вечері сидів за піаніно і хотів творити... Але тільки доторкнувся він до клавишів, тільки встигли вони дати перші звуки, як почувив він щось важке в душі. Вона заболіла як і раніш: наповнилася чимсь трухлим і бридким, і сумно стало, до того нудно та сумно, що захотілось схватись кудись од сього суму та нуди...

Він відійшов від піаніно і сів біля столу; опустив голову на руки. Незабаром підняв її; очі були сумні, пригнічений погляд відбивавсь на їх, і шалені іскри пробігали по них.

Як-би гарно — подумав він — як-би змога розвалити собі голову — і він здавив її руками, бо вона страшенно боліла тупим болем, — або вирвати отсе серце звідтіля — і він схопив себе за груди, бо там щось ніби пекло.

— Щоб не істніти, бо тяжко, турботно, гидко істніти, коли болить душа, пригнічена якимсь сумом, нудьгою, і не знаєш, чого болить, не знаєш, як її гоїти? — гукнув він.

Біль почав переходити у якесь бридке, тягуче почуття, яке овладало їм. Йому здавалось, що то була ненависть до життя.

Він замисливсь, положивши голову на руки і вставивши погляд свій у протилежну стінку:

„Життя—се шлях, широкий і повний народу; і кожний, хто йде вгурті з другими по сьому шляху, не поміча, не бажа примічати другого, і кожний прямує по нім до своєї мети, обходячи сусідів і домагаючись перегнати других, утомлених, знесилених у боротьбі, недужних, щоб скорійше собі прийти до мети—і нема діла кожному до другого, бо сей другий перешкоджа йому...“

Він ще нижче опустил голову і заплющив очі: усе життя його широкою хвилею промайнуло в мить перед ним.

Потім знов підняв голову: очі його блищали.

„І я—мислив він далі—пройшов по своєму шляху, йшов переважно попереду других, не звертаючи уваги на тих, що відставали, я, напроти того, поспішав займати їх місце — і, здається, радів, радів!!... — гірка усмішка скривила його губи. — Тяжко признатись тепер у сьому... Тяжко, неприємно, бо не тільки не приніс ніякої користі другим, не тільки приносив одно майже зло, а ще й думав, що приносив благо; думав талантом бути на користь другим, а натоміць сам тільки себе домагавсь прославити — і сам на стільки для себе зробив більш, ніж для других, що навіть ніби усе тільки й робив для себе, для своєї слави! А скільки зла другим! Скількох марив побідити тим же талантом!...“

При останніх словах він іздрігнувсь, оглядівсь докolo і низенько опустил голову.

— А мені здається—тихо мовляв він в глибокій задумливості—здається, що й таланту в мене нема, або був, та пропав... Як же воно так, що пропав?...—скрикнув він.—Але не можу ж я виявити достотно те, що komponується в моїх мислях! О, се страсть як важко!...

Він замовк, похитав, ніби в забутті, головою і пригадавши щось, якусь думку чи образ, який вмент з'явився перед ним, усміхнувся гірко, гірко.

— Так отсе і я—вимовляв він словами сей образ—почав тепер приставати, відставати від других, міцніших, даючи їм вільне місце; я, знесилений боротьбою рано, дуже рано, уже ненавижу життя; значить пора дати місце другим—ха-ха-ха, у двадцять років уже знеможений, негідний для життя; ну, й хай твоє місце займа міцніший, згідніший для боротьби, а ти геть—ха-ха-ха, що ж? Се нормально...—закінчив він і нервово-шалене зареготав.

— Хочу виявити щось шалено-чудовно-надзвичайне, що komponується тільки в моїх думках, але не хоче, не хоче вилитись згукми; не можу я перевести з виобразу на згукми, на мелодію, яку б усі почули, не можу, чогось не вистача, щось ніби перешкоджа!—схопившись з місця і божевільно блимаючи очима, мовляв він в захваті, вельми голосно, розмахуючи руками і ніби забувши зовсім те, про що перед тим міркував.

— Ні, я ще можу!—гукнув він і схопив скрипку.

Але у сю мить відчинились двері...

Серед тих панн, що закохувались у його мелодії, серед тих залюблениць музики, що бачили в нім українського Бетховена, була Ганна Метелівна. У неї були блакитні, марійні очі, наче завжди вохкі, немов вона недавно плакала, але не сумні вони були, в ніх світився навіть дуже веселенький вогник.

Сама була висока, струнка та легка, як пташка. Вона уміла чудовно та до лиця зодягатись, і тим за нею завжди волочивсь цілий хвіст студентів, смілих гімназистів з старших класів, учеників музикальної

школи. Вона уміла так чарівно пурхати, так сантіментально жартівливо грати легенькі речі, а особливо вона уміла чарувати своїми поглядами. Сей блакитно-прозорий погляд охоплював зразу усього і надихав силу такої ніжності, такого глибокого почуття, такої жаги!...

Вдача у неї була вільна, енергична та палка. Вона була здатна любити, здатна і ненавидіти.

Довго її дівочі чисті мрії не знаходили собі ідеала і нарешті знайшли Петруся Хмурченка. Глибоко вплинув їй у душу його образ, вплинув свавільно в її почуття, і вона таким чарівним почуттям широким, так палко і енергично покохала його! То була така любов, що прощала навіть його неувагу до неї, як до закоханої у його...

Не могла вона зрозуміти, чого він в останнє врем'я зовсім перемінівся: рідко бував у музикальній школі, а як і бував, то дуже сумний.

„Чи не закохавсь?“ — була її думка. І ся думка далі уже не давала їй спокою. Вона, недовго думавши, поклала собі побачити його і побалакати з ним, тим паче, що взагалі на все вона дивилась вільними очима. Вона зібралась того вечеру, як він отсе домагавсь передати інструментові те, що скомпонувалось йому в голові, і пішла до його: адже вона знайома з ним, значить, се не може ні йому, ні кому другому здатись нескромним, тим паче, що вона балакатиме з ним про музику і на-перше скаже, що ніби прийшла за ділом. Так вона думала і, зібравшись, прийшла до його саме в ту мить, як він наваживсь боротись з чимсь, що ніби перешкоджало йому вільно творити.

В двері, що так несподівано для його одчинились, увійшла струнка та прекрасна Галя Метелівна. Як не сміло увійшла вона, а все ж таки почервоніла. Та зараз

же овладала собою, як побачила його погляд, пригнічений душевним болем.

VIII.

Він першу хвилю навіть не здивувався тому, що вона прийшла, але зараз же йому чудним здалося те, що його не здивувала її поява. Він дуже зрадив навіть, бо йому ставало сумно, страшно чогось; він почував, що усі його покинули, і що щось в його істоті ніби збірається його покинути, і що він тоді зовсім не житиме вже; се почуття все більшало та більшало, і він уже хотів був тікати з кімнати до людей, коли тут з'явилась ото вона.

— Моє шанування! — гукнув він радісно. — Який я радий, що ви прийшли!

— Невже? — ще більш радісно і трохи здивовано спитала вона.

— Йй Богу! Сумно мені стало коло фортепіано, котре, здається, мене вже ненавидить, сумно, нудно стало, страшно навіть, бо я відчуваю, що уже швидко, швидко... — він не домовив.

Усі ці останні слова вилетіли якось раптом, усі разом, переганяючи одно другого, мішаючи одно другому; а очі його заблищали...

— Що з вами? — спитала Метелівна, пильно дивлячись на його.

— Ось слухайте! — вимовив він якось і рішуче і нервово.

Потім узяв скрипку, став недалечко від Галі, яка сиділа біля столу і почав... Мельодія з'являлась, але іноді виривався диссонанс; тоді щось страшенне робилось з звуками, як і з обличчям артисти...

— Бачте! В душі скомпонувався „Плач шаленого“ — незвичайно зиркаючи очима, мовляв він — там регіт крізь плач, там мьєльодичний діссонанс, з'єднаний з бурхливою мьєльодиєю, там спів шаленої душі, спів шалений, сумний, а тут звичайна мьєльодия і крізь неї самий бридкий діссонанс!—гукав він.

— Та заспокойтесь краще. Ви для творення вибрали вельми не спріяючу й чудну тему!—вимовила вона.

— Що ви кажете! Ви кажете, щоб я був композитором плазовитих, нікчемних, звичайно-підлих мьєльодий? О, ні, о, ні! Хай бездари займаються сим, але я—або нічого, або усе; або пан, або пропав!—мовляв він голосне, нервово, з кожним словом все, більш та більш хвилюючись, все незвичайніше блимаючи очима...

Він нарешті замовк; вона розкрила вуста, щоб щось сказати, але він жестом прохав мовчати і прислухавсь...

— Ось чуєте, чуєте? В голові немов плаче шалений, так ясно я чую той плач, чуєте? — швидко, швидко загомонів він і усміхнувся.

Та всьмішка була перша, яку сьогодні бачила на його обличчі Галя, і так вона вплинула на неї, що вона мимоволі подумала: „шалений“, але зараз же з енергією відігнала сю мисль, злякавшись її.

— А, ну, а, ну, знов; попробуємо!—нерішуче якось і вагаючись, вимовив він.

І знов доторкнувся лучком до струн. Вони справді шалене заридали...

— Ось бачте, бачте, чуєте! Уже рида, рида шалене, але тільки рида, чому ж не сміється, не стогне?...

І він знов грав і знов мьєльодию прорізали діссонанси.

— А, будь ти проклята!—страшенно гукнув він і з серцем кинув скрипку на поміст: вона розбилась на дрібні шматочки.

— Шалений, що ви робите!?—скрикнула Галя.

Вона навіть вкрай злякалась.

— Я—шалений? Ні, я—нешасний, нещасний, нещасний!—він схопив себе за голову, рвав на собі волосся і нарешті заривав тихо, як дитина.

Вона, уся здивована, тепер уже не лякалась, їй стало невимовно жалко його.

— Заспокойтесь, сядьте!—вимовила вона тремтячим голосом.

Він сів біля неї.

— Ви не здолаєте собі уявити, який я нещасний, як я страждаю—мовляв він упавшим голосом—се саме найголовне нещастя, як відчуваєш, що тебе талант покидає, ніби, знаєте, розум тебе покидає, уся голова, відчуваєш, що швидко буде порожньо в тобі, розумієте, порожньо, як... як... як у труні?

— Та Бог з вами! То ви нездужаєте, вам треба гоїтись, а талант у вас ще більший тепер—розважала вона його.

— Є талант, ви кажете, є? — боязьким голосом, але радісно, питав він, наче од її присуду усе залежало.

— Є, є—мовляла вона зачарована його шаленим захватом.

— О, як я вас кохаю! — скрикнув він і обняв її.

Вона не пручалась, навіть обняла і його.

— Ви знаєте, що я талант, ви тільки одна знаєте—тихо почав він, наче боявсь, що хто-небудь підслухає його — так, я вам на вушко скажу: у мене є талант, але щось узяло його у полон, розумієте, у полон? І не пускає, хі, хі, хі—сміявсь він—а ви звіль-

ніть його од полону, звільните?—благав він уже з сумним поглядом, в яким світився жах, що вона не згодиться на се.

— Та добре!—мовляла вона, цілуючи його і перебіраючи його кучері.

— О, дякую вам, дякую вам, дякую...—шепотів він.

Потім він в мент схопився й почав ходити по кімнаті, раптом став перед нею й спитав:

— Знаєте що? На чому я тепер гратиму? Га? Я розбив флейту тоді, як... вона у труні лежала... нежива...—він на мить замисливсь, потім мовляв далі.— А може вона була жива? Ви не знаєте? Не знаєте, чи вона жива була?—і ні с того, ні з сього тихо захікав, питаючим поглядом пильно дивлячись на Галю.

Галя знов злякалась; уся поблідла, здивовано та злякано дивилась на його.

— Се ви про кого?

— От, бачте, як ви тепер! Біда, біда, біда; і жива, й нежива... І жива, й нежива...—мовляв він, сумно хитаючи головою.

— Жива, нежива, жива, нежива, хі, хі, хі—Боже! Що я чую, ви... ви...—крикнула Галя.

— А? Що ви... Де? Ага... Чи теє.. Ви бачили Дніпро? Бачили, як він зітха... своїми грудьми... І я грав на свистільці—і він почав свистіти, замислено хитаючи головою.

Потім обвів кімнату поглядом, замисливсь.

— Ага, я вам не доказав... Я розбив флейту. Бідна флейта, розбилась на малю-сі-сі-нічки шматочки... Ну, та вічна пам'ять... А де моя скрипка?

Раптом він схопивсь, очі його заблищали.

— Як я смів її розбити, ланець!—гукнув він.

— А ви не знаєте, на що я її розбив?—Але тільки що вона хотіла розкрити уста, як він скрикнув, кинувсь до шматків скрипки:

— Скрипко моя, скри-и-и-почко-о-о, коха-а-а-на, де ти, тебе нема, нема?—і він заплакав, припавши обличчям до шматків дерева, що колись було скрипкою. Потім на здибочках підбіг до Галі і, ставши на коліна, почав молитись:

— Боже, дай мені флейту, скрипку, Лесю!—і довго дививсь на стелю, а потім устав, суворо подививсь вгору й вимовив:

— Не даєш? Не треба!—і пильно подививсь на Галю.

— А, Лесю, голубко!—роздираючим душу голосом вигукнув він і кинувсь до неї, але Галя схопилась і вмент вибігла з кімнати.

— Лесю, Лесю, Лесю! — кричав він, простягаючи руки уперед —я тобі пограю, на флейті, на скрипці...

Але вмент він почервонів, схопивсь з помосту, на яким стояв на вколішках, і почав швидко, швидко ходити по кімнаті, розмахуючи руками.

— Де ж я візьму флейту, я її розбив?—і він боязько оглядівсь довколо.—Де візьму скрипку, адже я теж її розбив? Ага, ага, ага—заплигав він від радості—згадав, згадав, згадав: ще зосталось фортепіано, ха, ха, ха!

— І як я сього ранійш не згадав!? Ну тепер я покличу Лесю й заграю їй...—Адже вона умерла!? Га? Умерла...—зупинивсь він в глибокій задумі, наче бажаючи щось пригадати. — Та ні ж! скрикнув він—вона ж була отсе тут! Лесю!—гукнув він на всю кімнату.

Мовчання.

— Лесю!!—ще дужче скрикнув він і прислухавсь. Знов тихо.

— Лесю, Лесю, Лесю!—гукав він.

Не почувши відповіді, він замисливсь, сівши на ліжку.

— А що я хотів грати, що я хотів?...

— Ага,—згадав він— „Плач шаленого“, ну!—І він поважно та задумливо підійшов до фортепіано, задумливо відчинив кришку і його пучки нервово побігли по клавишах...

З очей закапали сльози...

— О, чуєш, натовпе, чуєш!?... „Плач шаленого“... Вийшов!—несамовито скрикнув він.

— Тепер я талант, надзвичайний талант! Шалений! Ні, я не шалений, а я просто надзвичайний талант, ха, ха, ха — незвичайним, скаженим реготом наповнив він кімнату...

Швидко рознеслось по всьому місту, що збожевілів новий композитор, що давав стільки надій, такий талановитий і оригінальний в творах. Усі жаліли: хто щиро, навіть з сльозми на очах, а хто так, з моди, аби пожаліти.

Щирійше і більш усіх страждала Галя Метелівна... Вона тільки тепер до ладу тямала, чого він був такий чудний та незвичайний останніми часами... Вона на другий день сиділа за фортепіано й замислилась. Перед тим вона розучувала якусь річ Шопена, і ото замислилась і, наче забувшись, торкнулась пучками до клавішів, і вони заспівали:

Породила тая удівонька

Хорошого сина...

Та дала ж вона йому чорні брови,

Дала й карі очі,

Та не дала вона козакові

Ні щастя, ні долі..

Раптом в грудях щось відгукнулось до сих згуків, вилилось і, з'єднавшись з згуками музики, вивело:

Ні-і щастя-я, ні до-о-лі...

А потім вона ніби схаменулась, закрила фортепіано і відійшла від нього: з очей закапали сльози...

А його одвезли у „дом умалишених“, там і поховали...

Поховали, бо теній його умер, не встигши розвинути, не встигши завоювати собі постійного місця серед невмірущих імен.

1902 року, грудень.

Варшава.

Записки недужої людини.

Мені здається,—я скоро вмру. Чого я швидко вмру? Тим, що тяжко жити... Я людина недужа,—і мені тяжко жити. У мене сухоти у легенях, у мене катар жолудка, у мене нервовий розстрій—усе се хвороби, які примітили в мені лікарі. А проминули вони, по моему, ще одну, найголовну хворобу. Ся хвороба, так кажучи, нова, сучасна хвороба... От про сю сучасну, новітню хворобу я і міркую, усе про неї думаю... Що-ж то воно за така хвороба? Лікарі звать її то „перевтомою мозковою“, то „упадком сил“, то ще як-небудь. А я її зву: „утома від життя“. Але перше, чи се самотна, окрема хвороба, чи єсть вона наслідком других?

Я бачив сухотних, які жадали жити, я бачив катаральних, які, ковтаючи один бульон, жили, яко мога, і жадали жити усіми фібрами своїх духових та фізичних сил.

Мені не легко вистежувати та спостерегати сю хворобу, бо я не на одну її занепав...

Одно мені ясно, що ся хвороба існує у вибранців, які починають навсправжки жити ранійш, ніж слід; і живуть так, як часто не живуть і розвинуті

вже, готові до життя люде; живуть до того ще так, як не хотіли б жити...

Частенько, коли не завжди, я лежу собі у своїм кабінеті на ліжку з цигаркою в зубах і займаюсь само-аналізом, та разом з тим аналізую свою хворобу...

Так я провожу тепер більшу частину свого вільного часу. На-решті поклав собі записати усі свої мислі та спогади, усі свої спостереження відносно моєї недужности...

Що-б краще та послідовно проаналізувати її, я завжди приймаюсь за спогади і ділю їх на дві часті: а) спогади, які відносяться до появи причин, що її викликали; б) які відносяться до стеження її розвитку.

На-решті аналізую симптоми моєї недужности. Сим я вельми люблю займатись. Завжди, як уже казав ранійш, про свою недужність міркую; люблю коперсати свою душу; се мені приносить таку приємність, як колупання недужого зуба: колупаєш його, щемить він, але все-ж не перестаєш колупати, і чим більш колупаєш, тим більше хочеться.

В аналізуванні своєї недужности я люблю починати завжди з Адама: се мені додає яку-сь особливу приємність, яку-сь особливу абстрактно-естетичну, коли так можна вимовитись, осолоду. Осолода ся складається в глибокім спожалінні до самого себе, в почуванні себе нещасним, в вистежуванні, як сила руйнування послідовно руйнувала мене...

Се, так кажучи, духове задоволення незадоволеної нормально людини...

А) Спогади, які відносяться до появи причин, що викликали мою недужність.

Батько мій був хлібороб і до того убогий, страшно згадати, який убогий... Пам'ятаю, як ми усі бідували.

Сім'я наша була не маленька. Дітей нас було п'ять душ: троє хлопців та двоє дівчат. Усі невеличкі.

Пам'ятаю, що шмат свіжого хліба, миска ледве-ледве не окропу-борщу без жадної приправи, як напр., м'ясо, або риба; не драні постולי, чисті онучі—робили для кожного з нас не аби-яке свято... Як згадаєш, як у жнива жилось, так аж здригнешься!... Та що про се згадувати?

Але не вважаючи на все отсе, тоді я не був недужим, хоч і тоді вже частенько задумувавсь, чого се мій товариш Антін, син одного з багатирів в нашій селі, має спроможність їсти що-дня борщ з м'ясом, або рибою, а я... Та про се я замислювавсь тільки тоді, як ми, було, з менчою сестрою та братухою поб'ємось за останній шмат зачерствілого хліба і попаде нам за се від батька так, що довго чухаєш спину, та вже й не хочеш того хліба, а мати подивиться на нас та тихенько в куточку гірко заплаче... Тоді моє серце стискувалось, тоді я думав, про все думав...

За те енергія до життя мене в усі другі часи не покидала: навіть, можна сказати, що ніколи не покидала: я уживав волю, бігаючи півголим по лугах та гаях то сам, то с товаришами; навіть, як і приборкали далі сю волю, примусивши пасти, і тоді я гарно себе почував...

І тепер пам'ятаю пастівник та товариство на ньому...

В такі хвилі ясно мені було на душі, усе мене цікавило, про все, що попадало в мою голову й збуджувало там мисль, я намагався довідатись, але ні про що з того не міг достотно дізнатись, і се з одного боку мене примушувало самостійно розвивати власне мислення, а з другого — накидало на мою душу смуток духового незадоволення...

Особливо се я почував тоді, як Антін почав ходити до школи, чим вельми пишавсь, і я слухав, як він читав книжки, а сам не вмів. Мені так хотілось вивчитись!

Мені здавалось, що, як я прочитаю першу книжку, то відразу збагну все те, що для мене є незрозумілого, і страсть як я хотів вивчитись читати „хоч яку-небудь книжку“—так пам'ятаю достотно я мислив.

Напрацювавшись та набігавшись за день за товаром, до жнив по лугах, а там по стерні, я, засипаючи, марив, як би гарно було, як би я читаєть умів... Спав, і снилась мені велетенська книжка з величезними словами, які я читаю так швидко-швидко, і вони збіраються в що-сь таке красне, могутнє, що ніби розширює мою голову, наче з ріжнобарвих квіток віночок складаю,— так з різних слів складаю те прекрасне, що розширює мою голову...

Ще й тепер пам'ятаю, як одним разом, ідучи вулицею поуз панський двір, я ненароком глянув крізь лісу і побачив привабну, як мені здалось тоді, картину: панич-студент, півлежма на траві, читав книжку, товсту, посередині розгорнуту і умережану чорненькими стрічечками, немов узюсінькими, темненькими стежечками і трохи ширшенькими біленькими; таким побитом, сторінки книжки були, мов сіренька, такі ловкенькі, що я довго милувавсь і книжкою і тим, як студент читає. Коли перегорнув він листочок і знов почав дивитись на сторінку. „Чи то він читає, чи ще тільки милується, а потім читатиме?“ — подумав я і раптом, яко-сь для себе неспостережно, гукнув:

— Чи то ви, паничу, читаєте книжку, чи дивитесь на неї?

Він перше здригнувся од несподіванки; далі, подивившись пильно на мене, засміявся. Мабуть, у мене очі світились глибокою, палкою цікавістю і, головне, щирою, бо він вимовив приязненно:

Иди сюди, хлопче!

Неначе мене які крила підхопили, перелетів я крізь лісу і вмить опинивсь біля його...

Крізь літо я уже був готовий у першу клясу тім-назії. Тоді я хотів жити, о, як я хотів тоді жити, яке повне було моє життя, як я пильно нісся до свого ідеалу з поміччю того студента, людини освіченої, ідейної й прихильної не тільки до мене, а взагалі до народу. Він дивувався моїми здібностями і, дійсне, приклав уже все своє старання до мене... А я? Я цілий день сидів на пастівнику з книжкою... Було читаю-читаю, тоді ляжу на спині і задумаюсь: усе прочитане виника в мене з голови, компонується там у що-сь визначне, зрозуміле мені, переходить ніби мені на язик, і я починаю на пам'ять промовлять усе те, що читав... Так пройшло літо, найкраще літо у моїм житті.

Бачучи мої здібності і те, що ми пройшли за одно літо стільки, скільки другі за два роки проходять, студент мій поклав показати мені стежку до дальшої освіти...

Одним разом, коли літо вже кінчилось, студент прийшов до мого батька. Було свято Спаса, усі ми сиділи після церкви та після обіда у садку, під вишнею, і батько оповідав нам про те, що діялось давно колись. Студент привітався і сів. Після перших де-кількох слів він і каже:

— Бачте, ціле літо син ваш учився у мене. Він знає вже майже стільки, скільки знають ученики народньої школи, ті, що кінчають її.

— Як?—здивовався батько:—невже?

І він пильно подививсь на мене.

— Ось піди, лишень, Василю, винеси книжку та прочитай що-небудь!—промовив до мене студент.

Я миттю схопивсь, приніс книжку, що була в мене схована в клуні під стріхою. Почав читати. Читав я не дуже довго, а батько й вся сім'я, здавалось, притаївши дихання, слухали: батько похиливши голову, мати пильно дивлячись на мене—я й тепер пам'ятаю, що я почував на собі її погляд,—другі теж витріщили очі. Скінчив я і подививсь на всіх з глибоким самовдоволенням та навіть не без пишності у погляді, і мій погляд стрівсь з батьковим: скільки тихої радості на мить засвітилось в нім; я був дитина і то запримітив її...

— Добре, синку,—тільки й вимовив він, але таким голосом, якого я ще від нього не чув, і який тим для мене був дуже красномовним.

— Так от бачте. Ваш син вельми розумне хлоп'я, дотепне...—мовляв далі студент, — гріх його, Степане Андрієвичу, не вчити!

— Хай подумаємо!—вимовив Степан Андрієвич, мій батько, так, що студент уже в той раз не наваживсь більш про се балакати.

Мій батько був людина тверда, сувора, але не так по природі, як дякуючи обставинам його життя з самого дитинства. Він, як було ясно видно, задумавсь і глибоко задумавсь над словами студента. Батько мій був людина розумна та письменна, і, здається, він трохи розумів ціну освіти, звичайно, по своєму.

Очі його засвітилились тихим, але пишним у сій тиші вогником батьківських гордоців; видно було, що в глибині тих чорних очей засвігилось палке бажання

все занехаяти, а сину допомогти „стати паном“, видно було, що голова його могла піти кругом од виразу „зробити сина паном“, але тако-ж було видно, як потунав той вогник, бо його задмухували злидні, які в хаті зараз-же виступали на першій плян: дрантя на загиженім полу, облуплена піч, вохкість у кутках похиленої хати нашої, останній шмат чорствого хліба на столі, і п'ять душ дітей, з яких кожне має здорову сільську пельку, неначе гайстрячу...

— Та ви не турбуйтеся, що до вартости його виховання. Ви присилатимете йому тільки те, на що спроможетесь, а все-ж лише відпустіть його.

Подумав, погадав мій батько, та й відпустив мене.

Студент мій оддав мене в гімназію.

Я сливе здурів від радости, як видержав вступний екзамен: кинувся цілувати книжки, як лишивсь на самоті, а потім упав навколішки і довго моливсь Богові, дякуючи Йому, бо я тоді був набожний...

Так вільно, так гарно я себе почував: мені здавалось, що путь до самого верху відкрита для мене до чого-сь прекрасного, чого я й уявити собі реально не можу! Як я пильно взявся за діло, скільки енергії я почувив в собі! Ніколи стільки я її не почував, ніколи, здається, моє життя не було таким повним, як тоді. Перша кляса пройшла блискуче, друга тако-ж. Скільки було дитських радощів, рожевих надій. Нагороди, радисть домашніх, власне задоволення від учення... Так було до четвертої кляси, так би було, може, й до кінця, як-би не розвиток розумовий.

Бувши не розвиненим, як вирісший на селі хлопець, і взявшись тільки за вчення, якого жадав так палко, усіми фібрами своєї душі, я не звертав, опріч

його, а ні жадної уваги ні на що: не торкало мене те, що я живу на чужих хлібах і від того велика вага мійому студенту, бо він був те-ж людина небагата. Він вкупі з своїм молодшим братом, моїм товаришем по класі, та зі мною повинен був жити на 30 карбованців, які сам заробляв. Так, кажу, не торкали мене ці матеріальні відносини; тако-ж я не замислювавсь ні на хвилину над вартістю та користністю того способу проходження наук, який я уживав в гімназії, — і тим я був зовсім спокійний. Однак, тіло моє, моя фізична істота втомлялась, усе більш та більш радів я, коли вертався додому на вакації, але енергія не кидала мене, і тим я нічого не почував, окрім меншої жадоби до вчення, власне до проходження класи за класом в обмежованих рямах сухої гімназійної програми. Але з четвертої класи я зацікавивсь читанням книжок. Сю цікавість до читання пробуркав у мене брат мого студента-добродія, гарний та розумово розвинений юнак — Павлусь. Мене перше зацікавило те, що він менше сидить за уроками, а все читає; і хоч гірш, куди гірш учиться по класі, за те знає більше за мене взагалі. Зацікавило мене се, і я, побалакавши з ним, почав читати і собі.

Швидко я розвинувсь, душа моя стала видющою. Я одразу зрозумів усе: і своє матеріальне становище і те, який непоживний духовий покорм, що дає гімназія, і все. Але-ж особливо мене почало турбувати моє матеріальне становище. Почавши вчення у п'ятій класі, я вже побачив, що енергія моя спадає, що цікавість до учення меншає, бо я згубив віру в вартість сього вчення, як добування знаннів... Я не міг уже більше жити коштами свого добродія і знайшов собі кондицію. Побалакавши з студентом і вияснивши йому

все, що турбувало мою душу, я подякував йому за все щиро і перейшов жити на власні засоби.

Б) Спогади, які відносяться до стежіння за розвитком моєї недужности.

От тут то й починається моя недужність...

Хотілось, ні не хотілось—а палко жадалось читати, розвиватись, глитати справжній покорм духовий, і я його шукав: читав та читав. Треба було учитись—я се спізнавав—і я учивсь. Треба було самому собі добувати засоби для життя—і я добував. Ось як я жив: встаю було о 7-ой годині, учу завдання по лекціях до 8-ої; тоді п'ю чай і біжу в гімназію. З гімназії приходжу і обідаю; далі біжу на репетиції з 4-ої години до 8-ої; у восьмій годині сідаю за приватну книжку і частіше просиджую було до 12-ої, до 1-ої.

Пройшов рік, другий, і я почувив, що ледве, ледве витримую, що енергія моя зовсім почина опадати, що працювати так, як ранійш, з захватом я вже не можу, і я почав все більш та більш опускається, але до-щенту я не згубив тоді ще енергії, хоч і згубив на-решті здоров'я. Наслідком усього було те, що я у восьмій клясі перед кожним екзаменом зомлівав. Навіть „начальство“, яке взагалі відрізняється бездушністю і індіферентними відносинами до вчеників з powodu усього, опріч педантичного виповнення ними правил, і те почало мене умовляти не так уже приналягати на працю, але мені забажалось золотої медалі... Дурний. Я тоді думав, що вона мені що-небудь особливе дасть, а скільки б я дав тепер, що-б вернути ту сūму фізичних та духових сил, яку я затратив, занапастив на неї! І я її таки одержав! З нею я одержав атестат, а з ним і волю, але енергія недовго продержалась.

Я занепаз на нерви, і мене доктор, до якого я звернувся, почав посилати за границю. Ну, певно, я на се насміявсь і повернув до дому, на село. Напруженість, з якою я боров усі приступи втоми та нервового розстрою, зникла; енергія опала, і я занепаз на нуду, на апатію до всього. Почувив уже тоді, що ніби не маю сил жити, що забажалось безконешного, або хоч вельми довгого тихого спокою, спражнього відпочинку, бо я сливе зомлівав під гнітом якоїсь тупої мелянхолії. Було вдень мене тре, мене: рве ніби мою голову, стукає мляво та тупо там брязкучим молоточком, мотає на що-сь мої нерви, які, напружившись до максимума, от-от ніби збираються порватись, але не рвуться. Я їх почуваю і все ними страждаю. Тільки у-вечері мені ставало легче; я брав у руки книжку й до 3 години ночі, бо безсонь те-ж не чужа була мені, читав, та читав... Іноді мені здавалось, що я шаленію; особливо се мені здавалось тоді, як нервові приступи головного болю були такі міцні, що я ладен був битись головою об стінку... На решті стало неможливо пробувати на такому становищі, і я знов звернувся тепер уже до нашого земського лікаря. Він прописав мені де-які ліки та звелів, занехаявши цілком усяку розумову діяльність, зайнятись фізичною працею. Я так і зробив і почав туго, по-троху одужувати...

Пройшло літо, і я поїхав в університет, де знов з захватом почав працювати.

За літо я одужав, бо молодість перемогла втому і розстрій здоров'я, і знов вернулось до мене гарне самоцуття. Так от я почав було з усією душею заковуватись у науку: все було сиджу за ріжними рукописними та друкованими жерелами її і вчусь, але незабаром схотілось їсти... Ха, ха, ха, їсти схотілось,

а у кишені постали сухоти, тим я в ту-ж мить побіг шукати собі неволі, яка б дала спроможність не вмерти з голоду... Знов кондіції, знов готування завдань за бевзів, зато став мати засоби для життя і не мати ні хвили сливе на власне учення. Більшість часу приходилось уживати на товчення води в ступі...

Вертаєшся до-дому з кондіцій пізно ввечері роздратований, стомлений і духовно і фізично. Треба вчити лекції, а тут і голова тріщить, і ледве на ногах стоїш. Лягаєш відпочити... Було ляжу на ліжку от-так, як і тепер частенько, і аналізую себе.

І виступає передо мною те, що життя моє проходить цілком недоречно, без жадного ужитку і для себе, і для науки, і для других, бо, добуваючи собі засоби для існування, я весь час уживаю на те, що-б учить других, а сі другі від того краще не вчаться, бо самі того цілком таки не бажають. Се спізнаючи, я все-ж повинен дурити їх родителів, що-б самому не вмерти з голоду і що-б мати спроможність допомогти сім'ї. А разом з тим ще недужність од перевтоми все більш та більш опановує мною, се я ясно, виразно почуваю, і таке інше і т. и.... І до того дохожу, що хочеться одразу взяти й пустити собі кулю в чоло, принаймні один вихід у сьому...

Полежавши так, устаю вчити лекції.

Не прочитані вчорашні, бо було ніколи: засидівсь на кондіціях, позавчорашні, бо не міг після репетіцій від утоми сидіти, і нарешті сьогоднішні. Які починати? Почнеш читати з позавчорашніх; скінчиш останню— вже світ. Голова болить так, що нічого вже не здолаєш розуміти, а тут на столі лежить ще купа жерел, які невідмінно треба прочитати. Але читати їх не сила.

Роздратований сим лягаєш на ліжко... Не спиться, все що-сь увижається, часом здається, що шаленієш...

Надходить тим часом семестровий іспит. А у мене пропуски великі і маленькі, тим сидиш було цілі ночі, і, здавши іспит, лежиш недужим цілий тиждень. Так-сяк підведешся, побіжиш на кондіції. Там вимови, докори, що довго не приходив, конечно, делікатні, а все-ж ясні докори: у нутрі все перевертається, до шаленства хочеться огризнутись; здається як би огризнувся, то полегшало-б, але тверде „делікатно лишишся без засобів“ таким гнітом лежить на всій істоті, що й мовчиш, як стовб, стримуєш усе в нутрі, а від сього тебе обхоплює ще прикрійше роздратування...

Далі довелось ще товариству віддавати частину часу та на загально-розумовий розвиток, то і зовсім стало не вистачати часу на готування лекцій...

Чи учитись? Чи годуватись?

От які два питання ставали передо мною. Треба було і годуватись і ніби то вчитись, то-б-то учитись аби-як, похапцем за-для діплогу, і се мене більш за все дратувало, бо вчитись справді так бажалось!

Після таких думок на мене напала страшенна мелянхолія, з'єднана з нудьгою та повним незадоволенням духовим...

Я не знаю, до чого б я на-решті дійшов, мабуть, руки б на себе наложив, як би не сталось те, що я закохавсь. Се мене піддержало на чималий час, але потім зробило обставини мого життя ще гіршими, підлило масла в огонь.

На третім курсі я познайомивсь з однією панною, що скінчила гімназію. Її я готував на медичні курси по латинській мові.

Душа моя віджила, фізична істота на час піддалась натягнутому настрою духовому, тим за сей час я жив, нічого не почувуючи, опріч любовного захвату, коли сидів з Вітосею в кабінетику її і, виясняючи їй з запалом закони латинської мови, дививсь їй просто у вічі, в сі глибокі, замислені, добрі блакитні очі, що наївно світились і з великою увагою те-ж завжди дивились на мене. Мені здавалось, що вони проймали мене наскрізь... І в такі хвилі в душі у мене що-сь ніби м'ягчало, яке-сь вільне почуття росло і бухло, робилось так тихо, так приємно в душі, так не хотілось погляду виринати з ласкаючої глибині тих очей... Її високу, струнку, з надзвичайно ніжними та витворними рисами обличчя, з наївністю у погляді, її веселу, а разом з тим порою замислену, добру і відчуваючу, її красуню - короліву балів, її я покохав, не тямлючи, неспостережено для себе, а так нарешті покохав, що навіть занепав на кохання...

Не знаю, за що вона мене покохала?

Було, обіймаючи її стрункий стан і цілуючи у малинові уста, я питаю: за що вона мене покохала?

— Васюню мій, на що ти про се питаєш? Очі твої сині, великі, прикриті довгими чорними віями, біле чоло з печат'ю глибокої і страстної задуми та чорні вусики, от-що відбилось в моїй душі, а душа твоя?...— казала вона тоді і при останнім слові міцно цілувала мене.

Бідна, вона вміла кохати, покохала мене так, що покинула для мене навіть коханих батьків, що належали до краєвої стачечної аристократії, і, звичайно, про мене і слухати не хотіли, бо, будши бундючними паннами, вони марили про будучність своєї доні-красуні в усякім разі не за пролетарієм...

Ми опинились вдвох у тій одній хатині, де я пробував ранійш один. Затишніше стало, але душа моя ще гірше почала боліти. Серце моє стискувалось від жалю, коли я бачив, як моя Вітося після розкошів, в яких зросла, до яких призвичаїлась, почала працювати, добувши собі учениць, і по-троху марніти... Але вона підтримувала мене своєю безконешною радістю та здоровим поглядом на все. Вона внесла в мою хатину, ранійш обідрану, порожню, темну, якого-сь світла, теплоти, затишности... Так ми жили, працюючи вдвох, аж до тієї пори, як у нас вродився перший синок... Тоді вона вже не могла працювати, як ранійш, і вся вага добування для сім'ї засобів впала на мене і довго гнітила мене, бо, хоч я в тім-же році і скінчив університет, але два роки був кандидатом прав на 25 карбованців, а тим часом сім'я наша приросла ще на дві душі...

Як мені не хотілось кидати університет!

Як я ще хотів учитись, учитись вповдовш усього свого життя, — так я особливо марив, поступаючи в університет, а як виходив, то вже ясно зрозумів, що, вперше, нездібен до сього, а вдруге, мій обв'язок перед сім'єю мені сього не дозволяє. А як хотілось учитись!

Так от як розвивалась моя хвороба.

Тоді як я занепав на нерви та на „розумовий розстрій“, викінчивши гімназію, тоді я, в порівнянні з нинішнім становищем свого здоров'я, був куди кращий.

Тоді я при найменшій поліпшенні мого матерьяльного становища міг одужати, а нині... вже третій рік, як я слідчий, як я маю все потрібне для звичайного нормального існування, але становище моїх фізичних, а поруч з тим і духових сил усе гіршає, та гіршає...

Моя недужність.

І от я руїна в 27 років. Я ще недавно тільки почав жити, почав, як слід, жити, а не скніти, як до того, і я вже руїна.

А як би нормально йшла справа моєї освіти з того часу, як я потрапив до гімназії, як би обставини були нормальні, то яким би я був тепер дужим, енергичним. Я б ще не служив, а вчився, учився до схочу, а тепер я—руїна...

Мені треба ще жити і довго жити, а жить часом так не хочеться, так жадається спочити від турбот, від самого себе, від недужности своєї...

Але як подивишся на чотирі голівки, на чотирьох маленьких пташок своїх, як подумаєш, що з ними станеться маленькими, неміщними, беззахистними, то серце стискується, так боляче стискується... Як подивишся на їх та на Вітосю, то серце жалем обіл'ється...

Бідна Вітосю! З свіжої квітки вона обернулась в зів'ялу, з якої лепестки один за одним почали вже опадати: на ранійш білім, гарнім обличчі, що тепер поблідло, з'явились зморшки, наче проміння, біля очей та на чолі, в очах потухла попередня життєрадість... Жалько дивитись, до чого попередні недостатки та нужда довели.

І все се відбивається в моїй хворій душі, все се гнітить мене, наповняє відчаєм стомлену душу, а фізична істота руйнується з кожною годиною...

Як защемить моя персь, ніби ламають її, трощать в середині, і та біль відкликається навіть у пригорбленій моїй спині, як напружуються недужі нерви так, що всяка дрібниця дратує їх, як заболить голова, і в очах

від того болю темно стане, як кашель почне душити і крив, така густа, темно-червона супроводити кожний його порив, тоді здається, ліг би на ліжку, зложив руки та й не зрушив з місця...

Хочеться в такі хвили вічного відпочинку, хочеться заснути тихо, що б не почувати себе, не почувати болю в недужій персі, не почувати болю тупого, до шаленства доводячого болю в голові, не почувати хворих, розбитих нервів своїх... А тут сього нема, хвороба по-троху обіймає всю істоту, я не живу, я і не вміраю, а доживаю, тягну бридке, важке півіснування своє і все тягну, тягну...

Встаючи ранком, я не можу підвестись з ліжка, бо в очах темно, в грудях порожньо і щось там ріже їх, підходить до горла, душить глибоким, безконешним, рвучим все в середині кашлем, і на долівку тече густа, темно-червона крив... Дивлюсь на сю крив і мені завжди з відверненням невільно пригадується процес колоття кабана, якого свідком я був ще маленьким: запечена крив тече йому з рани і лежить на траві от-так достоту, як і моя на долівці, і мені здається, що від мене тхне вже трупом і я так виразно ніби відчуваю той пах...

Встаю з ліжка, голова іде колом, в очах усе здається синім, немов покритим димком, і димок той густішає, та густішає...

Апетиту нема ніякого, тим, випивши склянку кріпкого, сливе зовсім чорного чаю, іду в кабінет. Беру книжку з заміром читати, але перед очима стрибають літери і десь з перед очей ховаються, зникають. Голова починає боліти, і тріщить одна її половина, наче занімілою робиться, наче її що-сь розпірає і ломле... По-

чуваю, що як гарно, здається, було-б, як би хто-небудь ударив обухом в те місце її, що болить...

Б'ю себе кулаком по голові,—болю не чуть, б'юсь об стінку,—не чуть... Нарешті перед очима все темніє, впадаю в тяжке забуття і тільки почуваю, як кашель шматує персь...

Очунюю і почуваю, що нічим дихати, в персь не проходить повітря, і я страшенно працюю легенями, але нічого, тільки задихаюсь, бо їх же нема; перед моїми очима ясно малюється порожність в моїй персі; жах який-сь опановує мною і я не своїм голосом кличу Вітосю.

— Чого?—прибігає вона з зляканим виразом очей.

— Дихати нічим—хриплю я.

Вона приносить віяло, відчиня вікна, махає віялом надо мною...

Я заспокоююсь і засипаю; в сні мене тисне кошмар.

Перед вечером мені стає легше. Я встаю і сідаю в фотель, беру книжку в руки і читаю. Мені приносять обідать, бо цілий день апетиту не маю; приносять мені отой остогидлий мені бульон, повний тієї осуги, і мені здається, що то не осуга звичайна, а сама стравність плава, така гидка мені вона... Хочеться мені коржів з маком, або паляниці з сметаною, а не можна, упевнен, що не можна; не так в тім упевнен, що не можна, як в тім, що не дадуть... Я скоро вмру і не покуштую більш ніколи коржів з маком. В сім те-ж я почуваю себе впевненим, але боюсь признатись сам собі, і коржі з маком виступають передо мною повні якої-сь чарівної для мене ваби...

Усі такі дрібниці, все, починаючи з того, що завтра треба їхати на слідство, і кінчаючи тим, що в мене на бюрі валяється непотрібний папірець, все мене

дратує, наганяє на душу якийсь мелянхоличний гніт; душа болить, нерви болять, персь болить, — увесь я недужний; усе в мені болить...

Як буває вийду до вечірнього чаю в столову, то й там мене все дратує: і те, що у Вітосі голова болить, і те, що старший син, Льова, голосно ковтає чай, і те, що там десь кричить маленьке дитя моє...

Я починаю балакати про се, намагаюсь здержуватись, але се ще дужче мене дратує, і я нарешті розгрімаюсь на всіх, за все... і біжу в кабінет, там падаю на ліжку і гістерично ридаю... Курю і трохи заспокоююсь. Тоді починаю себе перебірати, аналізувати...

— З чого я сьогодні розгнівався?... На синім сукні свого бюро побачив пляму, се мене роздратувало, і я почав шукати, хто в сім винен; виявилось, що я сам, і в сю мить з'явилося в мені таке почуття, що захотілось себе вкусити; я здержавсь і вийшов в столову. Там самовар кипів, і рип сей відіззавсь на нервах, я знов здержавсь і сів. Те, що я раз-у-раз здержувався, ще більш дратувало мене.

От сів і побачив зараз же втомлене, сумне обличчя жінки: „вона втомилась поратись зо мною, я остогид їй, я їй велика вага, нахаба“, така мисль з'явилась в голові, і весь я настроївсь проти мене.

Те, що я на неї, неповинну, так подумав, мене надто роздратувало, але в сю мить почув, як Льова ковтає чай.

— Чого ти ковтаєш так? — визвіривсь я на його, не здержавшись раптом.

Як гума натягується до певного максимуму, а потім раптом рветься, так і мої нерви. Сливе неспостережно, несподівано для мене самого, вони, дійшовши до максимуму свого роздражнення, миттю мов розірва-

лись; зникло моє здержування, і я пішов і пішов, поки не розігнав усіх, не розкричавсь на всіх, а більш за всього на бідну Вітосю...

І нарешті таке мене бере каяття, що я іду, цілую Вітосю, далі йду в дитську: діти сплять так тихо, так спокійно, що навіть на мою душу віє спокоєм від їх сна. Я хрещу з них кожного і цілую в чоло... А як вийду з їх кімнати, то мене обгортає в'їдливий жаль та смуток, що я їх мушу покинути і незабаром...

Вернувшись до себе в кабінет, сідаю за книжку або за роботу і на час забуваю все...

Раптом чую, що не почуваю вже свої персі, бо вона щемить тупим болем, що все більшає та більшає... Я хочу розігнути спину—не розгинається, все в середині при кожному порусі щемить, болить, ніби ламається, в грудях що-сь давить, дихати знов важко. Я відчиняю вікно і, схилившись на лутку, дивлюсь у сад: там весняна ніч розметалась над затихлою землею, ніч повна ароматів маю, повна срібного місячного світу; повне міцного запаху повітря могутно вливається в кімнату, в мою персь, але від такого приступу свіжого воздуха моя персь ще більше щемить, і на душу наплива який-сь тугий, гострий, жахливий смуток, навіть страх... Наче з темряви виступає на тебе що-сь таємно-могутне і зловіще... Нерви так розходяться, що я потію від страху якого-сь незрозумілого і не своїм голосом зву Вітосю...

Лягаю на ліжку, бо не можу встояти на ногах.

Кашель душить мене: він підіймається ніби з глибині персі, ширяє по ній, порожній, наповнює всю її вщерть і, не вмістившись нарешті в ній, виникає наверх крізь горлянку, ріже і скребе її, трусить і шматує ніби усього мене, і я забуваюсь...

Очунюю і бачу, що надо мною лікарь і Вітося стоять. Вітося махає надо мною віялом, я намагаюсь втягти в себе струмись воздуха... Тим часом лікарь, не спостерегаючи, що я вже очуняв, многозначно киває на мене головою, балакаючи з Вітосею, і мені здається, що він сими кивками приговорює мене до смерти; се дратує мене, але я здержуюсь. Далі мені здається, що він не так, як слід, не зовсім скромно поводить ся з Вітосею, і се мене вже надто дратує... Що-сь немов рветь ся мені в середині, підступає до горла, я плачу, ридаю, сміюсь і зомліваю...

Відкриваю очі: в кабінеті сутеніє, бо перед образами миготить лампадка, очі Спасителя так ясно, так спокійно, повні мира, дивлять ся на мене... В кімнаті, в дріжачій сутіні, в воздуху так спокійно, тихо... Лежу, як пласт, і поворохнутись мені не хочеть ся, так гарно, так спокійно лежати, а би-б ще серце не стукало так часто, та як би світ лампадки заспокоїв ся і не дріжав... Ще більший як би спокій...

На стільці біля мене сидить Вітося і, схиливши голову на руки, плаче, тихо так плаче...

— Вітосю, чого се ти?...—чую, що ледве промовляю.

Зачувши се, вона одразу намагається зупинити сльози, миттю втирається хусткою, ховає її і звертається до мене:

— Ну, як тобі? Чи легше?

— Легше, іди спочинь...

І я засипаю...

На другий день те-ж...

25 маю.

Пройшов цілий місяць з того дня, як я вперше почав от-сі записки. І все я хворий, і все збираюсь умірати, і все моя недужність росте та росте, все більш та більш мене руйнує...

Доктор радить їхати за границю, а я певний, що все одно вмру, бо почуваю повну порожність в грудях... Я кріплюсь, кажу, що одужаю й так, про себе-ж упевнен, глибоко впевнен, що вмру...

Що вона ся смерть? Як вона приходить?

І мені уявляється, як потече з мого горла крив, я задушусь без воздуха, і тоді волосся на моїй голові стає догори...

Як лежу ж я перед світом після нервових та сухотних припадків і як миготить лампадка, тихо впливаючи своїм світом на мене, на мою душу, тоді мені здається, що смерть надійде непримітно, тихо наложить тінь на мене, і мій дух відлетить від тіла, сховається у тихощі, у безконешну просторінь місця і часу, і там на тім світі буде так тихо, так спокійно...

Тоді мені хочеться швидче того вічного, головне вічного спокою...

Але нарешті все ж робиться сумно... Лежу, лежу і раптом почую, що серце спиняє свого ходу, що в середині все затихає, що починаю ніби німіти, завмірати, забуватись, а пам'ять за весь час така виразно ясна—і мені здається, що се вже смерть... І на душу находить гостра журба, яка більшає й росте пропорціонально тому, як серце втина своєї ходи і забуття опановує мною... Нарешті гострий сум в душі моїй переходить у страх, гострий страх перед чим-сь могутним, що ось зараз роздавить тебе; я схоплююсь і починаю ходити по кімнаті: голова кружиться, сил сливе

не має; а я все ходжу, все ходжу і боюсь лягати, ніби впевнен, що як ляжу, то і вмру...

І стає в моїй уяві пастівник, на пастівнику свині, вівці... Я, задумавшись, граю на сопільці...

Раптом напад кашлю знов схиляє мене до ліжка... Тепер я крізь цілі ночі сливе вже не сплю...

7 червня.

Я завміраю вже. Я збираюсь на відпочин, а природа саме тепер розкошує своїм розвитком, буяє життям. Вийду в садок: все, все пишається силою життя і все журливо-спочутливо кива мені, проводжа мене на той світ... І мені так сумно робиться, я іду, лягаю на ліжко і плачу, ридаю, як дитя...

Іноді сяду під вишнею на фотелі, який виносять для мене в садок, бо я вже так ослаб, що сам двигатись не здолаю, сяду і бурмочу собі, ніби наспівую: „дайте бо жить мені, дайте бо жить“... Наспівую з тієї пісні тільки сі слова...

І хочеться жити...

Ранійш, як смерть моя була ще далі, як я ще почував, що живу, а не доживаю, живу, хоч і не повним, не нормальним життям, а все-ж живу, то мені здавалось, що важко жити недужному, що „втома від життя“ — моя хвороба, тепер же я зрозумів, що в мене тільки одна найголовна хвороба — сухоти, і так мені схотілось жити, хоть і недужим та жити, хоть би ще рік прожити...

А я вмру, покину життя, ще не живши... Адже я не жив, а скнів, боровся з життям, добуваючи собі його приємність, добуваючи можливість жити, як слід, і, добувши, вміраю. . О, як не хочеться вмірати!...

20 червня.

П'ять день, як я вже не встаю з ліжка, як лежма очекую смерти, кінця-краю всьому... І не встану вже, бо вже почуваю, як кашель дошматовує мене, як життя покидає мене і опановує мною смерть...

Я вміраю...

Чим більш я впевняюсь, що я вміраю, чим яснійш в сім пересвідчуюсь, тим, більшу почуваю жаждобу жити, хоть як-небудь жити...

Тут я покидаю світ, сонце з його ласкавим промінням, зірки, людей, Україну, маленьких дітей і кохану жінку, а там, що я там знайду в замін всього сього?... Темряву?... Бо там непевність, там несвідомість!... Там вічна ніч, там вічне забуття... Забуття тут і там...

Що, як людина—не безсмертна, тля, шмат глини, збір атомів?...

І холодний піт виступає мені на чолі.

Я вміраю .. Я жити хочу... А навіть більш писати не можу... бо вже швидко, швидко вмру...

„Прощай світе!...“

СПОВІДЬ.

(Записки одного з багатьох).

Присвячується сестрі Оксані.

I.

Він узяв у руки перо. Вмокнув його в каламар.

Помажав ним над аркушем білого паперу. Далі поклав його біля того паперу, а сам одкинувся на спинку віденського фотелю, що стояв перед його бюро, покритим синім, трохи волохатим сукном, і на яким стояла лампа, біля неї каламар, потім попільниця, повна окурків од цигарок та сизого попелу, а також по боках бюро лежали книжки: Кобзарь, „Also sprach Zarathustra“ Ніцше та „Вік т. I“. Перо ото поклав він біля паперу на край бюро, а сам замислився, відкинувшись на фотель і заплющивши очі.

Він був у такій позі, як мертвець: бліде як полотно обличчя його було змучене, з синіми жилками по-де-куди, які, здавалося, ще більше додавали йому болісної блідости, а під очима помістилися чорні півкільця—слід безсонних ночей та якого-сь страждання.

Високе чоло, чорне як воронове крило, двоє розчесане, трохи лише широкий ніс, чорні вусики, рівне підборіддя та овальне се все могло б зробити його навіть не надто болізна блідість і мертвота сього слякли вражіння якесь неприємне, вражіння

І невеличка кімнатка, де він жив, як спокійно та байдужно окружала його чистими стінами, без жадного виразу співчуття байдужно дивились із них на його очі фотографій, що висіли на них, а тиша, не цілком повна, але досить спокійна, до того ще змішана з порушеною світлом від лампи темрявою, яка більше опановувала закутками кімнатки, лишаючи світле місце на бюрі та довкола його, якось неприємно гармоніювала з сим виразом його обличчя, додаючи йому ще більше і яснійше того холодного відблиску мертвеччини...

Але ось він розплющив очі і вираз їх немов накинув раптом на весь його вид сутінь, таку повну смутку та душевного болю сутінь... Ще бліднішим могло видатись обличчя, а не більше живим. Сі глибокі очі, хоч і повні затаєного болю, повні навіть якоїсь байдужости відчаю, апатії до всього, все не оживляли його обличчя.

По обличчю було видно, що в його душі щось діється боляче, гостре й туге, що стискає й роздирає її, шматує й наповняє гарячими стражданнями; також ясно було, раз, що він уже давно стражда душею, а друге, що рішучість на щось спинилася у нім: вона хижо вибухала йому в неспокійному погляді його глибоких, матово-синіх очей.

Що-ж його турбує? Чого болить душа, що її гнітить? Та ось він сам на се питання збирається відповідати читцеві; бо прийняв ізнов до руки перо...

— Ні, більше не можу так пробувати!... Не можу, не можу так далі існувати... Душить воно мене!... Спогади невпинно постають у душі й своєю могутністю та ясністю, яка раз-у-раз свідчить, що се був не страшний сон, а дійсність, свіжа й непереможна, — гнітять, калічать мою душу.. Як би я хотів, як жадав би, здається, пів життя свого за се віддав би, щоб се був власне сон, а не така виразна дійсність...

Але даремна праця жадати сього: се було, се на завжди лишилося мені в душі, розлившись в прикрі спогади, о, які прикрі, які болячі вони! Отруєно ними її, мою скалічену душу, і що було, того не зміниш, не скрасиш, та й скрашати я не хочу, а повернути те, що раніше було, що лише приємне по собі спогадіння покинуло в душі, не повернеш, не зробишся таким, як раніше був! Ні!... О, чому ми невинні, сиріч дурні, родимося на світ, чому ми не всезнаючі? Тоді-б отсиг помилок не траплялось...

Але ні, й се не допомогло-б, се-б не вдержало часом ту плазовиту жагу, яку нам вкида природа в наше тіло, яка мені отрутою, пекельною отрутою стала на все життя. Я вже не той, що був, о ні, я вже не тільки не той палкий юнак з величними й гарними замірами; я й не можу, не здолаю вже ніколи бути ним.. Тепер я розбитий самим собою.. От що найприкрійше, найболячіше, се те, що я розбитий власне самим собою... Я нинішній — розбитий тією людиною, що був нею раніше. О, як гірко се, власне се спізнавати!... А також ізнов стати тим; чим був я раніше, не можу, не почуваю на се в собі моральної сили.

І от найкраща мрія моя хімерна, найкраще бажання, яке й смішить і бісить мене, се або щоб те все був сон, або щоб тепер на віки заснути, забутись... Як би

забутись, заснути на віки, на віки, аби нічого не почувати, аби цілком не істнувати, так тихо, непомітно, прокволом перейти в ніщо й зникнути, аби без болю, без перелому, без турбот! Бо увесь я виболів так, що жадного куточка живого нема у мене в душі, й тільки уві сні, коли довго натинявшись по околицях міста або по вулицях і натомившись в смак заплющу очі й самосвідомість із самоцуттям лишить мене, тільки тоді щасливий я, хоч прямо й не відчуваю свого щастя. Але й сон до мене, сей жаданий завжди та сподіваний сон, приходять в ряди-годи, а частійше я або мучуся, лежачи на ліжку і вперши очі в важку темряву, або сидячи біля отсього бюро, в сіх-от чотирьох обридлих стінах, свідках усіх моїх душевних мук і терпінь, або нарешті бачу сни страшні, бридкі сни з пригод, які вбили мене в мені...

Я не аскет з пересвідчення... Разом же з тим усе моє життя до тієї події, яка розбила його, було аскетичне...

Пам'ятаю своє життя... Воно було чудне. Людина я горда, самолюбна, навіть егоїстична, але більш усього горда. Все своє життя я збудовав сам, поклавши фундаментом свою гордість. Люблю згадувати про своє життя до тієї події, люблю тим, що воно було не схоже з життям інших, се перше; а друге, було збудоване власне й виключно мною самим, без жадної заповоги довколишніх людей... Я навіть тепер пишаюся ним перед собою, але собою нинішнім я гордю власне за те, що я не довів до краю того, що сам же почав будувати, що сам одним помахом зруйнував, не придержавши лише єдиного поводу тієї оброті, яку я накинув на свою істоту.

З самого малку я вже був завжди самотній, ніколи не йшов поруч з однолітками, завжди їх цурався... Круг-

лий сирота з дитячих років, себе я пам'ятаю в домі дядька, серед його дітей, які мене не любили за те, що я не тільки не приймав участі в їх забавках, але завжди з погордою дивився на них. Я більше любив, як ще жили ми в селі, в літку швендяти по гаях та лугах, або сидіти над річкою... Ніякі особливі думи, пам'ятаю, мене не сповняли, а лише хотілося бути одному, самому серед простору ланів, або в гущавині гаю. Смішили мене між иншим ласки родителів, які наділяли вони своїм дітям; не знаю навіть тепер, чим се вяснити: може се було почуття заздрости, бо змалку я не зазнав справді тихих і лагідних пестошів повних любови, а може й просто я не мав ніжности в своїм серці. Взагалі я погано пам'ятаю своє дитинство, бо воно було одноманітне, повне самотности або ворожнечі в відносинах до иньших. Діти мене частенько дразнили, родителі їхні взивали „вовчком“, селянські діти взивали мене „паничем“ і цуралися мене... Потім літ у 14, уже в гімназії, прокинулася мені в душі якась жадоба знаття, але поруч з тим, як я все більше та більше читав і розвивався, в мені ріс якийсь вельми критичний настрій... От ще, між иньшим, ніколи ні в гімназії, ні потім у мене не було ні приятеля, ні товариша. Все людське життя, що було довкола мене, виступало мені так ясно, з усіх боків, і весь лад його, всі мотиви суперечок, усі відносини між ними були мені глибоко не до вподоби. Мені марилося щось краще, але се не значить, що я марив про згоду між людьми. Ні, я вчасно почав не вірити в людей, не вірити в те, що вони здібні дати собі своє щастя, що вони можуть стати нарешті кращими й що, мовляв, рай тоді запанує серед них.

Ні, в людей я не вірив, не вірив, що добро може прищепитись їм, але в саме се добро я повірив. Такі

думки наповняли мою голову в останній гімназійній клясі і розвилися в цілу ідею, коли я вступив на університет.

Сю ідею існування я виробив ще з самого першого курсу університету, в яким я тепер на останнім курсі. „Для себе тільки жити“, думав я, „се вельми егоїстична мета й з нею важко жити на світі, бо рідко матимеш задоволення, коли ти хоч трохи освічена людина. Для себе жити, щоб удосконалювати себе морально—се вища мета, навіть варта, щоб їй присвятити життя, але все-ж се буде егоїстично в той час, коли кращі сили гинуть, спільно стаючи за загальне добро.. “ Але жити стільки ж для себе, скільки й для інших, от що ме і сподобалось. От що я взяв за засновок своєї ідеї і розвинув її таким побитом. Людей, як людей, з усіма їх хибами щиро полюбити я почував, що не можу, бо вони здавались мені вельми низькими в своїй несилі боротися з своїми вадами й злом, вельми не розвитими, щоб цінити сю любов до них, вельми нечулими, щоб відчували їх. Також люблячи себе, я не хотів приносити їм дрібної користі, бо вони не здолають, я певен, зрозуміти її, бо взагалі кожна людина з-окрема сливе ні що, а в спільнім укладі уявля де-що, що здібне поступати під впливом отаманів, передових людей. Моя гордість могла бачити мене тільки в ряді отсих останніх; тим, не почувавши в собі жадного особливого таланту, я поклав удосконалювати себе морально для себе і для того, щоб нарешті стати вище натовпу, стати для нього прикладом. Почуваючи в собі незвичайні здібности, а головно дотепність до сталої й посадженої праці, впертої, витревалі праці розумової, до того ще велику силу волі, я поклав собі принести такий ужиток людям, який би був великим і одразу

замітним. Я поклав віддатися праці вповні, цілком. З самого вступлення свого в університет я так прийнявся працювати, що незабаром став знаннями вищим не тільки від коллег, але й не раз міг змагатися з професорами, частенько таки добре припіраючи до стінки менче видатних із них...

Так от сій праці я віддався увесь, а особливо-ж тому самовдосконаленню, теорію якого я все розвивав і розвивав, аби нарешті стати вище всіх людей.

От, між иншим, я держався такого погляду, що найкраще вдосконалювати себе в нащадках, бо таким робом можна швидче досягти до відродження людськості. Через се ось яке поняття любови склалося мені: з'єднатися з дівчиною душею й тілом з тією метою, щоб продовжуватися в нащадках, щоб продовжувати в ніх удосконалення. Се особливо припало до вподоби моїй гордості, бо се відкривало мені й невмірущість у будуччині. Така любов до дівчини повинна осяюватись чуттям, і лише в такому разі вона варта в очах тієї людини, яка намагається вдосконалювати себе.

І от для всього сього я поклав собі раніш усього стати цілком моральним, безхібним, як тільки мога і на всі погляди, то-б то на погляди всіх доктрин, аби жадна „людинка“ не могла попрікнути мене в жадній хибі. Се мені спершу було вельми до вподоби, але на останній час я почув, що чуття самотности все більше та більше опановує мене, що я потроху починаю втомлятися від самого себе. Я сам собі став ніби деспотом, але моя гордість не давала мені навіть у глибині душі признатись собі до того...

Всі свої молоді захвати, всі пориви серця, все, що могло би буяти чуттям, усе те я віддав під абсолютну,

деспотичну владу розуму і таким побитом накинув оброть на всю свою істоту.

Мені здається, що вся помилка вийшла з того, що я вельми вже віддався одному собі, що я нарешті став егоїстом у своїм намаганні до власної мети. Річ в тім, що всьому початок і кінець я завжди намагався відшукати в самім собі, так кажучи, цілком відсахнувся від людей: в собі хотів знайти завждішню повність душевну, в собі хотів відшукати ту силу, яка знищує всі супереки, що часом з'являються в душі, в собі одним і самім шукав приятеля, товариша, раба й пана. В мені по повелінню моєї сили волі все повинно було й починатись і кінчатись, і ні в яким разі не повинно було ділитися з людьми, бо їх я не вважав вартими сього... В останній час, ото кажу, все частійше та частійше находило на мене чуття незадоволення самим собою, бо шукаючи багато в самім собі, й головне, що тільки в самім собі, я переважно мало знаходив, а довкола, опріч самотності, самотности, по мойому ж бажанню нічого не було... Нарешті, пам'ятаю, захотілось мені людей, але йти до їх не просто, певно, а так, щоб і до душі дістати — заваджала мені моя гордість. Захотілось мені душі, щоб мене привітала, і в часи незадоволення собою на мене находила туга за якимсь теплим почуттям“.

Тут він на мить спинився й пробув без писання де-кільки хвилин, навіть раптом поклав перо, а сам почав ходити по кімнаті нервовими кроками.

II.

Знов сів, і вже цілком збентежений примусив перо бігти-летіти по папері, ледве виписуючи слова:

„Любов прекрасна тільки тоді, коли душі еднаються в одно, коли повстає гармонія між двома осібниками ріжних полів, аби самовдосконалюватися в нападках. Таке єднання тіл і душ—красна, справжня любов...“ А я! О, муко совісти! Я, сам собі постановивши такий ідеал, сам же й зруйнував його, зламав так грубо, стежачи за власним почуттям жаги, зламав у ту мить для себе неспостережно, в запалі якоїсь чисто звірячої жаги... Проклятий той час, коли я побачив її! Але ні, не час, а я від себе проклятий тим, що перший зруйнував свій ідеал, свою гордість. Нема тепер, нема мені від мене ж самого прощення.

Бувши юнаком самотним і небувалим у суспільстві, завжди одиноким, ні з ким не сходячися, я раптом познайомився з нею на студентських вечірницях офіційального характеру, і вона зробила на мене велике вражіння... Але чого власне вона на мене його зробила, чого інші, з ким я стикався раніше, не могли вдіяти сього, а вона раптом так сприяла на мене?... В такім певно настрої я був, утомлений самим собою й жадаючи в останній час особливо зійтися з ким будь, зійтися з людьми... Статурна, з пружними грудьми, з піводкритим тоді лоном та раменами, з блискучими хижістю очима, тією хижістю, яка роз'їда молоду істоту своїм розтліваючим гострим зубом, вже немолода, але в такій порі, коли краса особливо розвертається і палає, з утомою в рухах і в чорних, гарячих очах (оті очі й збили мене з пантелику!) вона якось зачарувала мене неспостережно для мене... Як споглянула вона на мене своїми очима—прекрасні очі, сі очі й нині лише єдині лишилися в моїй душі—так наче запалила мені щось у середині, наче пожежою щось там запалало, полум'я якесь, владне своєю приємною палючістю, в мить обхо-

пило моє серце. . Я познайомився з нею і першу мить був навіть у метушінні, так зрозумілім тім, які не привикли поводитися з жіноцтвом. Але вона сама розпочала розмову, втягла в неї мене непомітно, навіяла на мою душу чарівного спокою. Я милувався нею, багато балакав, і сам дивувався, як я можу плести такі дурниці та нісенітниці про жіночу красу, про танці, про легку музику і т. и. Потім упав я навіть тоді в журливий тон, почав балакати про свою самотність, про душевну неповність, а вона показала стільки щирої співучасті, а також журливо розповідала, що й вона нещасна, що все її життя пройшло не так, як їй мріялось, що вона не зазнала щирого почуття від людей, що вона сумує, бо ні з ким їй слова промовити, ні з ким справді розумним побалакати, що й чоловік її був людина суха, прихильна більш усього до своїх урядових справ, що вона була за ним, за старим і бридким, не по власній охоті, а по просьбі родителів, що вона сумує, журиться, що життя її пройшло без радощів, без пес-тощів серця, без жадного щирого почуття, що вона лише починала цвісти, коли їй не дали навіть розцвістись, бо він, її чоловік, будши старим, як мороз пов'ялив її молоду і т. и. і т. и., все се було темою її палкої розмови. При сім так щиро засмутилися були її чорні очі, що я знайшов навіть якусь тужливу грацію в її духовій істоті..

— Заходьте до мене, побалакаємо, розвіємо свою тугу та душевну незадоволенність!—нарешті вимовила вона при конці вечірниць, дала мені свою адресу, а потім зникла, як хмарка з неба, лишивши в моїй душі ту журбу, що буває предтечою закохання..

То чудна журба... Вона приємніша, ніж саме кохання. І хоч я не зазнав справжнього кохання, лише

був нещасним, особливо потім, спізнавши все, — то власне тепер, коли моя душа пережива в спогадах усю ту ганьбу, яку вросило мені в серце те прикре кохання, спогад тієї журби перед коханням — милий мені й тепер...

За все своє, хоч і недовге, але важке життя тільки того вечера, єдиного вечера, навіть не вечера, а тієї ночі, бо від 1—3 години, я був справді щасливий, як ніколи раніше... В душі щось клопочеться, оповива її приємним смутком, так тихо, тихо щемить; тим особливо й приємно, що щемління те тихе, і потихеньку отрує всю душу, як отрута кров. І от душа, оповита тією тихою, лоскочучою журбою, зітхаючи, ніби все росте й почина ширяти в думках, нарешті опановує цілу істоту журба, вже густа, але приємна своєю силою й чарівливою новизною... Тільки, кажу я, в ту мить почував я, що в моїй душі запалюється якийсь ясний, гарний огник, — ні, я сієї журби перед коханням так не взивав тоді, бо не так мав визначні почуття, щоб думати, що я кохаю, і тоді лише на мить я почував повність у власній душі.

Вона, розкішна, в повнім розвитку власних фізичних та духових сил, така могутня в уяві, з тими чорними палкими очима, з струнким, уже жіночим, вповні розвинутим станом, трохи нещасна, трохи ображена й граційна в своїй мелянхолічній журбі, такою ото стояла вона переді мною, ставши мені якоюсь ніби хмаркою, приємною, рожево-прозорою, як перша весняна хмаринка в моїй переповненій пориванням душі... На другий день ще був ранок, а я вже, не йшовши в університет, одягся й поплівся до неї...

Чудне почуття владало мною. Те почуття було велике, гостре небажання бути на самоті з самим собою, а також повне незадоволення самим собою.

Тільки різниця між тим незадоволенням, що іншим разом до сього дня напливало на мене, і тим, що тоді ото налетіло, може виразитись власне в тім, що раніше в такі хвили мені на душу налягав якийсь безпросвітний гніт, тяжкий та повний самотності, страшної часом, що кусала серце, і рішучої, що дразнила нерви, такої самотності, коли до нестями бажається перед собою бачити людину яку будь, аби живу, а гордість заваджає самому шукати її, піти по неї, або до неї, від чого ще більше розпалюється злість на самого себе; нині-ж мені було журно й тоскно, що я покинутий усіма, що ніхто, мовляв, не хоче йти і прохати мене, щоб я був ласкав і згодився на розвагу собі від нього. Так певно я-б був повинен висловити те почуття, що заваджало мені йти до людей, а разом з тим хотілося в диссонанс усьому, щоб вони не покидали мене. Взагалі-ж тоді вже я ніби згубив владу над самим собою, й було сумно, що ніхто мене не хоче, не може привітати, але в усій тій журбі вже відчувалася надія, що незабаром і моє серце буде повне, душа ширятиме вільно.

Як вернувся я до дому, й сам не пам'ятаю. Згадую тільки, що почував себе вкрай розбитим духово, але все се було неясно, ніби після того, як довбнею по голові вцілено.. В своє зеркальце, що завжди стояло в мене на бюрі, я не міг подивитися, боявся в нього поглядіти, бо мені здавалося, що побачу там таку низьку та бридку фізіономію, що мене занудить... Се почуття було таке гостре й так я боявся, щоб не побачити свого зогидженого морально обличчя, що навіть сховав зеркальце в шухляду, перевернувши його так, щоб навіть і випадково не побачити себе в нім. А сам почав ходити по кімнаті...

Як грубо, як низько все скінчилося!...

Вона ще не скінчила своєї туалети, над якою мабуть завжди довго возькалася, коли донесли їй, що я прийшов... Впустила мене і просто так, ніби не знарошно, вбігла до мене, попрохала вибачення, чарівно засміялась, але не втікла...

Сі неприкриті сливе нічим груди, сі рамена викохані, ся постать після ліжка така палка та буяюча силою... Потемніло в очах.

Сам не знаю, як я опинився в її півтемнім будуарі, бо всі ролети були ще спущені й ліжко не прикрите. Пам'ятаю, що п'яма одразу ніби запанувала в мені, з рожевим і запашним відлиском, бо в будуарі було й рожево й пахло. Се тільки й пам'ятаю, як я миттю опинився в її обіймах і все, що потім було — не знаю, не згадаю, як се могло зі мною трапитись: усе потемніло в очах, а як у них посвітліло, то я раптом примітив у неї на обличчі зморшки, як промінь біля очей, а також срібну волосину в чорнім волоссі... Я схопився, зразу схаменувся, почув ніби мене роздавили; хотів щось з собою зробити, хотів щось казати, чи що, але раптом заплющив очі й в мент вискочив із будуару, далі з кватири, полетів по східцях, як шалений, навіть двірника злякав, і в такім стані духа прибіг ото до дому ..

Все в голові й у почуттях цілком переплуталось ..

Перше я лише почував, що я вчинив якусь величезну підлість, яка наповнила цілого мене, й ото в першу мить я став навіть собі гидким. Але далі, як згадав я себе й свій ідеал, своє життя досі й його ідею, то вже тоді гніт злочину наліг на мене так міцно й щільно, що я цілком не вбачав ні в чім просвіту... І одна за другою мислі, гострі, як бритви, врзувалися мені в душу, й кожна шматувала її, а нова знов попа-

дала в ту ж рану, й біль непереможний, страшний своєю силою все зростав та зростав... В ті хвилини все так ясно заходило мені в голову, кожна думка була така виразна, так визначно мучила, різала мене...

Прикрійше всього стало тоді, як я почув, що я її не кохав, не встиг ще покохати, лише збірився закохатись; а тепер, після цієї незвичайної події почув, що ненавиджу її, але більше себе...

„Ненавиджу себе!“—промовив я й сам собі здався в ту мить таким зогидженим та бридким, що мені було гидко почувати себе; ні рукою я не смів доторкнутися до себе, ні подивитися на себе...

Яким би чоловік не був егоїстом, але випадають таки хвили, коли він себе вповні й справді ненавидить, і навіть, здається мені, чим більший він егоїст, тим більш в такі хвили — проте дуже рідкі, тим сливе неможливі на спостереження — ненавидить себе... Між иншим згадав я в ту мить усю ту хвилю тихої журби, що вчора промайнула мені... То була хвиля тихої журби, приємної, але ся подія знищила всю ту приємність її, отруїла серце не приємним, тихим, чарівливим смутком, а згнітила його важким камінням.

— В одну мить, в одну шалену мить я зразу впав так низько, в одну мить зруйнував усього себе, якого так давно будував! О, горе, як боляче се спізнавати!—от така приблизно мисль раптом врізалася мені в серце. Воно стислось. Душа була до того обурена, що була здібна в кожній комашці вбачити слона: я стогнав просто під гнітом тієї хуртовини, що знялась так раптово—тим то й силу вона таку мала, що була несподівана—в моїй отвертій на той час, нічим, так кажучи, не захищеній душі.

І раптом я почув, що я тепер роздушений робак і більше нічого. Раніше я був раб, але раб самого себе; ніхто інший, крім мене, не був паном наді мною, а тепер я тільки робак та ще й роздушений чийсь недбалим рухом, бо я бажав удосконалення і от поти-хеньку, помаленьку ліз до того вдосконалення, та був гордий і задоволений уже й тим, що хоть і не швидко, а йду вперед; і таким ото робом я піднявся по троху вже на чималу високість, коли раптом упав з тієї ви-сочини, впав із неї в мить, одну лише недовгу мить, а так довго здіймався на неї!...

— О, що робити? — питав я себе особливо тим, що я почував, що роздушений, розбитий, не матиму вже сил, аби знов почати брати ту високість, аби знов помалу на неї здійматися, що тепер я вже нового себе не збудую... Особливо-ж іще тим, що тоді, як перший раз я брав оту високість, а почав підніматися на неї просто з п'яти, а тепер мені й до п'яти здавалося так само далеко, як від сієї останньої до вершини, бо я лежу на дні безодні, так я низько впав!... Так я тоді думав і в відчаї, впавши на ліжку та віткнувши голову в подушку, питав себе: „Як тепер жити? Як тепер бути?!“

III.

„Але варто завважити ось що:

Частенько буває, що коли на небі зберуться хмари в купу якогось хаосу, накидаються з страшною силою одна на одну й ревуть від болю страшним громом, і блискають блискавками й трясуть злякану, причаєну, тремтячу землю,—раптом вигляне сонечко, перемінить увесь хаос на космос, огріє його, натхне його тихощами, засяє радісно в кожній краплині, й робиться скрізь так тихо, радісно й ясно...

Анальогічно сьому сталося тоді й зі мною.

— Покута є для мене, полягає вона ось у чім,— виглянула, як сонечко, думка в моїй голові. - Се сотворити нову ідею із свого плазовитого гріха; з дитини, яка буде наслідком мого гріха, зробити ідеал, із цієї нової людини сотворити далеко краще, ніж я думав із себе сотворити, одразу почавши його виховання на високості, й тим самому одразу знятися ніби на крилах на ту високість!

От яка думка з'явилася мені, як сонечко в тьмі, і освітила й ogrіла мене, як світить і гріє воно, і надіхнула в душу тихощів так можливого щастя. „В смерті лежить початок воскресення“, от що мені сподобалося, так, що я миттю скочив із місця і повний радості, як дитина, коли їй зроблять щось приємне, почав плигати по кімнаті, а мрії мої малювали мені моє воскресення в моїй дитині, не по одній лише плоті, але й по духу, в таких рожевих, принадних та розкішних фарбах!...

День до вечера сяк так провів я все думаючи, як упорядкувати справу, чи оженитися з нею, чи так жити, бо се в моїх очах було все одно, бо річ була не в тім, а головне в вихованні того, що буде наслідком мого й її вчинка.

Проти неї навіть якесь неприємне почуття запанувало в мені. Вона, як жінка, виступала переді мною в найгідшім світлі: вона, думав я, не мала на стільки жіночости, щоб здержати тоді, ранком, моє почуття; не тільки те, але навіть сама сливе цілком сприяла тому почуттю. Вона розкрилася тоді ніби навмисно й так нагло, так ясно, що мене се перелякало.. Ні, жінка доти тільки лишається на своїм місці й доти лише вона гарне й витворне не тільки тілом, а й душею творіння, доки щоки її червоніють від сорому при

кожнім надто вільнім руху хлопця, доки очі її опускаються соромливо під палким поглядом його, і доки чистий її погляд, єдиний погляд здібен зупинити на місці найпалкїйшого чоловіка. Еге, тільки доти жінка єсть жінка.. В противнім разі вона вже або простітутка, або недалеко від неї... Одно се неприємне почуття, яке все зростаючи перекидалося в догадку, таку немилу й навіть прикру, отруювало мою радість.

У вечері я поклав піти до неї й разом усе вияснити. Зібрався йти, але якесь погане почуття під впливом оттого ранішнього почуття, яке все не покидало мене, опанувало мною і мені між иншим було чогось соромно йти до неї з своєю ідеєю, щось подібне до тієї боязни, щоб не сипнути свиням бісеру, і просто до того було взагалі соромно, що мене то ніби пекло всього, то я блід.

— Ну, як його в очі їй показатися після того, що було ранком? Ну, як то я позичатиму очей у Сірка?—думав я. А се почуття тягло з собою якесь розчарування в собі й навіть у всім. Взагалі кажучи, найгірший стан духа мав я тоді, але таки перемиг себе, зібрався й пішов... Пішов на своє лихо...

Вона жила на одній з головних улиць міста, на другім поверсі займала дві кімнати, вбрані гарно й не без смаку, так властивого взагалі гарненьким жінкам, а таким, як вона, то навіть якось особливо. Платила вона за сю квартиру, було видко, чимало, й убранство було навіть розкішне... Так ото ввійшов я в передпокій; вона сама стріла мене, така скромна, в скромненькій до лиця сукні, навіть із соромливим, трохи опущеним поглядом, навіть трохи ахнула, побачивши мене, проте якась нещира ухмілка не кидала її уст. Але я добре сього не запримітив тоді, бо був у вели-

кій метушні. Мені самому було страшно ніяково, навіть моя ідея чогось ніби поблідла в моїх очах...

Вона покликала мене в вітальню.

Коли ми сіли з нею поруч на мягкій канапці в вітальні, де приємний рожевий морок неясно освітляв усе, накидав на все вбранство прозорий ніби килим світла, бо горіла лампа неповним огнем і абажур був темно-рожевий і давав мягкий і заспокоюючий відблиск і надихав у душу яких-ось приємних тихощів,—та коли я побачив, що вона збентежена та замислившись так журливо схилилася на спинку канапки й задумано дивиться в долину, кудись туди, де так вільно, хороше, де не протилежна сіра стінка кам'яниці, лише злегка на покрівлі вкрита сніжком, попсованим уже, ні, де сніговий простір поліг на безкраїх ланах, де ніч із срібним сяєвом розпростерлася над ним і тисячами срібних, чарівних тіней укрила його білість, де гаї стоять замислені, вбрані сивою, чарівною намороззю, наче казкові картини, фантастичні від холодного світла місяця, вражають своєю таємністю; коли все отсе промайнуло мені в уяві, то я почув, що я її знов ніби кохаю, якесь таке гарне почуття напало на мене, що я здібен став вірити, що ранішня подія—неприємний привид, а дійсність переді мною...

— Що се з вами, що ви такі невеселі?—нарешті вимовив таки я.

Вона глянула на мене таким тужливим, широким поглядом і мовила зітхнувши:

— Ох, тяжко на душі... Тяжко бути самою серед натовпу, якому ти потрібен лише для втіхи, який може тільки або холодним поглядом обміряти тебе, або посміятись...

— Чого-ж вам журитися?

— Е, де вам зрозуміти!... Хто мене пригріє—провадила вона далі,—хто приголубить, хто серцеві дасть вільний рух, дасть йому забитися швидче, хто розтопить ту кригу, що облягла його... — мовила вона все тужливим, тихим голосом, який прокрадався як злодій мені в душу й грав там на жалісливих струнах...

— Хто пригріє... Питаєте, хто приголубить?—почав я.

— Еге! Хто зглянеться щиро, чуєте, щиро? Хто щиро подивиться на тебе, як на людину, що жадає глибокого й справжнього почуття, хто дасть у своїй душі відпочити тобі, хто тебе відчує?...

І помовчавши мовила:

— Ніхто!... Людям нічого не треба, окрім звірячих утіх... О, вони бридкі, бездушні, гидкі, гидкі...—мовляла вона з притиском.

— Я здібен, я можу тебе пригріти коло своєї душі, я хочу дати серцеві твому вільний рух—палко вимовив я під впливом і її слів і погляду такого тихого, повного широкого смутку, а також під впливом тихої обстанови довкола...

— О, невже ти маєш стільки теплощів у душі?—вимовила вона, і се вже було вимовлено патетично.

Деякі з таких осіб, як вона, іноді й щиро нещасливі, мають особливість топити своє нещастя в задоволеннях, хоч які-б вони були, а про те, що вони нещасливі, не люблять забувати, іноді втомившись від горя, а іноді просто для красивого словечка, й тоді надто люблять впадати в патос. Вони в такі хвили ніби впиваються своєю ролею бути нещасливими... Вона, здається, власне належала до таких... Але тоді я так

не думав, бо тої фальшивої струнки в її голосі тоді не спостеріг ясно, може тим, що був під впливом ранньої мови її, а між гармонією згуків вельми може загубитись і не вразити вуха, та ще непривичного вуха, малесенька фальш, особливо коли звертаєш увагу на основну ідею гармонії, а не на віддільні її частки; чи може й тим, що не хочеш сподіватися тієї фальші. Ні, кажу, тоді я не думав ні про що, а сів ще ближче біля неї, обхопив її ніжно за стан, і, притиснувши до себе, почав тихим голосом, але в пориванні, мовляти:

— Ми не досконали; ми сьогодні ранком упали. О ні, ми не впали, бо нас звязуватиме ідея вдосконалення в нашій дитині. Се нас очистить, се нам допоможе піднятися, в сім ми воскреснемо... Правда?... Ти віриш? Віриш, що ідея створити безмірно краще від себе може стати найкращим, найчистішим звязком між нами, хоть ми й швидко так нині ранком кинулись одно одному в обійми.. Еге ж? Чи здібна ти в се вірити?... Чи здібна зрозуміти сю ідею, чи стане у тебе сили виповнити її? О, стане, стане, бо ти жінка, ти можеш зрозуміти, що коли ми віддамося сій ідеї, то тоді ми не будемо почувати того холоду довкола серця. Ні, ти тоді загриєш його власним же тілом в формі маленького творіння, якому даси життя і з якого ідеал зробимо ми спільно... Так?... Розумієш? Почуваєш? Кажі-ж, кажи, чи згода? Чого-ж ти мовчиш?..

А вона дійсно мовчала, уперто якомсь мовчала, аж при останніх своїх словах я почув, що вона здригнулася, далі затряслася ніби в лихоманці, наче в ній у середині щось кинулося; далі, відіпхнувши мене, як розрегочеться півгістеричним, півшаленим реготом, у яким також відчувалася ясно якась злість й злий насміх, і між поривами того реготу вона мовила:

— Ха, ха, ха, от дурне... ха, ха, ха... Ідеальне хлоп'я... Хлопчику мій дурненький... і жалко мені тебе... й сміх... ха, ха, ха...

Я скочив із місця, нічого не розбіраючи, навіть—се я добре й надто ясно пам'ятаю—ущипнув себе, аби пересвідчитися, що я не сплю, але в сю мить почув от що:

— Ха, ха, ха... невже ти, святенький студентуку, дитинка маленька, бач що видумав, сидячи собі як сич один і читаючи романи та розумні теорії, дурні для практики, вдосконалюватися в дитині... Ха, ха, ха! Певно ти, кажу, не догадався, що я кокотка, розумієш... — тут вона ввернула слово, яким виражаються наші селяне для визначення раніше названого нею поняття „кокотка“. — Чи може ти й сього ніколи не чув, ха, ха, ха!...

Я почув, що ніби мене хто обухом по голові вцілив: ноги мої почали підкошуватися, але я зібрав останні сили і з жахом вибіг із кімнати на східці й біг, ніби мене з гармати вистрелено, все чуючи в вухах той демоничний її регіт і злі, кусливі слова...

О, в ту мить, як я йшов до дому — я майже біг, а не йшов — як я зненавидів її і всіх, усіх людей! Як мало — думав я — вони дали мені щирого, теплого почуття, як мало дали щастя, а тепер усі, всі до одного сміятимуться з мене! Весь світ мені в уяві став одним суцільним насміхом із мене... А більше за всього в ту мить я ненавидів себе. Я в своїх очах був тоді таким плюгавим, яким ще ніколи не був перед самим собою...

IV.

Тоді, після тієї події, як я вернувся до дому, я ввесь дріжав, бо мені в вухах усе невпинно лежав

отой гістеричний регіт її, кожний раз колючи мою душу, немов ріжучи її...

— Осміяний! — думав я, — і ким же осміяний? Найпідлійшою з жінок,--так я думав про неї в ту мить. — І все за те, що не втримав себе, що послабив трохи один лише повід тієї оброті, яку я накинув на свою істоту. „Святенський студентик“, як се підло. І головна річ у тім, що я почував себе дійсно винним, почував, що я справді „святенський студентик“ в повнім, гидкім значінню сих двох слів. Я винен перше тим, що будиши розумним, з ідеєю власною, значить, не нав'яною, а самим вродженою, міг так низько впасти, а друге тим, що міг викласти на осміяння перед нею те священне, те гарне та красне, що я так нишком, так ховаючи від натовпу, виховував у своїй душі... І себе я безмірно тоді, в ту мить ненавидів, навіть почав був сумніватися про правдивість своєї ідеї, нарешті з відчаєм подумав: „Невже мені нема спокути?“ Але ніби на відповідь мені почулося:

— Невже ти, святенський студентуку, дитинка маленька, не вже ти не догадався, що я кокотка? — І ляцало се мені в вухах так виразно на тлі гістеричного реготу, й відбивалося в розумі і в душі...

„Осміяний!“ — як прибитий, як знівечений до краю морально, мовив я, пригнічений і притиснутий чимось тугим, таким міцним своєю плюгавістю.

— Осміяла, згидила все, що було найкращого, а ще осміють, ще гірше насміхатимуться, ще прикрійші, ще більше шпаркі й гострі насміхи очікують мене далі... Від товаришів се, від тих, що не любили мене за те, що я був „святенський студентик“, — так і вони мене звивали, — від т.х, що, взнавши про се, прийдуть до мене сміятися з мене. „Сміятися!“ крізь зуби про-

цідив я останнє слово... Мені стало нудно, нудно на світ дивитися, нудно й прикро почувати себе в своїй істоті, мені захотілося сховатись од себе й від усього світу... Де сховатися, як сховатися? се питання так раптово й так нагло повстало мені в душі, так схотілося на його відповісти... Тікати від себе, але куди, як?.. І ніби під впливом сього бажання, не можучи сидіти в своїй хатинці, я одіг пальто, шапку й пішов геть із дому... Але певно, я на вулиці не втік від себе, а ще гірше мені стало: то мені здавалося, що всі на мене призирно дивляться, то що сміються з мене. Се проте було якесь чудне почуття, невизначне: я ніби на хвили забувався й тоді мені оте здавалося; коли-ж я знов опанував собою, то мені було досадно, що я такі дурощі думаю... Я почував якусь злість проти сієї нечулої хвилі людей, що обминала мене, як твердий баскет, який заваджає її вільній ході. Раптом в очах мені майнуло: „Казенная винная лавка № 54“, і мені вмиг згадалися ті місця з ріжних повістей, що я прочитав, де той або инший знаходив душевний спокій у вині...

Я відігнав від себе сю думку, але вона, як настирливий комар, знов упилася мені в душу... І я, чудне діло, почувтив таке-ж почуття, яке відчуває в собі людина, що дозволяє комареві кусати себе, щоби краще розглядіти його; біль від пиття крові комарем робиться гострою й ніби чимось приємною, тобі хочеться вбити його, але ти здержуєшся й відчуваєш приємність від того, що можеш здержатись, а він ссе, ссе, немов голкою коле. Так і ся думка: вона мене кусала, а я почав розглядати її, і для себе неспостережно вбачати щось приємне в ній...

Мені в уяві стала чарка, повна прозорого плину, я нахиляю її, в моє горло проходить щось палюче.

опалляє горлянку і приємне тепло лоскоче її й розливається по всьому тілу, а в голові все зника, твердим рхбється розум, прикрі спогади ховаються. Раптом я вскочив у шинок... Ускочивши зразу ніби опам'ятавсь, але вже ніяково було повертатися, бо мене завважили. Тільки я про се подумав, як та-ж уява приємно знов овладала моїм розумом... До дому вернувсь я з півквартою в кишені. Роздігся, поставив пляшку на стіл, вийняв із шафки склянку й налив її повну... Сів біля бюра й надпив трохи; в ту-ж мить я почув, що голова моя ніби стиснулась, а в середині розлилося спершу пекуче, а потім лоскочуче й тим приємне тепло, далі голова моя пішла ходором, а тепло зашниряло по всій істоті, плигнуло по нервах, вплинуло в голову, серпанком тумана повило уяву й завертіло там усе, дійсність прикрило рожевою сутінню й немов однесло на бік, а звідкілясь із далека почало виводити переді мною світлі хвили з минулого, те-ж повивши його прозорою рожевою тінню, завинувши його в прозорі рожеві мрії та в тихощі... Я ще трохи випив, далі випив усю склянку й налив другу .. На мене з рожевої сутіні почали виглядати красні випадки з мого дитинства, в уяві стало ранне життя моє, перші кроки, або сливе перші, мною зроблені в школі...

Тоді я був у другій клясі. Хлопець усе замислений, я почував себе вічно самотнім, але все-ж тоді я був щасливий, як дитина; були й радощі тоді, се коли було здибаєш цікаву книжку; були й негоди, як було одержиш двійку з латини або що; взагалі були й веселощі, напр. на лижвах їздити я любив, у літку купатись; тоді мене ніщо не пригноблювало, ніщо не тисло душі, хоть і самотної й журливої завжди, але все-ж вільної, веселої...

І от одним разом стояв я в гімназіяльній церкві й нудився, бо надворі сіяло соняшне весняне проміння й немов кликало на волю, а тут треба було стояти в церкві по приказу гімназіяльної старшини... Отак нудячись, я між иншим глянув у той бік, де стояли дівчата-гімназістки. А церква у нас була спільна з дівочою гімназією: по один бік її стояли ми, хлопці, а по другий—вони, дівчата. У другім ряді першою стояла височенька дівчинка, років 10, з біленьким обличчям, з якого світили великі, темно-блакитні задумані очі, а на їх ніби накладали тінь довгі, густі вії, що робило їх ще глибшими, ще більше замисленими. Наші погляди стрілися й на її щічках раптом спалахнув румянець, а мені в серденьку приємно впік його вогник...

Я ще глитнув раз або двічі зі склянки й відкинувся на спинку мого фотеля...

За містом, де я жив, учачись у гімназії, починався й розлягався, скільки очі бачать, широкий шлях, оточений старими, задуманими вербами, а до його притиснулися, його обняли й поруч з ним побігли в далечінь, усе розширюючися й розпросторюючися лани й лани, безконешні лани... Я йду поруч з нею і її блакитні очі в тіні вії дивляться мені в душу, а румянець, що з'являється від часу до часу їй на ніжненьких щічках, примушує моє серденько так швидко, швидко битись: ми йшли попід вербами шляху й сонце заходило; тиша, осяяна блідо-рожевим відлиском вечера, опанувала всім і було так гарно...

— Небо сяє останнім промінням заходячого сонця, — тихо мовляв я. — Пташки вже сливе затихли... Верби тихо замислилися й причуваються до різних м'яких згуків, що десь чогось з'являються... Як гарно!

— Як гарно...—повторює вона.

— І твої очі як ті блакиті сяють. Як гарно!...

Вона мовчить, а її румянці кажуть: „Як гарно“, а очиці від соромливости ховаються цілком у тінь вій. Я її цілую. Цілую, як цілує дитина... То був гарний поцілунок! .

І тепер ото, коли мені вже крізь п'ятнадцять років згадалося се, сльози виникли на моїх очах, опалили мені шоки, я допив склянку: в голові раптом усе перевернулось, кімната одразу, як скажена, заходила ходором, до горла підступило щось нудне, бридке, от воно вже в устах, і —

Хитаючись я доплівся до ліжка й не роздягаючися впав на його...

Проснувся я пізно, почувив зараз біль у голові й пригноблений стан духа. Я оглянув кімнату, й ніби обухом мене хто вдарив по голові: все вчорашнє раптом стало переді мною, тільки з подвійною силою; я заплющив очі тісно й закрився покривалом із головою, бо мені боляче було дивитися на документи свого упадку, навіть на стіни, ніби вони докоряли мені своїм німим поглядом; соромно на світ було глядіти...

Я чув, як увійшла наймичка, прибрала на долівці й вийшла. Я похапком одягся, вбрав ліжку й сів на фотель. Переді мною стояла порожня пляшка. Я, як сів, так і занімів: ніби всі мої почуття затупилися. В серці і в голові було порожньо, вся духова істота ніби зогнила, а на місце її втисся в мене якийсь гніт без смислу, без визначних форм... Не знаю, чи довго я так сидів, чи ні, але мене вернуло до себе те, що в мою кімнату увійшла хазяйка квартири, рипнувши дверима... Се мене й розбудило з того важкого ніби сну... Моя хазяйка вже стара жінка, одна з тих пань, що, зіставшись після чоловіка, з яким жила досить не

погано, живуть із того, що наймають простору квартиру й віддають од себе кімнати, де-як їх обстановивши. Звичайно вони квартирантів підбирають тихих, смирних, які-б не заваджали спокійно доживати віку. У сієї, вже зовсім старої, засохлої вдови по уряднику, живу я та якийсь урядник, тихий, ввічливий, пригноблений; живе ще гімназіст-репетитор, про якого я мало знаю, бо де-кільки разів тільки стрічав його з цигаркою в зубах, яку він машинально, по привичці, що разу, побачивши мене, ховав, але потім розглядивши, хто я, з подвійною сміливістю впихав її в рот; живе ще якась панна Французка, що теж живе лише з лекцій, вельми жеманна, ніколи сливе не буваюча дома. От і всі.. Хазяйка, Варвара Семенівна Крупницька, вдає з себе благородну даму, вельми строгих правил моральности, тим і підбирає собі квартирантів „поважних і статочних“ людей, як виражається сама. Але більше всього вона любить давати лекції моральности своїм молодим квартирантам.

— Ви, милий юначе, — почала вона зараз же, — ви забули, здається, хто ви і що ви?... Ви не який небудь там швець, або кравець, або босяк, або мужик із села, ви-ж студент, син благородних родителів... Як же то можна: скромний такий були ви юнак і раптом чую, що вчора ви—тху!... пили горілку... Ну, чи личить же вам отаке робити, вам, студентові, молодому юнакові, який учиться, який готує себе для користного служення царю й отчизні?... Ну, чи личить же се вам, якого родителі, очевидно, виховували, як звичайного, благородного, інтелігентного хлопця?... Ні, сором, сором вам... Не сподівалась од вас, такого тихого, скромного юнака, на таку гидоту... Опам'ятайтеся й не йдіть за гидкими потягами, вбивайте їх у самім початку, не

соромте себе й мене; се, вибачте, я вам кажу як мати, бажаючи добра своїй дитині... Я стара вже, молодий юначе!... і т. и. і т. и.

Спізнання свого упадку було й так важке для мене: я глибоко погорджував собою, а тут іще сі її слова, її тон, що здався мені зухвальним, се все так роздратувало мене, що я раптом затупотів на неї ногами й визвірився:

— Яке вам діло? Чого вам треба? Геть звідсіль! Геть, не мучте мене!...

Вона перелякано подивилася на мене й миттю зникла за дверима, буркнувши:

— От шалений!

А я, як устав, так і захолов ув одній позі...

І порожня пляшка на столі й склянка біля неї, і пляма від де-чого бридкого на долівці біля фотеля й засохлі бризьки сього на ніжках його—все те якимсь безкраім гнетом як налягло на мене, так ніби притисло всього з мислями й з почуттями; воно стояло переді мною, а з поза його виглядала на мене повна картина мого упадку й гнітила мене, власне гнітила, бо я не почував ні гострого болю в душі, ні особливих мислей не мав у голові, а лиш одно опанувало всім мною й стерло, змяло мене—се мій упадок... Я в знесилі опустився на ліжку.

І раптом я почув, що вельми втомився, ніби скінчив тільки що важку працю, таку важку, після якої стомлене тіло жада довгого й глибокого відпочину... Я схилився на подушку...

Як розплющив я очі, то в ту-ж мить почув радість у собі, ту радість, яку відчува в усьому тілі здорова людина після спокійного сну... В кімнаті було темно й я одразу нічого не міг пригадати... В такім

приємнім стані духа я солодко потягнувся, позіхнув і глянув на бюро... Раптом у вічі мені вдарила пляшка й склянка біля неї, сі німі документи мого упадку. Я раптово скочив, як опечений, в один мент пригадавши все, відчинив вікно й з силою кинув туди пляшку з склянкою. Почувся різкий гуркіт розбитого скла й я здригнувся... Мені блиснула думка в голові, що й я отак само розбився... Я одяг пальто й вийшов із дому.

Був уже вечір; темнота покривала місто, але лихтарі досить таки псували її, хоть і безсилі були цілком розігнати її. Взагалі-ж якось ненатуральним усе здалося мені довкола: і ся неповна темрява, якої-б я вельми в сю мить хотів, і неповне, тремтяче, блідо-жовте світло, що гублячися в сутіні робило її ненатуральною й сірою. Люд, як і завжди, повний особистих турбот, байдужо минав та обминав мене... Але тепер мені було приємно, що їм нема до мене ніякого діла... У слід за сею думкою з'явилася нова раптова думка, що мені нема вже взагалі жадного діла до життя, нема місця між отсими, що йдуть і обминають мене, що мені нема жадної будуччини... „Що робити?“ вже може сотий раз питав я себе й нічого не міг відповісти. Я опинився в такім стані, як людина, що в дорозі зимою, коли реве хуртовина й заміта все, глибоко певна, що йде шляхом, раптом провалюється в яр і заметена снігом, збита з пантелику, не знає ні як вилізти їй з того яра, ні того, чи є хоть де-будь яка-будь дорога... „Встати?“ — мислив я тоді й зараз же почував, що немога, бо ніщо мене не підійме, ніщо не зможе витягти з яра з під снігу, мене, розбитого відчаєм, півзамерзлого... Я почув у ту мить, що мені навіть приємніше всього замерзнути. Навіть помах на оправдання з'явився був мені в душі.

— Що я за злочинець, — питався я в себе, — що таке надзвичайне я вчинив? Адже те, що й усі, або переважно всі роблять, і що, в кожному разі, в наш час уже не здається розумним людям таким страшним злочином... Хіба всі також страждають морально, як і я, всі ті з моїх товаришів, що жадної ночі не сплять дома?... Чим же я так провинуватився?..

Але якийсь владний і щирий голос провадив мені, шматуючи мою душу:

— Не перед світом, якому до тебе нема діла і який посміється з тебе лише за те, що ти раніше був „святеньким студентиком“, мав свою ідею й сим був кращим від них,—не перед людьми, які егоїстично лише зрадіють, що їхні вмовини й звичаї життя все-владні,—ні, не перед ким, а лише перед собою, проти себе ти вчинив злочин, який зруйнував усього тебе індивідуально, й зробив звичайним люцем; а хіба такий злочин не страшний злочин?..

V.

З цієї ото доби я поклав, що не варт мені жити й я оправдуюся перед самим собою. Але раніше, ніж списати сюди всі свої оправдання, я хочу сказати тому, хто колись може якось прочита мої ці записки, що сей рішенець мій не був наслідком афекту, що взагалі я не був у афекті, роблячи собі отой вирок, бо після того часу, як я морально впав, пройшло вже три тижні, час вельми довгий для того, щоб афект міг за весь біг його владати людиною. Також і тепер, коли я поклав записати все отсе перед самою останньою хвилиною свого життя, я цілком почуваю себе спокійним, не почуваю проти себе вже того обурення, яке

владало в мені ранійше і про яке не раз ото згадував у сих записках.. Ні, я цілком розміркувавши поклав не довжити свого життя...

Від того дня, коли я на вулиці вперше подумав, що я чужий тепер для життя, я вже не мав душевного спокою такого, яким переважно користувався до свого упадку; мене гнітила одна думка, чи варт мені жити, чи не варт?... Я мислив, що сю думку легко задушити, присівши дбало за працю, і я присів; почав робити найважче діло, але як тільки викінчував його, то знову гніт тієї думки, чи варт, чи не варт мені жити, вже напливав на мене з подвійною силою, опановував моєю душею надовго.. І от роблячи найважче діло, намагаючися якомога більш у його вглибитися, аби нічого окрім його не лізло в голову, я все чув, що діло цікавить мене мало, а прикрі думки пролазили в голову. І неспостережно для себе я все більше та більше впевнявся, що мені нічого робити вже на землі, що я не можу робити того, що міг би, що я втопився вже від життя, що я вже не здібен іти вперед, що я вже починаю закисати. І от, як тільки майнула мені ся колюча думка, що я вже починаю закисати, що скоро цілком закисну, то зразу мені цілком обридло моє життя..

Таким побитом я поклав кинути його.

Мій задум—жити треба для того, щоби нести яку небудь справу, як власний хрест, по своєму життєвому шляху, нести її до ідеалу, який манячить завжди в далечині й освітляє тобі шлях... Хоть до його ти й ніколи не наблизишся, як не наблизишся до манячого й ваблячого своєю чистою блакиттю крайнеба, але вічно вірячи в його, вічно бачучи його впереді, ти намагатимешся якомога краще нести свою справу до його, якомога ближче

донести її, і все твоє життя тим наповнене працею, яка захоплює тебе, в який ти знаходиш і моральне задоволення й відповідь на всі твої запитання. . З ідеалом, до якого ти намагаєшся досягти — а намагання до сталого ідеалу, по моему, є справжнє життя в повнім значінню сього слова, — ти людина, бо людина є частина того великого, що й миті не спиняється на однім пункті в своїй ідеї прогресування й удосконалювання; коли-ж ти хочь на мить перестанеш вірити в ідеал, то зразу-ж, у ту-ж мить, провідне світло його тобі померкне, ти заблудишся й зійдеш для себе неспостережно з того шляху, яким почав був, або взагалі йшов... А в таких разі людина не людина, а трутень, продукт виродження... І не одні віддільні осібники гнили так, а навіть цілі нації, які нарешті кидали свою мету й ідеал...

А я ото й згубив його, зневірився в собі відносно того, що можу намагатися до свого ідеалу...

— Адже все-ж таки живуть без ідеалу люди, адже жити можна?— скаже де-хто. Можна!... Чому не можна, нічого нема, сливе нічого неможливого для такого звіря, як людина, а все-ж із самого початку всі люди родяться людьми, а не „трутнями людськості..“ А безідейність нині одне становище найкращої, найкультурнійшої інтелігенції. Вона, як запашна та приємна отрута, як легка мрія, пройняла переважно всіх, пролізла в усі розуми, проникла навіть у літературу, й усе те, що носить на собі відбиток легкості, що не примушує задумуватись, а лише милуватися легкістю картинки або її оригінальністю, все се опановує натовп усього сливе світа... Суспільство ніби втомилося, немов розчарувалося в давніших ідеалах, люди кинулися кожний в себе самого, кожний дба лише для себе; кожний

любить себе тільки, приклада над усе власне скиглення та маріння іноді... Серед сього моря безідейности трапляються наче острови, куточки повні життя, діяльності, боротьби, а також інші—повні життя теж, але вороги перших, сповнені деспотизмом, служачі йому як ідеалові... Ті й другі працюють щиро, отсі останні міцнійші перших, тим вони офіційально ніби владають безідейним суспільством, але, власне кажучи, владають ним не ідеї їхні, а лише жах кайданів, острогів, шибениць і т. и.

Я не пристав ні до перших, ані до других, бо замислив щось інше; я поклав, що поки людина сама себе не зробить кращою, поки сама себе не спізнає, поки суспільство в кожній своїй одиниці не залишить сплячки-безідейности, доти ніякі святі мученики за ідею не звернуть на себе його щирої, серйозної уваги, бо воно до всього іншого ще легкодухе надто... Я поклав власним прикладом доказати, виреалізувати свою ідею—і що-ж?... Я впав, але, Боже мій, моя ідея правдива, се я хочу доказати тим, що залишу їй служити, почувивши, що не можу з своїми здібностями; таким побутом хоть не зогиджу її, не спідлю; доказати ще й тим, що не пристану до „трутнів суспільства“, а до інших приставати я не можу: не до тих, що офіційально владають натовпом, належить моя душа; до тих, що з ними борються, не можу, не почуваю себе здібним; не хочу зрадити ідею власну та й боюся, що можу зрадити й другу ідею, коли вже одну зрадив... Се моя відповідь першим, а другі питають: „Чому-ж то ти не можеш служити своїй ідеї?“

Моя ідея не є ідея, що не дозволяє спокути, але для спокути треба сили... Сили тієї, яка-б мене могла піднести в гору високо, сили тієї, яка-б одновила мою

зогиджену душу, тієї сили, яка-б мене здолала погодити з самим собою, сієї сили я й не почуваю в собі... Не почуваю енергії з новою силою прийнятися за служення своєму ідеалові, розчаровання розчавило мене... При тому ще з'являється мені така мисль: візьмемо так, що я сей раз, перемігши себе, вернуся на ранійший шлях, то хиба я сам собі можу поручитися, що знову під впливом чого-небудь не зраджу його, свій ідеал, і не зверну з шляху?...

Я не можу більше так істнувати, не можу й не хочу... Не хочу й ніщо мене не задержує, нічийого життя я не зламаю сим, нікому особливого горя не принесу, бо сама фортуна ніби навмисно зробила мене сиротою, а Вища Істота не вклала в душу почуття любови... Може воно-б мене й одродило й відновило, але я не тільки не люблю нікого, але навіть, мені здається, не можу нікого полюбити, не привик...

Ні!... От і револьвер лежить переді мною на бюрі, набитий, готовий... Зістається лише прикласти руку до чола, і... я звільнюся від гніту душевного, від гніту тих спогадів, прикрих міркувань, від усього й від свого розуму звільню себе... Коли подумаєш, як погано скінчиться для мене життя моє, то й жалко навіть і сумно стає чогось у душі; але як помислиш, скільки однамітних гидких, безідейних, повних дрібного чевріння, нудких днів життя тобі лишається в будуччині, як темний, безпросвітний льох пройти, то аж здригнешся, то хочеться зараз же, миттю, аби не роздумуючи, аби не краючи розумом серця, вистрілити в себе...

Чого се я—се мене дивує—в останній час сливе не думаю про той світ?... Мені в уяві про його ніщо не встає... Лише тьма... Ранійше я думав, що душа на тім світі живе спогадами, і от їй суд, але тепер

би я сього не бажав, а лише вічного й повного спокою й самозабуття там!... Але я й не боюся нічого, лише сумно на душі, так сумно, що аж серце стискається... Сумно!...

Може здасться кому-небудь смішним те, що я стріляюся . Але хай сміються, кому смішно, хай живі мерці дбають про своє півживе, а я вже, коли вмер ще тоді, як випив ото останню чарку горілки, навіть не тоді, а вже тоді, коли отого проклятого ранку зогидив свій ідеал, а може ще й раніше, — то вмру справді, бо по мойому або жити вповні, або також справді вмерти!...

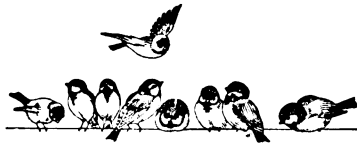
Може кому ще більше смішними здадуться мої записки, але я не для сих списав усе, що перечув, усе, що краяло мою душу... Я написав се для тих, які маріють удосконалюватись—я смертю своєю хочу служити власній ідеї, коли життям не здолаю, для тих, які шукають, а не для тих, що вже знайшли своє вкохане становище мельодийного, або дурного й важкого нудіння та чевріння в розкошах того мельодийного нудіння; ні, я для тих, що зітхнуть над самими записками, зітхнуть і приймуть їх на допомогу собі... Ні, я почуваю, що вже більше не можу писати, сумно мені, важкий гніт, тугий наліза на мою душу й тисне моє серце... Геть усе, геть на віки!...

Він одкинувся на спинку фотеля, але згадав, що не підписався під записками, тим узяв перо й придав у кінці свого письма: „М. Синявський“... Далі знову прийняв ту-ж позу. Блідий, блідий, як полотно, він пробув у такій позі хвилин п'ять... Тоді розплюшив очі й з острахом оглядівся довкола... Раптом простяг руку до револьвера, уважно оглядів набої, ще раз оглядівся довкола й приставив руку до чола...

Розлігся згук вистріла...

Коли сполохана ним прибігла хазяйка квартири, то, страшно жахнувшись, немов захолола на порозі... Перед фотелем у передсмертній агонії дріжав юнак... Жертва тієї світової ідеї, що живе й завжди житиме, міняючи лише форми свої в міцних та щирих серцях того чи іншого справжнього індивідуума людськості...

4 грудня 1903 р.

Палкий мисленник і учитель.

Присвячується коханій матері.

Отвертим чолом високим, із тінню задуми на нім, із поглядом, кинутим геть у долину, в ту чудову, зелену далечінь безкраїх степів, що морем під вітром хвилюючись несуться далеко-далеко аж до край неба й непомітно ховаються там десь за ним, — стояв на високій скелі він, той палкий мисленник, той гетьман необмежених, але величніх своєю чарівливою силою фантазій, стояв та дивився в безкрає-широку долину й милувався собою й оточуючою природою, любував із неї і з себе, почувавши себе безконечно висшим над усе те, що тільки існує в тому світі, який чевріє посеред дрібних турбот отам у низу, на долині, де ходить те дурне стадо овець, яке пасуть дурні пастухи...

Раптом він запримітив орла, що сидів недалеко від його на скелі. Здоровий хижак з гачковатим дзюбом, із круглими очима й цупкими, гострими пазурами зразу зачарував його. Який красовитий сей царь скель, сей син волі, сей величній вітатель серед вершин, що

ховаються в хмарах!... Яке сміливе серце вложила природа йому в могутні груди, що він так одважно й гордовито споглядає на все довкола спокійним, побідливим оком орлиним і не боїться навіть його, людини!... Вільний, безкрає-вільний та вічно вільний, як сама воля та, він собі по над скелями височезними свобідний цілком од усяких можливих буржуазних думок та міркувань, що здержують людину й керують нею!... Ідеально вільний і тим розкішний своєю царською красою! Пишний царь скель!...

Особливе поривання обхопило мисленника, коли він, милуючись, стежив натхненними очима за тим, як вітатель скель плавко, ледві підплигнувши, почепився на дужих крилах у повітрі, загойдався граційно на нім, далі поважно справив де-кільки помахів раз за разом, а потім, уже зовсім розправивши могутні крила й ледві помітно двигтячи ними, розпочав перше широке коло в повітрі, розсікаючи його могутніми грудьми.

З захватом стежив мисленник далі за тим, як орел почав зменшувати свої кола, гармонійно колишучись на пружному повітрі, й раптом як стріла, потрапивши в центр найменшого кола, в останнє виведеного ним, зразу немов би впав на ягня, що паслося в долині коло своєї матки, схопив його, що жалібно мекало, в свої цупкі пазурі, і, граційно, відчаливши від землі, незабаром вернувся на те місце скелі, де сидів раніше, виглядаючи здобич собі; сів він і почав роздирати на шматки ягня міцними пазурями й жадібно глитаючи свіже мясо, ввесь закрівавився, зчервонивши своє пір'я. В такім вигляді він видався ще грізнішим у своїй красі палкому мисленнику.

Орел заніс мисленника в поривання, безконечно приємно вразив грацією сили, з якою вона справляє

руйнування та смерть, і занесений у поривання палкий мисленник заспівав раптом гімн силі, гімн хижактву, могутньому, нагальному та самовпевненому і усим тим красовитому в його очах:

„Величаю силу, могутнюю силу, ту силу, що кволе, слабе і нікчемне, безсиле, страждаюче, плачуче міцно й без жалю глита, бо лише сильному, дужому має належати земля вся!... Блаженні сильні, бо вони наслідять землю!...

„Величаю силу, бо сила красива, витворна та благородна, граційно-величчя в проявах своїх... Бодай роздушила ти, сило, безсилеє все, те ображене міцними світа сього, бо всі ті ображені, слабі — бридкі, викликають до себе відразу і сміх своєю слізливістю!... Блаженні сильні, бо вони наслідять землю!

„Величаю силу і гордість, що так украшає її, як вродливицю-дівчину гарний вінок із квіток, бо покора лиш личить рабу, що боїться раз-у-раз свого пана могутнього!... Блаженні гордії, бо вони наслідять та закрасять землю!

„Гетьте ви всі „страждаючі та обремененні!“... Гетьте слізливі, що плачуть, і геть, що кладуть свою душу за други слабії свої!... Гетьте всі, що не вміють ні жити, ні розтрачувати силу свою красовито!... Я кличу лиш тих до життя, які можуть взиватися грубими егоїстами, бо всі ті жалісливі—дурні, бо не мають вони розуміння життя, змісту його не вміють збагнути!... Блаженні лиш сильні та горді та вміючи красно, граційно споживати життя!

„Нехай панує серед вас, людей, краса в орлинім праві!... Вчітесь, люде, жити в орлів і станете надлюдинами!...

„Покиньте дрібні ідеї, як от слабих визволення з ярма їх слабости!... Лишіть і станьте, як орли!...

„А я?... Я ладен копнути ногою все слабе, нікчемне, убоге, що попросить у мене шага. . Еге!... копнути ногою, плюнути в вічі слізливі“...

Так палко сам з собою розмовляв палкий мисленник.

Раптом перед натхненними очима палкого мисленника став чоловік убого одягнений у сніжно-білий хітон, із терновим вінком на голові. Він стояв нерухомо супроти його на скелі, низько опустивши голову й лице з глибокою, повною стради, любови й покори думою в безодніх очах та докірчиво, разом же й тихо-лагідно дивився на мисленника. Йому по високому, білому, умережаному терновими колючками чолі, надертому ними, текли буйні краплини ясно-червоної крові, кривавлячи високеє чоло, засихаючи на ньому й навіть спадаючи на білий хітон... А він усе мовчав, усе дивився широким, безкраїм поглядом на палкого мисленника...

— Де-б се міг узятися тут сей раб пошарпаний? Відкіля він, сей єврейський раб, і кого се він мені нагадує?—гадав, здивовано дивлячись на його, мисленник і нарешті спитав:

— Хто ти?... Чого ти тут?...

— Чом же ти мене, єврейського вбогого раба, що може попрохати в тебе шага, чому не копнеш ногою, як казав?...

Мисленник суворо й разом здивовано поглянув на чоловіка в хітоні: його слова й дратували й дивували його.

— Хто ти?...—скрикнув мисленник нетерпляче.

— Невже ти мене не впізнав?... — тихо-лагідно обізвався чоловік у хітоні.

Мисленник пильно подивився на його, протер очі, ще раз поглянув на його і раптом зблід:

— Ти—привид!... Адже се галюцінація?...

Чоловік у хітоні мовчав, лише спокійно дивився на його.

— Ти кажеш, — раптом почав він—що я галюці-нація; значить—ти хворий?..

— Ні, я не хворий... Ні, ні!

— Хто-ж ти?...—спитав його чоловік у хітоні.

— Я?... Я — мисленник, я чоловік, що зрозумів зміст та красу справжнього життя, тим я надлюдина!...— гордовито відповів той. — Але хто ти?... — замислено вагаючись голосно гадав мисленник. — Невже ти — Христос?... Ха, ха, ха!—раптом розкотисто зареготався мисленник зневажливо. — Тепер я впізнаю се змарнілеє, схудле, пошарпане лице доброхіть самокатуючого!... Ха, ха, ха!... Ти мені смішний — не вгавав нервою і палко реготатись мисленник.

А чоловік у хітоні лагідно й тихо-замислено, спів-жалючо-ніжним, усепрощаючим поглядом голубив роз-ходившогося мисленника.

— Еге! Я—Христос, той син чоловічий, якого ти, надлюдина, як сам про себе кажеш, не зрозумів еси... Я той, Кого ви чули й Кого не послушали...

— Ти?... Ти—син чоловічий?... Ні, ти иншим ра-зом говориш правильніше, коли взиваєш себе сином Божим... Еге, син того, кого вигадали ми, люде... Ти втілюєш у собі все вигадане, й фантастичний учитель вийшов із тебе...

— Так!... — тихо сказав чоловік у хітоні. — Але скажи мені, що ти дав людськості?... Як ти вжив талант, що дав тобі його Пан Твій?..

— Жадного Пана я не маю над собою, не визнаю нічиєї над собою влади!..

— Все-ж таки відповідь мені на питання!..

— Відійди, відійди від мене, марівниче вбогий!.. Відійди геть, марево, з своєю блідою й безживною мо-ралю, що скалічила світ! Геть від мене!... Відійди, не

муч моєї душі! Не муч моєї наболілої, недужої душі!... Я не тебе шукаю?... Чуєш, не тебе... О, я тебе навіть ненавиджу, бо я маю право, усвячене моєю самосвідомістю людини, з погордою дивитися на тебе, бо ти бог, ха, ха, ха, ха!... Бог — ти, а я людина, розумієш? Людина реальна, повна, справжня, здатна власними намаганнями стати надлюдиною, і тебе мені не треба, не треба!!! Чуєш?!.. Ти мені заваджаєш, ти мене робиш шаленим, стоячи переді мною!... Геть же, геть!... Пріч, марівниче, що до вигалу своїх історичних Жидів додав свій власний вигад і сам, втіливши в собі на час тисячолітню скалічену гадку рідного народу, став спогадом мені подібних, але маючих менче людських сил на те, щоб жить справді, вповні по людськи жить!... Я хочу жить, жить так, аби уссати, вбрати в себе все життя цілком, не обмежуючи широкости його ні лецатами вікового розуму, що його придбав світ за весь час свого існування, ні вінками сили волі, а лиш керуючись важким та широким інстинктом людським, вільним інстинктом надлюдини, що підносить її, царя природи, над усе инше... Так! Все життя, все його вповні, цілком до краю-дна хочу вбрати, уссати в себе, хочу широко й вільно витратити свою життєву міць, не боячися жадних сантіментальних, безживних моралів, яких творцем був еси й ти, нині лиш згадка людська!...

— Чи-ж я тобі перешкоджаю всисати в себе ціле своє життя... Хиба не я казав, що людина не має права морального сама кидати своє життя, поки воно її не кине по розпорядженню Висшої Влади?... Еге, ти і багато вас не схотіли розуміти мене... Дві тисячі літ незабаром упаде в вічність, зникне й сховається в ній, але й досі мало хто вповні мене зрозумів... Невже за свою простіть, не вже за ясність та придатність до

життя моє слово повинно бути незрозумілим, незрозумілим?... Просто його розуміть мають за неможливу річ!... Але ні, ти та інші—а їх безліч—невинні в тім, що не хочете, не можете зрозуміти його, в тому навіть, що з погордою дивитесь на його... На мойому бо слові ті лицеміри, що їм подібні не згоджувались зі мною в той час, коли я жив та вчив, вони збудували цілу безодню підлоти, панування, яке я відкидав, пишноти, яку я заперечав, старшинування та нерівності, що їх я, ганячи, відпірав, проповідуючи цілком протилежне; усе се вони вкрили лицемірством, назвавши се моїм ученням, і виклали його таким перед сліпими людьми, що ще не здатні були мене шукати й відшукать, і вони привикли мене знати таким, яким я був викладений їм лицемірами, що, пересварившись між собою, втворили жорстокощі інквізіційні, за котрі-б я вигнав їх з храму, як би вони були мені трапилися під той час... І все се робилося в моє ім'я!... А люде не розуміли, що се—не мої слуги, що їх слова—не мої, що вони—зрадники, кати мого слова, не розуміли сього й не чули тих, які насмілювались стати за моє слово, не слухали їх, а як і чули потім, то знов не розуміли уже й тих, що їм нагадували про дійсного мене, і люде, люде нещасні все мерли мовчки в страшних стражданнях посеред густої темряви непроглядної..

О, люде-б повинні мене проклинати, мене, винуватця всіх тих пострахів та звірячих заходів, а ви лиш одступились од мене, не схотівши зрозуміти мене!...

Еге, ви зневірилися, скалічені лицемірством, що ціркулювало під моїм ім'ям, наложуючи полуду на очі всіх, і кращі поміж вами, замість того, щоб зрозуміть мене, поривались у всі сторони, на всі боки, все намагаючись витворити собі новий рай, збудувати добробут

свій поуз мене, так кажучи; і вони зробили для вас безмірно багато хорошого, що не протилежне моїм словам, але вони помилялись, і ці помилки, дякуючи вам, вашим недомислам, вашим віковичним привичкам, утворили ціле нове пекло поміж вами, в яким всевіт тепер знемагає в конвульсіях, зневірившись у всім і в своїх власних силах!...

От, ти мислиш, що вбрати в себе життя своє ціле вповні, се значить розливати кров тих, що стоять тобі на життєвому шляху?... А я кажу: ні, бо се або скалічене, або дике розуміння життя й борні... Се наслідок хворости душі, що вистраждалась у шуканнях правди, або недорозвинутого розуму... Чи не краща-ж з правдиво людського пункту глядіння боротьба, коли, не проллявши ні краплини крові братньої, ти несеш щастя собі й своєму ворогові?...

Ти знов мислиш, що будувати своє життя — се значить руйнувати матерію в формах, яка перешкоджа твоїй будівлі?... А я кажу тобі: орел, яким ти милувався в пориванні, лиш тим і нижче тебе, що йому, будуючи своє життя, добробут свій, неминуче треба руйнувати матерію, що має певну форму й що одушевлена життям, нищити собі подібних, тобі-ж сього не треба або бодай не в таким обсязі та й не відносно себе подібних...

Боротись—не значить руйнувати, а значить будувати; от здорове розуміння боротьби... Але ти казатимеш, що не може бути будівлі без руйнування; тоді я виправдую тебе; але коли тобі більш до вподоби процес руйнування, ніж космос, як наслідок твого будівництва, то ти—нещасний хворий, син свого скаліченого недужого часу! ..

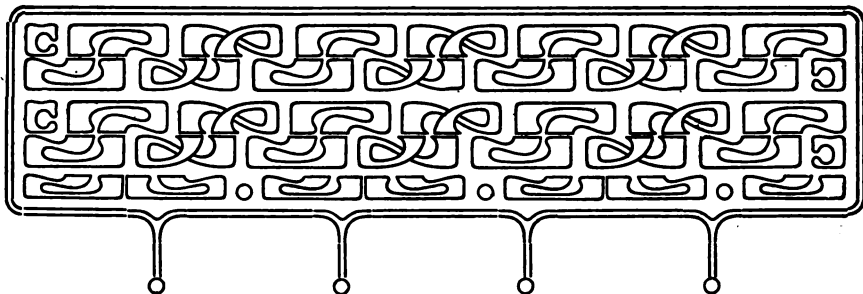
Але ти страждаючий, бо ти страдно шукав правди й занедужав, „обремененним“ став еси, то прийди до мене страждаючий та обремененний і я успокою тебе!...

— Геть!... Тікай від мене, геть же, геть!!!—несамовито скрикнув мисленник і кинувся на того чоловіка в хітоні з стисненими кулаками, але його загонистість згубила його: він не втримався рівноваги, посковзнувшись, та й, упавши з високості, розбився...

А чоловік у хітоні, як хмаринка, розпливався в повітрі, але можна було ще примітити, що голова його нижче впала на груди, терни глибше впились у чоло, по нім потекла кров сильніше та буйніше, потекла по лицю і, змішуючись з буйними сльозами, що виплинули з його очей, капала на білий хітон, спадала й у низ та падала краплинами на труп розбитого й непорушно лежачого в долині палкого мисленника, що шукав правди в орлинім праві...

1904 року 2 лютого.

Страшна помилка.

(ПСИХОЛОГІЧНИЙ НАРИС).

Антін Корденко вернувся до дому о першій годині дня, задоволений, як поет по скінченню свого твору, який на його думку, випав зовсім добре. Він увійшов у свою кімнату, став проти бюра, що стояло перед вікном. На долівці, на стінках, особливо на бюрі, взагалі на всій кімнаті сяяв відблиск сояшного дня, в якому переливалась і буяла радість весни, молоді, повної творчих сил, — і було ясно, весело, без плям, як і в душі Корденка.

Він усміхнувся.

Могутне чоло його з трохи навислими над ним пасмами не дуже довгого волосся, що шапкою облягало його здорову, правильної конструкції голову, було чисте від зморшок; товстий ніс та витисле, немов підкреслює все лице, підборіддя, осяяні сірими, ясними,

розумними й сміливими очима, взагалі надавали різко означеним, енергійним рисам його обличчя якогось твердого, впевненого виразу, повного рішучости.

Ся твердість виразу тепер, коли він усміхнувся відблиску весняного дня, трохи зменшилась, і в очах йому засвітилось якесь задоволення переможця, людини, що, зробивши дуже важне діло, як слід, стала на голову вищою в своїх власних очах,—утіхою творця, що чудово викінчив свій найулюбленіший твір.

Струнким рухом свого присадкуватого, плечистого тіла з широкими грудями він наблизився до вікна і одчинив його.

Свіже повітря з новим вибухом сьєва влилось в кімнату, і відблиск дня засяяв на шибках искристим золотом, немов запаливши скло. Десь весело і бадьоро вигравала гармонійка. Навіть сірі протилежні мури дома, залиті сонцем, повеселішали, а блакить неба в вишині була чиста й ніжно-блискуча. Радість весни влилась йому в душу, і, проходячись по кімнаті плавно, хоть і так твердо, що дошки підлоги потріскували, він здавався сливе натхненним.

Вся його постать, здорова, могутна й струнка, одягнена в звичайний клітчастий гарнітур, який тісно облягав його мускуласте тіло, — здавалась обтіленням сили і розумної волі. Випнуті груди, широкі плечі, на яких панувала здорова голова його з отвертим, дуже енергійним і світлим обличчям, мускуласті міцні ноги і дужі руки з широкими долонями, тепер засунуті в кишені, нарешті спокійна, впевнена, рівна і сильна хода його, все вкупі підтверджувало те вражіння.

Тепер, струнко рухаючись, він почував всю силу й міць своєї істоти. У душі йому та сила, підтримана тепер впевністю в свої творчі здатности по скінченню

важкого діла, буяла і вроджувала натхнення. Очі сяли йому цим натхненням. Порив рвався з широких грудей. Він тихо почав наспівувати голосом, в яким брєніла сила почуття:

Wer mir mein Werk bezahlt! O Pfarrer, Pfarrer!
Wohlt ihr das Glück beglückt'; den Lohn belohnt'.

І лєдвї помітна хмаринка проєслась по його рівнім чолі, кинула відтїнь на ясний погляд, бо в душі виникло те Werk, яке він утворив... Але хмаринка та, як в ясний день, миттю ростанула і зникла.

Знову позір його прояснів. Знов у душі забував порив, і він знову заспївав:

Wer mir, mein Werk bezahlt! O Pfarrer, Pfarrer!
Wohlt ihr das Glück beglückt'; den Lohn belohnt'.
Nennt immerhin mein Werk, wenn ich es nannte
Ein Glockenspiel.

„Ein Glockenspiel... убивство присудженого партїєю на смерть зрадника“...

Він виконав присуд партїї, який взяти на себе вагались другі члєни, і вбив зрадника, що, перейшовши в таємну поліцію агентом, мав тепер видати всю організацію. Він спокійний цілком, і переконання, що вимовилося словом, у його обтілилось в діло.

І так просто, як слїд справжньому борцеві. Увійшов у передпокій, коли йому одчинив старий піп, батько зрадника. На запит, кого йому треба, відповів, що старшого сина. У передпокій з кімнати лїворуч вийшов той, кого йому було треба, Тартаренко. За ним стояла старєнька мати.

Він вистрєлив.

Куля попала в лутку протилєжних дверей, що були з-боку. Мати, скрикнувши не своїм голосом, кинулась захищати сина собою.

Він раз за разом вистрелив ще двічі.

Батько перелякався і вибіг гукати на поміч. Мати стояла поперед сина, немов заніміла.

Він наблизився до них.

Мати всім своїм тілом захищала сина.

Корденко, вийнявши з кишені ніж, ранив її злегка в мускул в правім боці, аби лиш здихатись квочки, що, захищаючи своє курча, тільки заваджала.

Зрадник почав тікати в кімнати, коли мати впала, скрикнувши. Він кидається за ним і наздоганяє його в спальні, вмиць хапає за горло і падає разом з ним на долівку.

Б'є в серце, в горло, в живіт...

Без озвірення, лиш рахуючи на те, щоб він вмер, бо треба зробити діло як слід.

Кров порскає йому на пальто... Битий дріжить, весь конвульсійно рухається в його руках...

А на східцях старечим, до озвірення зляканим голосом, кричить, немов би верещить, старий піп...

Корденко робить ще два удари ножем, кладе вбитого на долівку, побачивши, що обличчя йому сплотніло, губи посиніли і він перестав тремтіти в його руках...

Миє руки в рукомойнику, здимає пальто, виходить...

Зверху біжать люде...

„Але вони неодмінно всі забіжать подивитись у квартиру“... пронеслась йому думка в голові, так просто й спокійно, як рішення арифметичного завдання.

Він спокійно зіходить по сходах.

„Внизу стоять жандарі на варті“, згадалось йому, але він, спокійно заложивши руки до кишень, твердою ходою вийшов на вулицю, пройшов де-кілька кроків, повернув на перехрестну, сів на джоржії і приїхав оце до дому.

Тільки на мить спинилась його увага над сим, тільки на мить увесь він немов би задерев'янів в одній позі, і увага його тільки на хвилину зачепилась за ці уявління, бо зараз же він провів енергійно рукою по чолу й волоссю, струснув головою, і зір його знов з холодного і сталювого став ясним і блискучим...

З новим поривом в грудях заспівав він могутним, повним голосом:

Wohlt ihr das Glück beglückt'...

Щастя знати, що ти — справжня людина, що ти можеш боротись, що слово твоє легко переходить в діло, коли того вимагає пересвідчення вистрадане, укохане, глибоке пересвідчення твоє, о, се щастя не потрібує нагороди:

die Lohn belohnt'.

Закінчив він співати, додавши до слів тих свого власного мотиву, але як достотно він передавав його настрої!...

О, який порив плинув через його схвильовані, могутні груди, який він був владний, немов би весняна повідь, що линула через розширену душу, і вона неслась тепер по-над усіма високощами, на які тільки підіймались коли люде...

І сяєво весни так блискуче, так сміливо і щиро-сердно всміхаючись, співчувало йому всім своїм блиском...

І він усміхався сяєву, а воно йому...

В хатину вбігла маленька дівчинка, п'ятилітня його сестра, Оріся, в біленькій, коротенькій суконці, з рожевими щічками і блискучими, швидкими очіцями.

— Ти вже прийшов, Антоню?—спитала вона, вимовляючи слова з дитячим акцентом.

Антін наблизився до неї і всміхнувся сьому промінцю веселому; і він гармонійовав з його настроєм, з тим сяєвом, що плило з надвору.

— Уже, Орисю, уже прийшов.

Дівчинка обхопила обидвома рученятами дужу шию брата, коли він нагнувся, щоб підняти її, і цілувала його в щоки.

— Ти занудилась вже за мною?

— Еге, я тебе і вчора не бачила, а позавчора ти був такий сердитий, та страшний, що я боялась прийти до тебе.

Антін всміхнувся: щєбіт дитини немов би сіяв йому в душі. Взяв він Орисю на свої дужі руки.

— Сердитий, кажеш?

— Еге, ти все дивився спід лоба, все сидів і мовчав, немов би надувшись, і за обідом, і за чаєм, і нікому не відповідав, ні з ким не хотів балакати... А сьогодні ти гарний, веселий...

— Еге, Орисю, сьогодні я веселий, радий і могутний...

— Ти могу-у-тний...

— Так, Орисю, раніше я був тільки здоровий, дужий, а тепер я могутний... Раніше я гойдав тебе на оціх руках, носив на голові, на плечах, а тепер, хочеш, я тебе оттак візьму (він посадив її на долоні своїх рук і високо зняв), оттак примощу та як кину тебе вверх, оттуди, напроти сяєва сонця, в самий його диск, в самую середину його блиску? Докину тебе до його, і ти летітимеш, осяяна його радістю, як зірка в тих високостях, і в ночі твоє бліде світло буде мені нагадувати, що я справді могутний, коли міг тебе, кинувши в саме сяєво сонця, зробити світовою зіркою! Хочеш?...

Орися здивовано слухала брата і аж заслухалась. Спершу вона була злякалась, що він і справді її кине оттуди, в небо; далі, почувавши, що брат кріпко тримає її, зрозуміла, що се лиш так, опустила голову і, замислено всміхаючись, як по чарівній казці вимовила:

— Е, ні, сього ти не зможеш?..

Антін почав палко цілувати її; вона обняла його шию і затулялась од його поцілунків, ховаючись йому по за шию.

Брат і сестриця сіли поруч на канапці. Орися оправила сукню і серйозно подивилась на брата, що трохи задумався.

— Де ти був оце весь час? — спитала сестра брата.

— Де був? — збуджуючись від задуми, сказав Антін. — На роботі, голубко, на роботі... на своїй роботі.

Знов обоє трохи помовчали.

— Антоню, мама каже, що ти революціонер, що ти воюєш з поліцією, з царем навіть, і що ти згинеш на сій війні... і вона страшно боїться за тебе... і я боюсь, коли нема тебе дома, але коли я у тебе, то мені здається, що тебе ніхто не посміє забрати в тюрму і одрізати голову...

— Чого так?

— А того, — мовила поважно Орися, — що ти такий могутний, такий гарний, що тебе не можна не любити...

— Правду ти кажеш, Орисю, але все ж таки є багато таких, що дуже не люблять мене, ненавидять, моя голубко!

— Поліція хіба? — спитала Орися.

-- І поліція...

— Царь?

— І царь...

— А ще хто?

— Багато, Орисю, людей, що мене не люблять: всі багаті, заможні, всі, що мають багато хліба, грошей, всі, що живуть в розкоші, яким нічого вже бажати, а коли і є що бажати, то воно їм зовсім не потрібне, всі оці мене не люблять.

Орися подумала трохи, потім скинула свої розумні очіці на Антона і вимовила:

— І татусь тебе... Він каже, що ти немилосердний революціонер...

— Татусь наш теж не бажає нічого, окрім того, щоб йому дали кращу посаду, більше грошей та хрестик від царя на груди; але бажаючи сього, він напевно знає, що матиме все се...

— Він каже, Антоню, що для тебе вбить людину нічого не варт...

— Коли ся людина зрадник партії, або людодід, або дуже шкідливий для багатьох, багатьох людей...

Орися задумалась. Антін пильно дивився на неї.

— Еге, ти могутний! — раптом вимовила вона, обертаючись до його і всміхаючись—коли ти сердитий я тебе навіть боюсь, але коли ти веселий і радий, як тепер, я тебе дуже, дуже люблю і зовсім, зовсім не боюсь.

— Ах, ти моя плисочка, щебетушечка — весело засміявся Антін, і почав жартувати з Орисею, яка весело та розкотисто сміялась, коли він її лоскотав, підкидав, носив на руках, на плечах, на голові.

А сонце все ще кидало своє сяєво в хатину, виблискувало ним в шибках вікна, малювало мережки на долівці і на стінах; зайчик також бавився на стінці, як Орися з Антоном.

Зодягшись по обіді в студентську одержу, Корденко вийшов на улищу: йому треба було стрінутись з одним товаришем по партії, з яким він змовився сьогодні йти на засідання комітету, що на нім він мав зробити справоздання відносно дорученого йому виконання присуду над Тартаренком. Він ішов по вулиці і вклонявся де-яким знайомим, що під той час йому стрівались. Нарешті, вийшовши на головну улищу великого міста, він зайшов в одну з цукерень, досить простору і тепер повну людом, де мав стрінутись з товаришем. Обібравши собі місце біля столику, що стояв осторонь, Корденко звелів кельнеру дати склянку кофію. Між тим, дожидаючи кофію, він взяв до рук газету і почав її переглядати. Раптом почув таку розмову:

— Здорові, здорові, а чули?... — питав пристаркуватий бас.

— Що?... про вбивство Тартаренка? відмовив щербатий старечий голос.

— Еге!...

Корденко оглянувся. За сусіднім столом сиділо двоє. Один спиною до його, дебелий, сивоволосий чоловік, що мав отой бас, а проти його худенький маленький дідок, одставний полковник, з зморшкуватим, висохлим лицем і сірими, маленькими полинявшими очицями та довгими рідкими сивими вусами.

Він знов уткнувся в газету, але пильно прислухався до балачки.

— І подробиці знаєте?—спитав бас.

— Та які ж?... — До старого попа приїхав син— революціонер. От хуліган, підісланий поліцією, і вбив його...

— Е, ні, який там хуліган!—мовив брязким голосом одставний полковник, махнувши нервово рукою.—

Ви завжди з своїм лібералізмом, Федоте Амосовичу, аби паскудить наш уряд... Вбито його з призову партії, виходить своїм же братом революціонером, а не...

— А, що ви провадите — мовив дебелим голосом Федот Амосович—з якої-б речі?...

— А ви й не знаєте? Хе, хе, хе...—засміявся беззубим смішком, що ляскотів, як заржавлена трещотка, полковник—він зрадник партії...

— Так?!

— Ну, да, отчахнувся од партії, а вона за се його і тее... хе, хе, хе... бачте, які ваші перехвалені революціонери... хе, хе, хе, вони й вас коли-небудь уб'ють, от побий мене, Боже, хе, хе, хе,—сміявся своїм смішком старого ласуна одставний полковник.

— Перше всього, вони зовсім не мої — захвилювався Федот Амосович, оглядаючись, а друге—се мені просто дивно, як ви легко вірите всяким пліткам...

— Хе, хе, хе—найпевніші відомости ви, Федоте Амосовичу, називаєте плітками тільки через те, що вони виявляють всю звірськість ваших коханих революціонерів...

— Яких там коханих революціонерів? Чи ви в своїм розумі, Данило Демидовичу? що ви присікались до мене з тими осоружними революціонерами!...—рохвилювався, як той самовар, що збирається закипіти, Федот Амосович, дуже кумедно рокочучи своїм басом, і вже був зібрався схопитись з місця, все оглядаючись пильно на всі боки, як Данило Демидович, що ввесь час сміявся своїм смішком ласуна, вимовив:

— Та то я шуткую, ну годі-ж, сідайте...

— Та ні, справді... се знаєте... Жартувати з такою річчю... Хіба ви не знаєте?..—все ще не міг заспокоїтись товстенький Федот Амосович і оглянувся на Корденка. Їх погляди зустрілись. Корденко побачив гладке,

округле обличчя з товстим носом і довгими вусами, і з двома, ледве помітними безкольорними очима. Федот Амосович тим часом заспокоївся і сів біля свого сусіди. Вони знов любенько розбалакались. Прислухаючись до дальшої розмови, Корденко почув, як кров кинулась йому до серця і до голови, на якій волосся готове було стати дубом: якийсь жах підіймався йому з глибини душі і на хвилину затьмив погляд. О, він не боявся, що сидить якраз поруч з тими, що балакають привселюдно про його вчинок, ні, до сього йому було байдуже, лише цікаво було послухати се з чужих уст, але інше в сто крат страшніше схвилювало враз, як напад хуртовини, його душу. Се була страшна думка, що висловлялась одним словом „помилка“, але воно було дуже, дуже страшне, і немов розкалена криця в'їлась йому в душу... Річ в тім, що з дальшої розмови сих двох добродіїв вияснилось, що вбитий той син Тартаренка, що на передодні приїхав до дому; а той, кого повинно було вбити, нікуди не їздив і завжди жив тут. Помилка?... О, як се жахливо і незвичайно страшно!... Корденко ледве стримався, щоб не застогнати. Він уже не слухав розмови. Газета йому випала з рук, і він пильно-пильно дивився поперед себе, а в очах йому блиска одна думка, гаряча, пекельна думка, що палила, як жаром лихоманки, його мозок, стискала обручем всю голову. І під отією загровою, що схопилась од якоїсь пожежі, що панувала в душі, меркла всяка здорова думка, падала в огонь пожежі і горіла кожна спроба зрозуміти се безглузде і жорстоке, що владно насувалося на душу.

„Помилка“—згучало в устах.

„Помилка“—відбивалось в голові.

„Помилка“—не мов лепетала вся перелякана і збентежена, вкрай стурбована душа.

І руки йому опускались, очі все дивились пильно на кінець стола, де безглуздо лежала якась крихітка булки. І та крихітка в'їлась в розум і немов була там зайвою, але немов вся розгадка, все зрозуміння страшного і безглузлого залежало од того, що-б дивитись на сю крихітку і зрозуміти її,—на що вона, чого вона ..

Бадьора рука ударила Корденка по плечу і він здригнувся, як схоплений на місці злочину.. Він підняв очі і пізнав товариша, якого ждав,—Івана Вовтузенка, дуже веселого і енергійного, зовсім ще молодого юнака, який завжди насмішкувато відносився до всяких сумних становищ і ніколи тяжкому гніту душевному не давав наполягти на свою вертку душу. Тоненький і високий, дуже рухливий, з коротким, каштановим м'яким волоссям, ніжними і рівними рисами світлого обличчя, він здавався Корденкові тепер особливо гарним, приємним, бажаним. Він зрадів йому, як розгадці.

— Що се ти задивився на кінець стола, як теля на сороку?—всміхаючись і швидко та дзвінко балакаючи своїм соковитим, молодим і чистим тенорком, спитав, торкаючи його, Вовтузенко.

— Я?...—метушачись незвичайно для себе, вимовив Корденко.

— Та що се ти, немов тебе мокрим рядом накрили?

— Ні, ні, стривай—схопив Корденко за руку Вовтузенка.

— А що?—схилився до його сей останній і серйозно та пильно подивився у вічі—зробив?

Корденко поблід і здригнувся.

Поблід теж і Вовтузенко.

— Ходім—спіткавши оте на чолі товариша, вимовив Корденко ледве чутно.

— Ходім!—енергійно підтримав Вовтузенко.

Вони вийшли під руку і пішли вулицею мовчки. Корденко, всім напруженням сили волі, немов заспокоївся, Вовтузенко ж вельми задумався. Вони навіть не помітили, як за ними стежили двоє пронириливих очей малої стриженої голови в циліндрі, з голеним обличчям.

Проніра, бачучи, що вони не звертають уваги на його стежіння, посмілився наблизитись, щоб йому зручніше було.

Раптом Корденко оглянувся: оглянутись йому схотілось цілком інстинктивно. Сей інстинкт так вріс йому у вдачу, що він ніколи не помилявся. Тепер Корденко теж не помилився. Він ледві помітно шепнув Вовтузенку:

— За нами стежать...

Вовтузенко поглядом спитав. Корденко повіками одказав.

— Як?—спитав Вовтузенко у Корденка, який був такий спеціаліст, що знав всі ходи й виходи в усіх проходних дворах.

— Іди, не вважаючи ні на що і вдаючи, що не трапилось ніякої відміни...

Так вони пішли далі.

Нишпорка, дійсно, нічого не помітив. Коли стали наближатись до першої поперечної вулиці, Корденко шепнув:

— Направо, швидче!...

Повернули вправо. Тут кроків за п'ять була нова перехрестна вулиця.

— Через дорогу направо...—шепнув Корденко.

Так вони пробігли з півгодини і повертали вже п'яту вулицю. Нишпорка якось був загубивсь, але от знову з'явився в далині вулиці, та очевидячки, ще не знайшов оком наших втікачів.

— У двір, направо...—вимовив Корденко.

Се був довгий, прохідний двір з досить глибокою нішою в другій брамі, зовсім темний і маленький.

— Ховайся — мовив Корденко, підводячи до ніши Вовтузенка.

За хвилину просто поуз них пронісся нишпорка. Корденко всміхнувся.

— Ну тепер швидче назад...

Вони вибігли на ту вулицю, з якої повернули в двір, сіли на фурку і сказали їхати в городський парк.

За пів години вони вже йшли по одній з бокових, сливе пустій алеї...

— Здорово ти навик їх піддурювати...—лиш тепер вимовив Вовтузенко, починаючи знов переходити на свій життєрадісний тон.

Але Корденко нічого не відповідав. Та думка, що перевернула всю його душу в цукерні, тепер, як тільки вони знов опинились на самоті, по-за небезпечностями, немов би з новою силою, опанувала його розумом. Вона знов з'явилася вмент, як би прошуміла в голові, як розпалена криця, знов вгризлась у серце і воно впало... Холодний піт виступав на лобі.

— Чого ти мовчиш?—спинився Вовтузенко.

Але Корденко машинально теж спинився, бо не чув слів Вовтузенка, — йому все шуміло в голові: „помилка“, „помилка“...

Йому здавалось од часу до часу, що ґрунт хитається під ногами і що він ось-ось полетить стрімголов у безодню, німу і вохку, і він здригувався.

Корденкові виринуло в уяві: Тартаренко, закинувши назад голову і випнувши якось особливо „адамове яблучко“, роскинув обидві руки, пальці котрих немов би скорючились,—хрипів, а він саме всадовлював ніж

під пахви, звідкиля линула кров, що забризькала йому манжети і рукав пальта, і все тіло вбиваного дріжало і тремтіло всіма мишцями. І те уявління було таким ясным, що Корденко немов би чув в своїх руках тремтіння конаючого, і хрипіння в його горлі, і навіть запах свіжої крові... Він здригнувся і жах обхопив його, і щось важке стисло всю душу...

— Івасю!... — вигукнув він, схопивши Вовтузенка за руку.

День меркнув і вдалині вмірала зоря, немов би вбіраючи в себе свої останні зітхання, які ще блисли по верхніх листках.

Тиша особливо підкреслила поривчасту нервовість того викрику. Вовтузенко здригнувся і поблід. Коли ж поглянув на поблідле обличчя Корденка, на очі, що блисли якимсь чудним блиском, знов здригнувся.

— Помилка, розумієш уже... помилка!... — трусив Корденко руку Вовтузенка так, що та дуже йому боліла.

— Яка помилка?! — сливе не своїм голосом крикнув Вовтузенко, почувуючи біль в руці.

— Страшна, страшна...—не то простогнав, не то прошепотів Корденко—я вбив не того, кого було треба,—вигукнув він і здригнувся.

Вовтузенко занімів.

Хвилину вони безглуздо-придушено дивились один на одного.

А там десь, за містом далеко, далеко серед розкошів природи ніжно вставала вродливиця зоря і, ніжучись на своїм воздушнім ліжку, та загортаючись в блакитне, м'ягке покривало, посилала останні, не то журні, не то щасливі всмішки, що завмірала і розпливались на бліде блакиття неба. Вона всміхалась зірці, що заблисла в тій часті блакиті, що вже потемніла, а

чоло небесне і думне, і чисте, і поважно-спокійне наблизилось до землі і так приятельськи немов би схилилось над нею, щоб обдумати всі її думи прикрі, запутані і важкі—і оті її світлі розгадки одна за одною заблисли ясними зірками на тім вільнім, вільнім, чистім чолі. І тут в алеї до тих дум прислухалася тиша, сливе урочиста, а з далини гуділо й шуміло місто. І шум той гудів якось і дико, і ритмічно, і здається намагався побороти тишу і стурбовано спокійні думи неба...

— Відки ти взнав? -- нарешті прошепотів Вовтузенко.

Йому здавалось, що він давно не балакав з Корденком: так багато дум, новуявлінь, чудних образів з надзвичайною швидкістю перебувало йому в голові за сю хвилину.

Корденко почув ті слова, але вони немов би ніяк не доходили йому з уха до розуму, — і він намагався присунути розум до тих згуків в ухові, щоб вони стали і зрозумілись. Розум бо так був забитий однією лиш думкою, що тепер розрослась до якогось важкого безформеного стогону, що лежав у душі, випивав жадібно її соки, все ріс, всю її гнітив і, немов би сповняючи цілком собою, вже наважувався розіперти її.

Нарешті, коли Вовтузенко знов повторив се питання, розум його сливе очистився і він схопив зміст тих слів.

— В цукерні чув, що до старого Тартаренка, саме в переддень, приїхав його син найстарший і що сього вбито...

— Найстарший...—якось безгучно пролепетав Вовтузенко; губи його тремтіли.

— Але що? — почувачути, що щось нове, повне жаху, напливає на його, спитав Корденко.

— Найстаршого? — уже не шопотом, а якимсь болізним висвистом спитав Вовтузенко, широко одкривши очі.

— А що!? — гукнув голосно, сливе вереснув Корденко.

— А... а... — почав лепетати Вовтузенко.

— Ну, кажи ж? — прошепотів Корденко, схопивши і стискаючи руку Вовтузенка.

— Я чув, що він — сам революціонер, що він... попався, сидів в тюрмі, був висланий до Сібіру, там занедужав і якимось втік відтіля, і, направляючись ото за кордон, заїхав до батька...

— А?... га?... — ледві прошепотів Корденко, зомлів і опустився на землю, схопивши себе за голову.

Вовтузенко дико дивився на його: він почував, що щось страшне діється, але, не вважаючи на страшне напруження всього розуму, ніяк не міг зрозуміти, що саме робиться з Корденком, — і безпомічно стояв над ним.

Корденкові в першу хвилину все помутилось в розумі і в очах, слабкість якась напливала на істоту і вона немов би затускла, і здалось йому, що розум його спинився, і що все спинилось: і час, і ніч, і все, все стояло довкола його і в нім, і однотонно, без руху гнітило його, а кров почала бити в виски. Потім побіг холод по-за спиною і немов би в розумі щось ударило як дзвін і задзвеніло в ухах... І вся душа заболіла так, що він, щоб одтягти біль несвіцьку, рвав волосся... А в душі робилась якась порожнеча... Йому здавалось, що він уже не він, і що все уже зникло...

І раптом він знов все зрозумів і ясно почув усю безглуздість, жорстоку, німу безглуздість того, що сталось...

І ся безглуздість тисла його... І він не міг поворухнутися... А Вовтузенко ніяк не міг уловити, спинити

шалений біг уявлінь, що зароїлись йому в голові якось швидко, швидко, в якімсь чудернацькім танці. Тут чогось було і те, як він дитиною вбив комаря, що сів йому на щоку та потім жалкував, і стала в уяві няня, що вчила молитись Богу, і старий дід його, що вмер оце недавно, побитий хуліганями; жидівка, що лежала на спині з розірваними грудьми, на яких запеклась кров, і з незакритими скляними очима в калюжі крові, і жиденя, що розставивши рученята летіло з п'ятого поверху і потім воно ж, розбите, і мозок, що розбризкався по камінню, — і, нарешті, Корденко з ножем, на яким запеклась кров...

Все те неслоь, немов якийсь вир, і всі ті уявління були такі ясні і страшні...

А тим часом зовсім стало темно і важка тьма немов би повисла на верхах дерев, що нерухомо, гнічені нею, стояли, зобгавшись в якусь одну неясну юрбу, крізь яку просвічували нервові і погляди безбрових очей-світел. Однотонно-дражнячи, а між тим ритмічно щось гуло там, за садом. Коли небо в темну страшну ніч, повне хмар, висить важким тягарем над землею, то раптом стає веселіще по під тими хмарами, як ясний промінь місяця прорветься крізь них на землю, немов би то проглянула надія. Отак думка, що майнула в голові Вовтузенка, одіграла роль реактива і прояснителя.

— Нас ждуть на засідання!...—вимовив він, беручи Корденка за руку.

Корденко спершу якось байдуже-незрозуміло подивився на його: йому продзвеніли в ухах ті слова, і він уже почував, що вони несуть якусь надію на одміну сього становища, в яким він тепер. Про те все ще незрозуміло дивився на приятеля, бо в душі ще вповні було, ще хмара тісно лежала на хмарі і промінь

прояснення не міг ще прорізати всі ці хмари — думи, що тісно скуйовдилились одна на одну.

— Ходім на засідання партії: нас давно ждуть, чуєш?—ясніше повторив Вовтузенко.

І все так стало раптом ясно і зрозуміло Корденкові: там ждуть, він повинен бути там, він уже мусив би давати справоздання, а він тут, сидить і оддається ваганням. Який же він партійник?

Сі думки, що вплили в душу з новою, свіжою силою, протверезили Корденка. Він встав, і обидва швидко, швидко пішли.

По дорозі обидва мовчали, бо нічого було казати. Вони немов знали всі муки один одного. Знали сумніви, в сім разі такі животворні. Знали і надії.

Надія, така ще несмілива, як перше кохання, все закриваючись, немов би рукавом, і ледві, ледві визи-раючи з-по-за його своїми розкішними, милими очима, така надія ворушилась в серці Корденкові: може не то помилка, що він вбив не того, кого треба, а навпаки, ся думка—помилка. Надія ся зростала під впливом тих інстинктів, що вже виробились у Корденка, як у партійника. Якась впевненість в те, що партія — знає багато, більше за його в багато раз, що вона ледві не все знає: партія—має зав'язати і розв'язати, звільнити і, напроти того, примусити. Ся впевненість ще була в нім тоді, коли він був гімназистом восьмої класи. Перший час вона все зростала, а потім меншала в міру того, як він ставав все потрібнішим і енергійнішим членом партії, що прийняла його в головні свої діячі, в ту організацію, що була головою всієї партії. В міру того, як він сам став часткою обтілення того широкого і живого знання партії, що так було потрібне для загалу молодих, ще нерозвинених, непривиклих до

партійної послідовної боротьби членів,—се впевненість, що таким ото побитом останнім часом зовсім вмерла в свідомості його, узявши місце впевнености в свої сили, в здатність творчости на ґрунті певного світогляду—з одного боку, і партійної широкої практики—з другого. Ся впевненість тепер знов ожила, бо весь час вона була в низшім відділі життя, в тій царині, де сплутуються всякі інші інстинкти, що не сміють переходити в свідомість протягом часу, коли на сильну діяльність хватає сил, і навпаки впливає в свідомість тоді, коли сили падають, або коли вся душевна організація раптом буде дезорганізована чим небудь, як от в сім разі. Надія ворушилась і зростала під впливом тієї, ледві свідомої для його самого, впевнености в те, що партія знає правду, що вона з'уміє розв'язати конфлікт в його душі.

Того конфлікту не розв'язала партія.

В партії вже встигли взнати, що вбито не того, кого треба. Спершу було напустились на Корденка, а коли побачили, як несподівано се вплинуло на його, замовкли. Корденко страшно зблід, очі йому розширились, і він, безглуздо дивлючись в один пункт, немов би вдивляючись в щось перед собою, конвульсійно лепетав щось, подібне до: „так... все пропало... помилка“... Побачивши се, покинули його, щоб порадитись, що тепер робити, а один з них, лишившись з Корденком, почав його підбадьорувати, упевняючи, що з кожним може статись така жорстока безглуздість. В партії ж покладали написати лист з вибаченням до батьків вбитого. Корденко вийшов зовсім немов би спокійним з засідання.

Вовтузенко спитав був його, чи не провести його до дому, але той засміявся на се тим сміхом, яким він умів сміятись раніше, до цієї події, сміхом, що примушував зйожуватись і засоромлюватись. Вовтузенко стис йому руку і вони розійшлися в різні сторони.

Корденко, лишившись сам, ішов довго, довго; обійшов сливе пів міста, раптом спинився посеред улиці— він саме переходив— і задумався. Все зникло йому перед очей: в голові шуміла одна думка, якомсь однотонно, як шумить осінь, коли падає з дерев повільно жовте, сухе листя і, підхоплене вітром, носитья по-над землею, а потім десь там лягає. На душі було важко, важко.

Втомився бідний, але почував, що не може спочити доти, доки не обдумає, що тепер йому робити. Не каюття його гризло, не якоїсь забобони він боявся,— ні, се давно вже він випалив в своїй душі вогнем знання, намагання переробити свою натуру так, як того потрібував розвинений, могутний розум і діяльна, творча натура. Ні, те, що тепер мучило його, було стократ страшніше, стократ більш значне і рішаюче для його, ніж всі ті забобони мізерні.

Се була невпевненість в правдивості того, що він мав за свій ґрунт, на яким він з таким трудом і напруженням збудував свій новий світогляд, з боєм виринаючи все старе і забобонне з своєї істоти і з натхненням прищеплюючи все нове, гарне і потрібне, і єдине безумовно правдиве, як йому здавалось.

Еге, стає тепер ясним, що тільки здавалось.

„Ей, з дороги!“ почув він грізний голос і оглянувся: на його бігли коні. Ступивши два, три кроки вперед, він побачив, як поуз його, мало не зачепивши його, пронеслась карета, запряжена парою надзвичайних коней.

Він здивувався, що не помітив того, що біжать коні. Потім згадав, як він спинився серед улиці і се його здивувало. Тепер почав іти, як слід, щоб буває не звернути на себе особливої уваги поліцаїв, а особливо нишпорок. Як і взагалі, коли людина в своїм вільнім польоті раптом почує слабість в крилах, починає, сівши десь на вершині, згадувати своє минуле і особливо прикро те, як виростали і вирости сі крила, що тепер втомились,—так і Корденкові згадувалось тепер, немов би мимоволі — про те з сим він не сперечався — його попереднє життя.

Як дбалий господарь, бачучи, що хата його осіла, що стає замітним, коли облупиться вапно, довго оглядає її і, коли побачить, що дійсне процес руйнування починається, то прикро загадається над тим, чи можна далі жити в цій будівлі, полагодивши її трохи, чи треба зовсім пересипати. Так і Корденко мався, оглядаючи свій світогляд, і таємна тривога, тим не менш страшна, лишитись серед зіми і негоди без пристановища, лишитись серед моря життя без ґрунту під ногами, ссала його за серце. Згадалось йому, як він одним разом застрелив нишпорку з револьвера. Спершу довго тікав од його, перебіг багато проходних дворів, завернув в такі закапелки, що тільки сам знав, набив ноги, втомився в край—і все ж таки не міг втікти од уїдливого шукача. Між тим з ним були дуже важні папери, ріжні пляни і пара куплених для партії револьверів. Не довго думаючи, він пішов на берег: захопившись своїм стежінням, нишпорка подався за ним. Коли вони одійшли геть од забудованої частини берега, Корденко вмить обернувся й вистрелив просто в груди шукачеві. Сей останній, як підкошений, впав і серед недовгих конвульсій одразу вмер.

Корденко пам'ятав, що тоді йому стало якось і страшно, і вільно на душі: немов би він зайшов на високу скелю і звідтіль широким поглядом оглянув довкола і безодню, що була тут же під скелею.

Тепер він здригнувся при сій згадці: тоді, як і тепер, з-за хмар, що набігли перед тим на слабенький місяць, майнув блідо-прозорий промінь і освітив бліде, перекошене конвульсіями, обличчя вбитого. Згадка тепер про те була так ясна, що він здригнувся. І все та ж думка, що цілий вечір і ніч мучила його, тільки в новій, хоть і дрібнійшій, за те свіжій прояві, проне-слась, як блискавка, сліплюча і холодна: „а що, як то був не шукач?“ Всі сили його розуму напружились знову, щоб пересвідчитись, що то справді був нишпорка, але Корденко не вірив уже своєму розуму.

А останні сили душі, де вони ділись? Коли вже розум, сей великий і сміливий шукатель нового, сей odkриватель нових законів істнування, сей царь істнуючого і орел над усіма високощами світу; коли розум, сей будівничий, що будує надзвичайніше в світі, — коли вже він, сміливий і одважний ватажок волі, похилився і пішов блукати без мети, то чи варт питати про все инше, слабе, дуже консервативне, з чого більшість є здобуток переживань, наслідок звичаїв, колись може корисних, а тепер..

Але ні! В тім то й річ, що про їх тепер саме і час згадати.

Коли сонце заходить, то з глибини сирих ям, з-під куп суччя, старого листя та в'ялого бур'яну, з-під куп гною, — з усяких темних пущів та нетрів виплигують на місячне світло, відблиск сонця, різні гади, сови, сичі і другі потвори, що гризуться поміж себе і підчікують здобичі: чи то пташеня засне і спаде з дерева, чи зай-

чення пробіжить, чи другий який запізнілий звірок, — зараз вся ся зграя голодних гадів кидається на здобичу і б'ється за неї поміж себе. Смерть, писк, руйнування серед п'ятми місяшної ночі в гущавині гаю, — се щось дике, що ховається од світла; се щось бридке і страшно...

Так було тепер в душі Корденка. Коли розум його, як сонце, закотився і лишився тільки одблиск його, то в душу вилізли всі жадібні, нижчі інстинкти; всі ті мизерні жалі, що висмоктують кров з жадоби творчости; всі ті нужденні страхи, що ссуть серце саможертви; всі ті гладкі і разом роздратовані буржуазні пересвідчення, що оправдовують колективне вбивство для підтримання буржуазного устрою і страшно гонять поодинокий терор; всі ті сови, сичі, гади, породження гнилих останків ріжних млявих ідей, якими напихано Корденка за час його виховання, і якими він сам напихався, доки ще мав німецький розум, хоч і широкі запити, — всі сі гади кидались на свою здобичу, кожную здорову, але сполохану тепер, думку, що полохливо перебігала поуз сих потвор, і роздирали її на шмаття.

Згадалась йому і инша картина, — залита огнем, що, подрібнений на тисячі блискавець, носився над полем бойовища, і кожна та блискавка зносила по людині з гребіня баріади, зложеної з ящиків, розбитих столів та каміння з мостової. Одні сердешні падали на спину і їх обличчя дивились на знамено, що держав він в своїх руках, а другі на груди. Сі останні намагались підповзти до баріади, коли не одразу були вбиті. А він, Корденко, стояв серед тих блискавиць і свистіння куль, що роєм неслися довкола його, стояв і чув весь стогін, гвалт; то радість перемоги, то вигук безнадії переможеного. Бачив, як люде кидались один на одного, як молотки били по рушницях і по головах

москалів; бачив, як падали і ті, що з молотками в руках, проколоті штиком, і ті, що з рушницями, але з пробитими молотком головами. І свистіння куль носилося довкола його, — одна просичала як раз біля пучок, що тримали червоне знамено, а друга над самою головою... Раптом ще одна вдарила в верхню частину держална і знесла шмат його, струснувши все знамено так, що воно випало йому з рук. Але Корденко в ту ж мить підняв і знов підніс високо священний прапор. Він тримав його гордо і з натхненням боронив сей прапор свободи. Коли салдати підбігали близько, щоб вибити знамено, або штиком проколоти його самого, то Корденко так влучно стріляв з револьвера, що багато падали мертвими: як лев боронив те знамено... Але одразу щось блиснуло йому в очах, він ясно почув потім щось гаряче в плечі, а також почув, що вся свідомість затмилась... Очуняв він уже дома і взяв, що був поранений, і що, маючи його за вбитого вже, з поля бойовища нікуди не забрали, а товариші тим часом його викрали і віднесли до дому.

Міцне тіло витримало те пораніння і він скоро зовсім одужав.

Ах, як би тепер, оце зараз були баріади, щоб у вільнім бою скласти свою запаморочену сумнівами і горем голову...

І стало йому жаль, що марно гинуть сили молоді, що крок за кроком покидають його: почував, що він втомився страшно, глибоко. Між тим на превелике собі диво він побачив, що підходить до дому, в яким жив.

Коли він увійшов у свою кімнату, то не засвічуючи світла кинувся на ліжку, уткнув голову в подушку і затих. Спершу його істоту почав обіймати спокій і втихомирення, але воно було якесь тупе, глухе; він зараз

же почув, що не може заснути, і його почав обхоплювати жах, жах, що морозом пройшов йому по душі: йому здалось, що він тепер уже ніколи не засне. З силою втискав своє обличчя в подушку, а голова йому горіла. З-під подушки вилізло обличчя вбитого Тартаренка: одно око заплющилось, а друге дивилось на його з таким безглуздим, звірячим, шаленим жахом, повним здивування, що він здригнувся; обличчя, все ясно вималювавшись, перекошилось і затіпалось в конвульсіях; в руках він почув тремтіння тіла, що бореться з смертю; далі побачив всього Тартаренка, яким він був в ту хвилину, коли Корденко зробив йому третій удар ножем...

Мов окропом ошпарений схопився Корденко з ліжка, далі сів на його, і почув, як стигла йому кров в жилах. Протирив очі і зло якесь обхоплювало його, страшне роздратування і поруч з тим якийсь не зрозумілий страх. Було темно. Йому схотілось світла. Швидко, дуже швидко кинувся він до вікна і притиснув своє гаряче чоло до холодної шибки. Голова немов би освіжилась, але од сього тільки швидче забігали в ній думки, як ті сови в пустці...

В брамі блимав одинокий ліхтар неповним, мизерним світом, що скупчив тіні біля себе, а над будинком немов би нахиялось небо, на яким байдужо блимали зорі своїм звичайним, цікавим і легкодухим мигтінням, що немов би дражнило... Десь грюкнули несподівано двері,—Корденко здригнувся...

„Але я не вірю, не вірю в каяття, в якусь кару... я вірю, цілком вірю, що так і слід було зробити; я вірю в те, що я невинен, що сталась помилка!“...—скрикнув він і здригнувся. Здригнувся, бо з глибини душі почув немов би стислий, але такий колючий і збентежуючий регіт. Широко розплющив очі і прислухався до того, як сту-

кало серце, швидко, швидко і немов би сполохано, а в уяві знов став вимальовуватись образ убитого Тартаренка.

„За що ж мене, за що?“ — здавалось йому, так питало розплющене око, повне здивування, на блідім, перекошенім обличчі Тартаренка.

Корденко мотнув головою, почав швидко, швидко ходити по кімнаті: йому не хотілось сього уявління, але сила волі не мала жадної спромоги протистати тій появі. І завжди впевнений в своїй силі, він тепер почув себе слабим, і страх, рабський страх, і злість, рабська злість, напливали йому на душу і гусли там.

„Я ще, ще, ще вбиватиму... я зроблюсь катом партії... я ще, ще...“ — ходив він по кімнаті і повторював ці слова, щоб нічого не думалось — і справді нічого не думалось, але те уявління тим паче лізло в уяву. А з тим разом зростав і жах в нім, і якесь озвірення, що тіпало його душу.

А вікно з темного стало йому синім... Годинник страшно дратував його, тик-каючи якимось дико і настирливо... Нервова дріж бігла по тілові Корденка... В глибині душі билась в конвульсіях якась думка...

В середині все терпло.

Корденко вибивався з сили, — він почув, що всі сили душі, навіть її болі, тупіють... І вибившись цілком з сили, як сніп, як підкошена трава, повалився на ліжку і заснув сном мерця.

В низенькій, з невеличкими вікнами кімнаті на столі стоїть самовар і привітно грає на різні голоси, що всі між тим мають один тон якогось лагідного і втихомирюючого характеру. За самоваром сидить його мати, тоді ще зовсім молода. Далі батько, чоловік літ

35, з гарною бородою, рівним чолом і ясними чорними очима. В кімнаті тепло, затишно, самовар парує. На стіні привітним, старечим голосом тик-кає годинник, немов бабуся оповідає свої одноманітні казки. Мати, привітно всміхаючись, наливає чай. Батько п'є і потім курить цигарку. Мало згодя починає балакати, оповідати про свою молодість і молодечу діяльність. Оповідає з тим натхненням, яким переймаються люде, згадавши свою ясну молодість. А син, молодий Корденко, так пильно слухає, — так йому до вподоби сей його вродливий батько. От він оповідає про те, як ще був студентом і ходив на сходки, на яких критикували уряд і змовлялись боротись з ним; як він ходив в світці по-між селян і намагався вчити їх; як селяне його схопили і хотіли одвезти до станового, а він втік од них, коли вони заїхали до шинку, лишивши його зв'язаним на возі, — і багато иншого. І серце молодого Корденка росло і здавалось йому, що й батько росте. Звертається він до батька і питає його:

— А тепер, татусю, мислю собі, що тепер робиш? Ти тепер ще сильніше борешься з урядом, ще лучче вчиш людей?...

— Ні, дитино, я тепер слідчий, а не вчитель, я сам уряд—відповів батько.

— Так що...—почав син.

— А те, що не можна робити всього того, що я хотів робити, коли був молодим, бо я тоді був дуже наївним... Виростеш, визнаєш...

І здавалось йому, молодому Корденкові, що батько його робиться таким звичайним, таким мизерним, як і всі, і навіть ще гіршим, здавалось йому тепер...

І от чуває Корденко, що він росте, росте і робиться великим, дужим, а батько старіється враз, і

робиться таким, як тепер, і от він схоплюється і говорить так гаряче, так міцно і між тим так грубо:

— Ти—буржуй, бюрократ, мизерний зрадник!...

Мати схоплюється й собі безпомічно махає руками...

— Мовчать, мовчать!... — кричить старечим голо-
сом, пристукуючи кулаком, батько.

В сю мить в хатину вривається сила жандармів, кидаються на молодого Корденка, схоплюють його і тягнуть геть,—і чує він роздираючий душу плач матері...

Просипається... Прокидаючись, він ще чув немов би той плач і здригнувся. Сів на ліжку і почав проти-
рати очі.

Провів рукою по чолі: холодний піт застиг на йому. Він глянув на вікно: уже розсвіло. Він немов би не знав, що з ним було і чого йому так важко на душі.

Раптом з блідосинім відсвітом ранку ввійшла в кімнату тінь — привид, знов ожививши уявління про вбитого Тартаренка... І тоді він все зрозумів...

І довго сидів, витягши руки по колінах, спустивши безпомічно голову; дивився вперто і безглуздо в долівку, на якій ледві помітно лягала пляма за плямою сірого ще відсвіту дня, що надходив.

„Надходить день, день нових мучень, сумлінь, коли придуть свіжі сили. Мене мучить не те, що сумління гризе, а те, що я, Корденко, міг зробити помилку... Помилка се; а чи то не помилка і всі інші подібні випадки? Чи не помилка весь я?... Нарешті, чи не помилка і все, що існує довкола нас?“...

Ся думка, „чи не помилка весь я“, особливо довго проходила йому в голові, і коли він думав, що вона вже пропливла, вона знов і знов верталась, уже одягшись в такі слова: „коли ти був ненормальним— тепер, чи тоді, як вбивав Тартаренка? Досі ти був

впевнений в те, що безумовно в останнім разі ти був нормальним, але тепер?“...

„Як? .. хіба я міг тільки божевільним вбити Тартаренка?“

„Але як би ти був не в випадковій відповідній манії, то ти б тепер не мучився“.

„Але я мучусь лише тим, що сталась помилка“.

„Помилка примусила тебе мучитись“.

„Бо без сього не було б волі моїм інстинктам, пережиткам минулого, що примушують почувати гризоту сумління“.

„Ти в сьому впевнений?“...

„Я впевнений... Еге, я впевнений, що я тепер ненормальний“...

Така розмова велась між думками в голові Корденка і йому навіть цікаво було стежити за сею борнею думок і разом з тим боляче, страшно...

Почувши отой декрет, — що він *тепер* ненормальний, знов чув, що не твердо впевнений і в сьому.

І питання сього не розв'язав... А інші уявління понесли його вперед.

Корденко почув тепер себе таким німічним, що не міг би—він в сьому був певний—сказати, хто правий і хто винний, не міг би кинути просто в вічі тому, хто став би його винуватити, що він буржуй; не міг би голосно і сміливо казати всім ту правду, в яку так вірив; не міг би гордо і непохитно тримати свій прапор,—не міг би боротись за його до загину...

Йому скрізь миготіла „помилка“...

І тепер він, Корденко, вийде поміж гурт слабим, нікчемним, з якого він сам ще так недавно сміявся і на якого з погордою дивився. Тепер кожний може кинути йому грязюкою в лице, тепер всякий викине

на очі те, чого спершу не міг, боявся, і що тримав тоді про себе; тепер кожний, поперед подоланий, помститься на нім дрібною жорстокістю, з рабською злістю, — і він, Корденко, пишний і сміливий, тепер нікчемний, помилка в своїх власних очах, не буде міг обстати за себе, бо...

Немає ґрунту під власними ногами, похитнувся...

На що опертись? на те, що хитається?... Але ні, його гордий дух не може погодитись з тим, що він тепер стане слабим, нікчемним, мизерним... Ні, сього не буде!...

І він встав і поглядів на чоло дня, що надходив...

Воно було вже біле...

Зараз засяє день: він не хоче, щоб день, який бачив його могутним переможцем в боротьбі за правду і з собою і з другими, тепер побачив його подоланим, мизерним, з поламаними крилами...

Корденко думно підійшов до бюро, одчинив шухляду, добув револьвер і приложив до грудей...

І схотілось йому ще раз, останній раз, подивитись довкола на світ, на наближення дня, на себе...

І він поглядів: на обличчі йому витисся той грубо-твердий вираз, який запановував на нім, коли він на щось рішався.

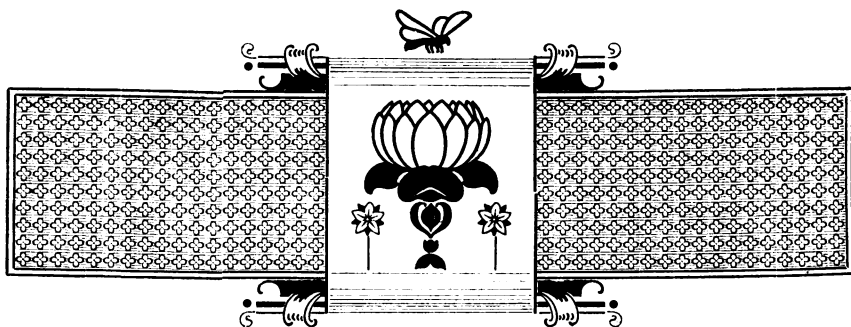
І спустив курок...

Здрігнувся Корденко, похитнувся... нахилився і важко впав... ще раз здрігнувся і занімів...

12 квітня 1906 року.

Варшава.

В ПИВНИЦІ.

(З повагою присвячується Д-ю Ів. Карпенко-Карому).

Ну що б, здавалося, слова,
А серце б'ється, ожива,
Як їх почує....

Т. Шевченко.

В завжди півтемній пивниці, що була помешканням для найбільшійших, під самою кам'яницею височезною, в однім з великих наших міст фабричних, у однім з сіх джерел скаліченої цивілізації, тягла зі дня на день своє життя таке ж тьмяне, таке ж безпросвітне, як той льох, де текло се життя, темний та вохкий, родина одного з безлічі тих людей, які мають лише себе та власні руки і тим цілком справедливо можуть висловити про себе: „omnia mea tecum porto“....

Розбитий недолею, пригнічений нуждою, вічно вкрай зпрацьований, раз-у-раз півголодний і фізично, і морально, раз-у-раз гнівливий та дражливий фабричний

робітник Петро Кисіль — високий і, видимо, колись гарний на обличчя, з жиластими руками, міцно й доладу зложений — був головою сієї родини. Вона, ся родина, складалася ще з жінки його, в минулому покоївки, нині теж фабричної робітниці, — тепер слабої, вічно роздратованої недолею, — яка раз-у-раз то плакала над своєю долею, над тим, що світ собі зав'язала, вийшовши за голодранця, то сварилася й гризлася з усіма. Нарешті — з дітей... Вони вже були цілком нещасні: худі, знеможені працею на фабриці і не по-дитячи старі, — місто й фабрика надто рано розкрили перед ними малюнок життя в найнеприємнішій освітленні: вони вічно гризлися між собою, як ті щенята, за шмат хліба, за всяке слово; гризлися зуб-за-зуб з батьками, привикши невільно не поважати їх. Від матері частенько доставалась їм бійка, яка ще більше дратувала їх і злом гартувала серце, а душа, ні на чим не мігши спочити, не маючи собі жадного відтягнення від щоденної колотнечи, недужа й ненормально розвинена, робилася невідчутливою, неподитячи твердою і безжалістною...

Всі між собою лаялись, бо всі весь день працювали тяжко на фабриці в вічній духоті й посеред гнітючого душу смороду морального, і верталися до дому запрацьовані, розбиті та втомлені, як душею, так і тілом, — тим лаялися й билися: зганяли кожний своє внутрішнє зло на сім'ї.

Мотря лаяла чоловіка й гірко нарікала на долю, лаяла й біла дітей, діти ж сварилися проміж себе. Один лише Петро намагався здержувати в собі своє зло: він мовчав і важким всепригнічуючим, як небо в грозу, поглядом дивився на всіх і тим ще більш усіх дратував, а сам, здержуючи себе, ще більше мучився...

А між тим члени цієї нещасної родини пролетаріїв любили один одного, любили, здається, над усе в світі: член за члена міг би, здається, голову скласти, як-би з'явилась потреба. Отся сім'я уся, одностайно, міцно й щиро ставала перед людьми, й ніхто б навіть не подумав, що така колотнеча що-денна діється в їхнім домі... Мотря любила свого Петра, якому колись ще співала, як дівчиною, покоївкою була, стрічаючи його на східцях: „Ой, лихо, не Петрусь—лице біле, чорний вус“, а він її за се обіймав так міцно, та цілував так палко...

Любила мати і своїх дітей: було в неї дві вже дорослі дочки, Уляна й Тетяна. Уляна була дівчина гарна, але трохи сердита: вона, раз-у-раз усе шпурляючи, робила по хатньому хазайству, але більше других робила й з матір'ю краще, ніж другі, поводитися. Тетяна ж була нещасна, як може бути такою лиш дівчина, тим була надто роздражлива й нестерпуча для околицьких; дівочтво її і моральність проглинула фабрика. Вона вічно гнівалася, в душі глибоко страждаючи, на себе й на весь світ, а між тим ніхто з сем'ї не дозволяв собі навіть натякнути їй про се... Було також ще два хлопці — Сергій та Панько, які цілком були не подібні один до одного: один був невсипущий 12-літній робітник на фабриці, лайливий, як москаль, але душею чистий, моральний і більш за других відголосний; Панько ж, сей семилітній, швидкий, сантвиничний хлопчик, був осередком у сім'ї, „болячкою“, як взивав його батько...

Раз-у-раз битий він скиглив і голосно плакав, чим ще дужче дратував усіх; раз-у-раз дрібно, як міг, мстився над усяким; раз-у-раз кому-небудь яке лихо робив і всі, окрім батька, його били і всі частенько від його

плакали. Та й робітник з його мав вийти, по думц Петра, негодящий: він ні на фабрику не хотів ставати, ні до ремесства якого будь, щоб учитись; ні, він любив у всім вільність... Він любив, то газети розносить, то по базарах тинятись: кому що піднесе, кому в чім поможе, а таки до дому що-дня коп. 20—15 принесе і кине матері:

— Маєте! .. Купіть лопанки, нехай і моє тріскають та мовчать!...

І все ж таки вельми нарікали на його, але він не вважав ні на що: як збираються всі на роботу, то й він вийде, цигарку в зуби та й гайда на місто; вертається ввечері злий, півголодний, втомлений, але з грошима...

І бігло таке життя для сієї родини без жадних одмін, без ознаки і без сподівання на краще: помаленьку, як довгий потяг у ночі, бігло й шло в вічній гризні, навіть колотнечі, серед яких боліли їхні душі й ні на чім не могли спочити...

Але ми не всю ще родину Петра Кисіля зобачили...

Пивниця, де вони жили, складалася з однієї тьмяної хатини, вохкої, стискууючої недужі на сухоти Мотрини персі, розвивауючої ревматизм у Сергія. В однім кутку сієї хатини гніздилася плита з двома відтулинами, де Уляна варила з'їжу, коли був час, а в другім кутку перед вікном, яке з-під землі заглядало вгору на двір, що оточувала його з усіх боків кам'яниця своїми товстими ребрами, стояло ліжко й на ньому раз-у-раз лежало нещасне творіння. Творіння се ніби не було породжене двома, хоча б, півнормальними істотами людськими, а немов би сама вохка пивниця викинула його з себе на світ: велика голова, само мале й худе, з тоненькими висохлими ручками, з тонесенькими ніж-

ками,—се творіння, разом і рахітик, і ревматик, і сухотник, лежало й раз-у-раз дивилося крізь віконце в кам'яний колодязь, який вивишався над своїм дном високо, високо, під самісеньке немов би небо й давав лише маленький шматочок його поглядів завжди сливе нерухомо лежачого творіння, справжнього продукта міста в найгіршому значинні сього слова... Се був третій син Петра й Мотрі, шістилітній хлопчик — Матвійко...

Вже змалечку воно було слабеньке; балакати почало пізно, але раніше, ніж ходити, і ходило завжди погано, все падало: рахітиком, певно, воно стало з того часу, як його почато годувати городським молоком. Таким ото слабим з малку лазило воно по пивниці й до п'яти літ стало ревматиком...

Боліючи що-тижня якою-небудь новою хворобою, воно все слабшало та марніло без свіжого повітря, бо виходило з пивниці рідко і то в двір, увесь кам'яний, справжнє дно того колодязю. Одним разом, ще як тільки почався був йому шостий рік, біг він по двору й впав, а падав Матвійко, як грудка, бо погано держався на своїх кривих, слабих ніжках, і забив груди; тоді ледві живого принесли Матвійка в хату й положили на ліжку; з тієї доби він з ліжка сливе й не вставав: до його рахітизму та ревматизму додалися ще сухоти...

Так лежав він, як пласт, і дивився на все довкола своїми великими блакитними, ясними, як день, глибокими, розумними очима, що були яко-сь затаєно смутні і завжди замислені, але повні якого-сь втихомиреного спокою. І боляче було його маленькому серденьку бачити вічний нелад, колотнечу у сім'ї. Про се становище сім'ї маленький Матвійко глибоко замислювався на самоті, коли всі виходили на свої роботи,

покидаючи його самого... „Чого ми такі нещасні“, думалось йому, певно, подитинячи, „чому воно так? Адже ж є люде щасливі, в яких тихо й мирно; є хлопчики, які здорові й щасливі“... І згадував він, що колись бачив на вулиці гарно одягнених панинят, а в вікнах магазинів красні цяцьки і все се з'єднувалося йому в однім уявлінні світлого щастя, тихого, а головне світлого, не такого, як ся страшлива пивниця... Але згадувалося тако ж, що оповідав йому татусь про щастя теж світле, ясне, але вічно світле, вічно тепле, тихе й ясне, яке там, де-сь у небі і якого й він покуштує, коли вмере, і матиме його вічно, раз-у-раз. І от любив він, маленький Матвійко, маріти про се щастя і швидче вже хотілось йому того небесного щастя.

Всі в сім'ї відносилися до його яко-сь ласкаво, ніхто не дозволяв собі ображати його, або докоряти тим, що він задарма хліб їсть, хоть і впадати особливо коло його ніхто не міг, бо всім було ніколи...

Еге, всі мало звертали на його бідолаху уваги, але було в сім'ї два члени, що яко-сь особливо відносились до Матвійка: се Панько та Петро.

Коли всі в день кинуть його до вечера, Панько частенько забігає звідкіля-сь у пивницю і приносить недужому братові або бубличок, або конфетку, або за шаг пряничок; посидить з ним трохи, розскаже про свої тиняння по місту, по базару; про яку-сь пані, якій він одніс до дому її пòкупки і за се має від пані п'ятачок— і так ще про що-небудь; тоді знов куди-сь щезне... Лише перед Матвійком Панько відкривав іноді свою душу в ті хвилини, коли вони були на самоті, і коли вже вельми накипить йому в душі...

У вечері всі збираються і сідають за вечерю, яку зварить Уляна. Панько перший полізе от-се до страви.

— Поліз уже!... Куди ти?... Чого не ждеш черги?...— сиплеться на його звідусіль.

— Якого там чорта ждати... Їсти й так уже страшенно хочеться!...

— Волочився чорт-батька-зна де, то певно й тріскать захочеться...—вимовить Мотря.

— А ви не волочилися... Увесь день де-сь там на фабриці... Чорт його знає, і їсти нікому дати...

— А бодай тебе розтисло з твоєю їжою!...

— І вас... — миркне Панько.

— Ах ти вилупок!... і ляпанець летить на Панькову голову.

— Та ну вас к чорту!... Ай-ай-ай — зарепетує на весь голос Панько і потім уже весь час скиглить; се Петру відразу переверта серце. Його важкий, пригноблючий погляд уже лежить на Панькові. Тому се дратує нерви. Він зло з-під лоба дивиться на батька.

— Чорт його зна, вже впирив свої баньки...—мимрить Панько, підстрибуючи на місці.

— От прокляте, яке собаченя, а що б ти луснуло, коли я маю від тебе таке чути... От болячка, от чирка, се вилупок, се кара Божа мені!... — зпритиска, гнівно й важким голосом, в якому згучить відчай за сі слова, відповіда батько.

А в Панька підіймається така злість проти батька, що він би його просто задавив, як би мога... Аж самому страшно йому... Ненароком штовхне якомсь Тетяну, а та гукне на його:

— Чого ти штовхаєшся?...

— Іди ти к бісу!...

— Ти знов, знов?!—кричить мати.

— Чорт їх знає, і повечеряти не дадуть — шпурляючи ложку, сердиться Уляна.

— Чого ти вже, стара дівка, лютуєш!? — миркне Сергій.

— Ах ти бузимець, ледащо!...

— А що б тобі весь вік таким ледащом бути, як я!...—з палкою лютістю вимозить той...

Нарешті всі злі, всі б, здається, поїли один одного, і се тяжким гнітом ляга на душу кожному, у кожного ние серце, у кожного кипить на душі, темно в ній, як і довкола: нема просвіту, нема надії, нема спочивку. Усі розходяться по своїх кутках і помалу замовкають, переносячи в собі той гніт, — і так що-дня руйнуючи свою душу й нерви...

Тяжче вього було Петрові.

— „Господи, Боже мій, невже ж я озвірів так тепер... Невже мене Бог покарав, а не нагородив родиною?“... стояло йому на душі, а весь він почувався таким втомленим, розбитим: руки боліли, ноги, наче поперебивані, підгинались й він нічого не хотів би, аби відпочити добре, довго, душею й тілом...

Його погляд стрівався з поглядом, сим ласкавим, тихим, співчуваючим поглядом глибоких, замисливих очей Матвійка...

„Який святий та лагідний погляд у сієї нещасної дитини, немов би він не каліка хвора, якому не дають спокою раз-у-раз, а янгіл Божій... Яке добре, ясне в його личенько...“

І батьку так жалько, так глибоко жалько ставало, що той каліка слабий і що незабаром помре, — про се він добре знав... Він завжди який-сь спокій знаходив, дивлячись на се спокійне, лагідне обличчя ясне, з відбитком журби якоїсь, викликаючої до себе жалість, а разом з тим таке ласкаве й втихомируюче своєю внутрішньою втихомиренністю... Він завжди лягав коло

Матвійка спати, бо ліжко було широке, а вільного місця більше не було й всі тим-то спали по двоє...

Сим разом яко-сь особливо сумно й тоскно було на душі Петрові і, коли він ліг коло свого слабенького сина, то йому яко-сь особливо жаль стало його; так схотілося батьку приголубити, пригорнути сина до себе ласкаво... Се так уже завжди було йому: чим більше роздратує його родинна колотнеча, чим дужче заболить йому серце й застогне і чим більше засумує душа, тим більше любові в собі й жалости почував батько до свого маленького творіння, слабенького, спокійного...

Тепер він обняв його й йому боліло серце, коли маленьке тільце Матвійка трусилося все від підступів сухотнього кашлю...

А Матвійко почував себе так гарно, так приємно, коли його обгортали батькові руки, йому веселіше й спокійніше ставало, коли він міцно притулявся до могутніх батькових грудей і йому так хотілося цілувати його бідного, пригріти йому душу теплою і щирою любовію, бо він, Матвійко, хоть і малий, а бачив і розумів яко-сь серцем переважно, який його батько нещасний, як йому болить душа, а він же так вельми любив свого татуся... Любив він його, коли його сумний і насуплений раз-у-раз погляд часом прояснювався, і почував тоді він, що серце в татуся гарне, добре серце, але нещастя, злидні зтвердили його... Особливо Матвійко любив спати з татусем, бо татусь іноді оповідав йому такі веселі, цікаві та хороші казки, міцно обіймаючи його ласкаво, і Матвійку було не страшно, а то йому все сни страшні привиджувалися і лякали його...

Тепер татусь мовчав і лиш тяжко зітхав... Петрові було важко на душі від тяжкого й злиденного життя;

важко ще й тим, що се худеньке тільце сю ніч яко-сь особливо здригувалося й трусулося у кашлі..

— Чого се ви, татусю, зітхаєте все так важко?... Мабуть у вас на серці вельми тяжко?... зашепотів чуло, тихо Матвійко...

А довкола була важка півтемрява, що лягала на долівку, стіни, пронизана лиш, подрата сухотним світлом тремтячим лампадки, що блимала в кутку перед образами... В пивниці порою ставало зовсім тихо, але се було рідко, бо раз-у-раз ту тишу спорушувало в пивниці чие-сь важке хропіння одноманітне, та з улиці доносилось гуркотіння біржи по кам'яному бруку...

— Тяжко, синку, тяжко.. зітхнув і глухим шопотом одповів батько.

А помовчавши трохи, додав:

— Щасливий ти, мій синочку, що незабаром на віки упокоїшся, полинувши туди, де так гарно, світло, тихо й затишно, так лагідно тим, що спокійно, так мило тим, що тихо... Тихо... так тихо й спокійно, синочку, бо там утомлені відпочивають...

— Де се, татусю?..

— У раю, мій синочку, у раю, коло Бога... зітхнув батько.

І знову замовкло все на хвилю, то була єдина лиш тиха хвиля, бо далі знов поїхало що-сь по вулиці: гуркотіння, що доносилося з'відтам, се гуркотіння розбитої брички по камінню, таке гостре та розкотисте, било по всіх нервах і навіть немов би сама півтемрява нервово здригувалась...

— Розкажіть що-небудь, татусю... попрохав Матвійко.

Петро з мить не відкликався; далі, міцніше при-туливши сина, почав:

— Ех, мій синочку, розкажу я тобі про своє минуле життя...

Гарне воно було з малку і за молоду вже гірше стало, а тепер таке, як бачиш... Ні, як згадаю я, як мені гарно було, як я був ще таким малим, як от ти, або Панько — зовсім не так, як отсе вам нещасним.. і так мені жаль стане вас, до того жаль, що аж лютість, особлива лютість бере мене всього на сю пивницю, що поробила нас усіх такими—у... ух, проклята, темна, вохка!... та ще та остогидла фабрика осоружна, треклята!... Така лютість бере, така, що я б, здається, власними руками розвалив, розкидав би її проклятущу... Про те все від Бога... Його свята воля... От, тебе мені гірше всього жаль... Але ти швидко щасливішим за нас станеш, а як то мені без тебе буде?...

І Матвійку не страшні були ці слова батькові про те, що він скоро має вмерти, бо він і сам частенько марив про те, як він полетить із янголом своїм у рай, до Бога, а лише жаль йому стало татуся, так жаль, що навіть і раю того не схотілось, аби все отак біля його лежати, в його теплих міцних обіймах і слухати його ласкавий шопіт...

Помовчавши і перемігши свій жаль, Петро далі вів. Яка-сь потреба згадувати й ділитися тими згадками з сією ніжною і співчуваючою душею тихою постала йому в наболілій душі.

„Жили ми всі сім'єю в селі. Я, мій брат, сестра та батьки наші. Родина була чимала, а своєї земельки не було, то так: батько оренду держав у якого-сь панка; я спершу гуси пас, а потім чужі свині; брат старший з сестрою батькам по хазяйству помагали...

Працювали всі і може ще гірш працювали, ніж на сій осоружній фабриці, але праця коло святої земельки, немов би своєї власної, се зовсім инша річ... Вільність, свіже повітря, свіжа їжа й питво, свідомість в тім, що працюєш власне для себе; відпочинок теж гарний, та й не раз-у-раз усі в-купі сиділи, тим хоть і була коли сварка, але куди не така, як от-се тепер... Батьків поважали: ще з матусею поводитись і так, і с_{як}, особливо як батька нема, а батько... дріжали всі, як він було гнівається й гримає... Поважний був чоловік, розумний, але, як був бідний, то здавалось йому, що поваги від людей було мало.. А працюватий який, та невсипущий був: в жнива було натомиться, на працюється більш од усіх — дві копи нажинав в день,—а ранком поперед усіх устане, побудить усіх, нікому заспати не дасть, бо ледачих бачити не міг, йому нудно ставало на такого дивиться, що вилежується, або робить, як сліпий дивиться... Лиш побачить було, що робота не кипить у тебе, зараз гримне: „ну, лишень, берись, швидче берись!“... Або не схопишся відразу, коли розбудить, то зараз гукне: „годі боки належувати!“...

Мати теж була працювата жінка, — швидка, моторна і завзята: ніколи було нікому ні в чім не попустить, всюди вона перша, а робота аж горить було в її руках; метнеться туди-сюди, всюди порядок лишає по собі,—немов би боїться її той розгардіяш, чи не порядок... Хороше так було нам усім!... Тепер кажу: хороше, а тоді думалося, що вельми важко, бо таки здорово всі працювали: в літку, наприклад, в жнива—я їх теж добре зазнав, як парубком був — при кінці дня наче дерево станеш та спечешся ввесь за день на сонці: ні спину розігнути, ні пучок випростувати, а ноги як одубіли, в середині аж пече, так пити хочеться, але нічого не

хочеться так, як того спочивку... От-се додибаєш до дому, досунеш так сяк до клуні, бачиш солома, або сіно лежить, то зрадієш, немов тебе на волю випущено, впадеш на те, що лежить, а як розплющиш очі, то вже знов на поле треба, бо вже на дворі сивіті почина.. Іноді при місяцю жали... Так ото кажу працювали з ранньої весни, аж до пізньої осені, — в зиму по більшості спочивали. За кілька років тяжкої праці придбали лише невеличкий шматок власної земельки...

Ну, вмер ото батько, а ми й zostалися: я, брат, мати та сестра і всі отсе на двох десятинках. Ну, що тут почнеш?... Сестра пішла служити в місто та й тепер десь там по панах поневіряється і посивіє, певно, в наймах; я ж сказав братові Семену, що тоді саме оженився: „працюй коло земельки та матері до смерти доглядай, хай тобі Бог помагає, а я піду щастя шукати, може з долею стрінуся!“ Був же я молодий, здоровий, веселий: все мені було ніщо... Думаю собі, чого його киснути над тим шматочком землі, або по орендах тинятися, хиба, мовляв, світу, що в вікні, а може він широкий... Не знав, що наймит одвічний скрізь наймитом у людей та й у долі до віку застається...

Прийшов отсюди в місто, на фабрику поступив... і прилип до неї, щоб вона завалилася!.. Витягла вона в мене усе: здоровля, сили і веселість мою та й душу збруднила, щастя не дала і неволею одягла... Ні, тепер я вже добре знаю, що як там на селі ни прикруть, а не треба зовсім тікати з рідного села; від земельки святої в місто, особливо в велике, як от-се; там хороше, хоть і тяжко бути хліборобом на чужій землі, але сам собі пан: почуваш себе вільним, що зробиш, те й з'їси; жити там краще: люде кращі, тихші привітніші і добріші, по Божому більше живуть, то й

на душі легше... Праця, кажу, хлібороба тяжка, але така хороша, здорова, приємна праця коло тієї землі!...

От як тепер згадую, що краще мені не було вже ніколи, як тоді, коли я гусей та свиней пас...

Тоді я вповні щасливим був, безголов'я всяке мене не дошкуляло до серця, а на пастівнику ж так весело було!... Про літо кажу, бо в зимку всі там під білою периною, по печах гріючись, відпочивають у теплих хатах після літньої важкої праці...

От-се було, як літне сонечко, вмившись росою, гляне на землю, то вже й вирушаєш з села, і гусей табун поперед тебе; гуси й гусенята теркотять, сичять та щиплють собі травичку по дорозі, а ти, то повагом спокійно собі йдеш за ними та пильнуєш, аби не розгубити гусенят, а сам милуєшся свіжим ранком, що всього тебе пройма веселощами, то підстрибуєш на кійку, то злізеш на лісу і вкрадеш грушу, або сливу, чи яблуко в поповому, або панському саду і гризеш собі по дорозі... А от і вигон... Сонце тим часом уже вийшло з-за дерева, освітило-осіяло всю землю, огріло її й тебе — хороше так та весело на душі!... Скрізь зеленіє вигон, а там далі починається шлях, що біжить далеко, далеко, оточений старими вербами дупластими... Сядеш собі під вербою, кинеш поглядом на-вкруги, а округі все такі просторі лани та лани, так широко розходяться твої очі і кидаєш поглядом аж до самого крайнеба, а там ніби що-сь зупинить тобі погляд твій... Ще раз оглянешся, виймеш з-за пазухи, чи з-за пояса свистілку й почнеш висвистувати пісні... А самому так легко, так хороше робиться на душі; а як веселу втнеш, то аж затруситься з радощів... А тут товариші та товаришки назбираються... Зараз у піжмурки, або на перегонки, чи в квача: гайсаєш по

вигону аж задихаєшся, заспаєшся; вже дух з тебе пре, а все бігаєш!... Аж ось сонечко підвелось геть височенько і їсти схотілося... Посідаємо під вербою в холодочку, повитягаєм з торбинок хліб, сало... Жуємо собі, аж луна йде!... Тоді давай в нивки, або в хрещика бавитися... Далі поляжемо відпочивать, бо сонце уже пече здорово, а лиш почне спадати спека, починаєм зараз горобців драти... Як притягнешся до дому, то зараз і вхопить тебе сон, ледви так-сяк повечеряти устигнеш... Хороше!!...

— А хороше ще було, як я парубком був, у косовицю... Ще з вечора збираються всі: мати напече було хліба багато, візьмемо сала доволі, води в барильце на дорогу... Зібравшись ми всі сім'єю виїздимо з двора, а з других дворів теж виїздить і всі прямують цілою юрбою возів на луги... А які ж то луги!... Великі, наче безконешні, розбіглися в усі боки, а трава на їх висока, висока, аж до пояса, віз так і ховається в ній і наче не їдеш, а немов би пливеш по безконешньому морю. А як я був ще малим, то ввесь цілком ховався в ній... Отсе було сядеш де-небудь в траві, то вона обгорне тебе всього й, як вітер піде по ній хвилями, вона шелестить та схиляється над тобою, немов би що-сь шепче,—тільки не розумієш, що саме...

І от як вийдеш було з косою вгурті з другими косарями, то аж жаль косити її, але замахнеш косою раз, друге, тільки г-ге, г-ге, г-ге, так і лягає, так і рівняється в покоси... Промахаєм так яку годинку та, ставши клепати косу, поглянеш довкола, то здається тобі, немов серед моря трави островці викошені, а покоси ті рівні, як шнурочки, розбігаються в усі боки... Як прийде ж вечір, то, повечерявши, лягаєш просто на степу, дивлячися в безконешне зоряне небо й так

тихо засипаєш і так кріпко спиш під тими зорями!... Вони ніби спускаються з блакиттю до тебе, щоб обгорнути тебе тихим, спокійним сном“...

Він зітхнув і замовк...

— Одначе, синку, як ми з тобою забалакалися... Пора вже й спати...

І він з полекшеною від спогадів душею ще тісніше, ще щиріше пригорнув до себе Матвійка, зачарованого тим оповіданням й почали вони тихо дрімати... Потім обхопив їх сон...

.... Широкий в усі боки широкими полосами розбігається неосяжним просторищем зелений степ, як море, і біжить, біжить він далеко, аж до крайнеба в усі кінці й непомітно з'єднується з ним... А ніч! така повна тихого світла, пасмів проміння, ніч ся півсвітла тихо обгорнула всю землю, весь степ і причаїлася в кожній травинці, зачарувавши її снами чарівливими... Все спить і так тихо скрізь по всьому степу, а на небозводі таємнім, півтемнім миготять ясні зорі і місяць поважно між ними пливе й мережить все тло теплої ночі срібними везерунками — пасмами: світло й темрява—так гармонійно, як тільки може бути в природі! але так невизначно з'єдналися в чудовий півсвіт граційний в уяві Матвійка, що йде по тому степові, ховаючися в траві, високій, високій, яка удвоє, утрое вища від нього... І бачить він, що трава та росте й росте, й сягає вже навіть до неба, й зірки сяють на кінчиках високих травин, а місяць, поважно пливучи по блакитях в срібних, сьєвих шатах, торкається ними тих травин... А довкола так хороше в траві: в ній стрибають коники, маленькі звірки які-сь з такими ясненькими очицями, світлячки, наче сірники запалює хто-сь... Життя в траві таке лагідне, хороше... І кожне

те твориво стрічає його веселим поглядом і плига радісно довкола його, а йому так весело, весело й раденько... Ноги йому добре ходять і він почува силу в усім тілі своїм, йому навіть побігти хочеться, але не дає трава висока та густа, що обгортає його з усіх боків... І він тихенько йде, то милуючися життям різних тварів у траві тій, то дивлячися наверх, де на кінчиках височезних, зелених травин сяють зорі й по навислих над травою блакитях пливе місяць у своїх срібних шатах, торкаючися ними кінчиків травин і обливаючи його срібним сяєвом...

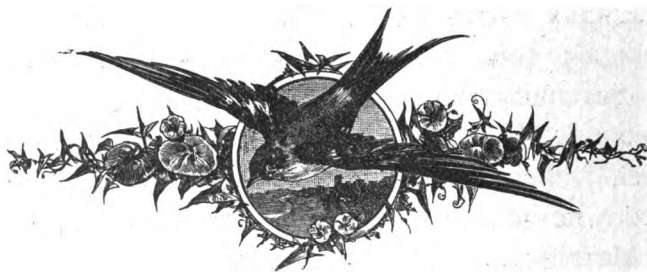
Раптом повіяв тихий, теплий вітерець; трава розступилася й від небозвода відділилася така сяевна частка його блискуча... Дивиться Матвійко: перед ним стоїть і сяє старий чоловік, одягнений в шати з блакит, на яких сяють скрізь зірки, а на голові місяць, кидаючи від себе скрізь на все таке ясне проміння, в яким затоплюється все, й він і степ з травою... От сей сяевний дідусь схоплює його на руки і пригортає до персі, і знов повінув легенький вітерець та й поніс їх, поніс по-над сяєвними блакитями... Хороше так стало Матвійку... Він почуває, що се сам Бог несе його в рай, несе так швидко, що аж дух йому захоплює, і він, горнучись до Божої персі, дивиться вниз і бачить, що за ними біжить цілий степ і доторкується своїми високими травинами до Божих шат, що сяють ясними зірками й місяшним промінням... І стріло нарешті їх сяєво ще краще, ще світліше й ніби проглинуло в себе й немов би все з'єдналося в тому сяєві й сам Матвійко розтопився в нім...

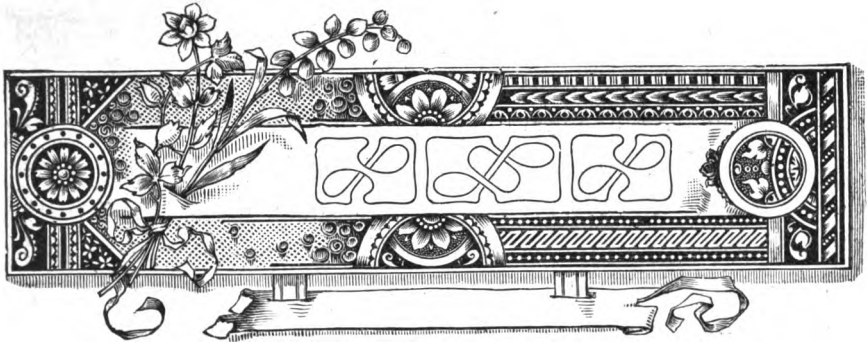
Розплющив Матвійко очі і здивовано в першу мить огледівся довкола... А довкола було так сумно, сумно... Похмура пивниця виступала перед його поглядом своїми

вохкими, сірими стінами брудними, по яких плазали руді таракани, байдужо поводячи своїми вусиками... Було вохко, холодно й пахло задушливим після ночі повітрям,—скрізь було нечисто... Нікого вже не було в хатині: всі пішли на фабрику і не було вже коло його татуся... Йому так сумно, сумно стало й при згадці про сон, що от-се йому снився, сльози закапали йому з очиць... Уткнув він обличчя в подушку і вони, сі сльози, буйні і безкраї, невпинно покапали йому з очей...

29 березоля 1904 року

Варшава.

ОГЛЯД ТОРБИ.

Єиночку! а ну, подивись, що в нас у торбі?... Питаєш мене, моя мамо убога. Довго з тобою ходили ми під вікнами багатирів і жебрали шматка хліба; прохали, молили, я скидаючи шапку, а ти низько схиляючи свою голову. Мамо, голубко, як страшно болять наши душі, як тіло ломле, а торба порожня!... Скільки разів ми казали, прохали, що треба нам хліба, що їсти ми хочемо — чорного, чорного хліба ми хочемо: дайте нам здорового, свіжого хліба, Христа ради, вважаючи на наші голодні обличчя, на наші темні очі!... „Подайте, Христа ради, подайте, простого хліба і води погожої!“

Так ми благали людей, а серце наше на шмаття дралось, очі боліли від сорому, спина гнулась, а душа мліла... Нам же іноді, сміючись, давали маленький шматок маківника, або по пів-склянці солодкого чаю—більш нічого... „Але, добродії, їсти ми хочемо, дайте нам скибу чорного хліба!“ І вони гнали нас, почувши се, а під час цькували собаками... „Нене, нене, годі прохати“, казав я, поки не стисли конвульсії мій

живіт... Тоді ти, втомившись, сіла край великого села на шляху, під вербою і кажеш мені:

— Сину, моя дитино, годі жебрати, отгуг бач як м'ягко,—наче постеля для старих моїх натруджених кісток, наче колиска для твого змученого дитячого тіла—пригорнись до мене і... заснемо, до віку—до суду заснемо...

— Нене, я їсти хочу, я жити хочу, хліба, хліба я хочу!... гукав я несамовитий...

Ти крехчучи встала, підвелась і зітхнула так, що верба, здавалось, схилила отяжені хмуростію віти — і ми пішли, пішли на село... Коли їде піп з повним возом хліба й паляниць...

— Пан-отче, пан-отче, дайте, подайте, Христа ради, хліба!...

— Що, гольтіпахи, що обідранці, що злодії? скрикнув він—а ну, покаже торбу!...

Вивернув піп порожню торбу, побачив там грудочку цукру, що десь на сміх дали нам добрії люде і зареготав; потім витяг хліба з свого власного мішка, подививсь на його, поглянув на хліб і одламав половину... А в нас слині текли, живіт болів, очі горіли від радощів...

— Чи всю половину їм віддати, чи може багато?—спитав піп у наймита свого...

— Та дайте вже, пан-отче, всю, адже-ж бачите, які вони убогі, нещасні!

— Ні, буде багато, об'їдяться з дуру,—з голоду!... мовив піп, і, лишивши собі пів-половину, останній кинув мені в торбу...

— І от тепер ти кажеш, нене, що б я подививсь, що маємо в торбі?... Ми маємо в торбі лиш шмат чорствого хліба!... А їсти так хочеться, так страшно

їсти хочеться... Сниться мені цілий хліб, цілий віз хліба, що поїхав з попом: і сниться мені, і мрії ті дражнять мене, мамо-голубко!... Убий мене, жити не хочу, не можу: там у селі багато хліба, гарні, смачні... А у нас у торбі лиш шмат... О, Боже, як їстоньки хочеться!!... Як остогидло вже жебрати, мамо! Що вдіяти серцеві, що воно мліє? Мамо, дай руку, дай приложу до серця, може полегшає... Мамо, мамо, ти вміраєш?!... Я сам, один лишусь жебрати?... Мамо, он подивись, мамо, там друге село, там люде може добріші, там їсти — обідать дадуть і хліба... Нене, нене, їсти хочеться!... Ходім же, нене!... Але ти втомилась, прихилилась до верби й засипаєш?... Нене, мамо, голубко, он село недалеко!!!... Там... їсти дадуть!... Собаками нацькують?... кажеш ти... О, що ж робити, що робити?!... Проклятий голод!... Тягне... О, будь проклята тая година, коли ми почали жебрати, коли цілком віддались на волю господаря — пана, що знущається тепер над нами, вбогими!!... Прокляття,—прокляття!!...

9 березоля 1904 року.

З М І С Т.

	Стор.
Передне слово	V.
Олексій Плющ. Життєпис	1.
Моя муза	19.
„Плач шаленого“	31.
Записки недужої людини	68.
Сповідь	91.
Палкий мисленник і учитель	127.
Страшна помилка	136.
В пивниці	167.
Огляд торби	185.

Видання О. Л. С.

Зъ-надъ хмаръ и зъ долынъ.

Український Альманах, упорядков. М. Вороним. 1903 року.

Багаття.

Український Альманах, упорядков. Ів. Липою. 1905 року.

Ціна кожному по 60 коп., а на веленовому папері по 75 коп.

Хлопець та море. Листоноша. Розумный коваль. Оповідання. Ц. 2 к.

(Ціни на сі видання О. Л. С. знижені).

Псіхична енергія й проблема читання думок. Д-ра *Ів. Луценка.*
1908 року. Ціна 25 коп.

О. Плющ. Твори. Т. I.—1911 року. Ціна 75 коп.

Хто виписує з складу не менш, як на 2 карб., за пересилку не платить.

—❖ Книгарям звичайна скидка. ❖—

СКЛАД ВИДАНЬ О. Л. С.:

Одесса, Херсонська 52

у д-ра Ф. М. Луценка.

ГОЛОВНІШІ УКРАЇНСЬКІ ЧАСОПИСИ.

„ДІЛО“.

Щоденна українська часопись, на взірець великих європейських, що відбиває в собі все політичне життя Українського народу. Напрямку національно - поступового. Виходить у Львові. Рік 32-й.

Передплата на рік для Росії 16 карб, приймається в Редакції „Діла“ (Ринок, ч. 10. Львів), а також у всіх українських книгарнях.

„РАДА“.

Щоденна політична, економічна і літературна газета, виходить у Києві.

Передплата 6 карб. на рік, приймається в конторі редакції: Київ, Вел.-Підвальна вул., д. 6, біля Золотих Воріт; а також по всіх українських книгарнях.

„ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ ВІСТНИК“.

Український місячник літератури, науки і громадського життя.

Передплата на рік 8 карб.; для незаможних, учнів, студентів, сільських учителів, низших служаших, робітників і селян знижується на 6 карб. (коли вони передплачують журнал просто з контори). Контора редакції: Київ. В.-Володимирська 28.

„СВІТЛО“.

Український педагогічний журнал. Видавництво „Український Учитель“. Журнал призначається для сем'ї і школи і виходить раз на місяць (розм. од 4 до 5 аркушів).

Передплата на 1910—11 шкільний рік 4 карб, приймається в конторі редакції „Світла“ у Києві, В.-Володимирська 93, а також у всіх українських книгарнях.

„УКРАЇНСЬКА ХАТА“.

Національно - поступово - демократичний місячник, виходить у Києві.

Передплата на рік 4 карб. (за кордон 10 корон), приймається в головній конторі і редакції журналу: Київ, Бульварно-Кудрявська 16, а також по всіх українських книгарнях.

„ДНІПРОВІ ХВИЛІ“.

Українська часопись, виходить у Катеринославі, двічі на місяць.

Передплата 3 карб. 50 коп. на рік, приймається в книгарні Е. Лозинської для редакції „Дніпрових Хвиль“. Катеринослав, Проспект.

„С Е Л О“.

Українська народня ілюстрована газета для селян і робітників.

Передплата 2 карб. на рік, приймається в книгарні „Літературно-Наукового Вістника“. Київ, Вел. Володимирська 28.

ПОМІЧЕНІ КОРЕКТОРСЬКІ НЕДОГЛЯДИ:

<i>Стор.:</i>	<i>Рядок:</i>	<i>Надруковано:</i>	<i>Треба:</i>
21	4 верх	виставали	вставали
22	5 »	за стоїном	за стогоном
49	4 низ	мати градов русских	мати градов руських
71	8 »	мов сиренька	мов сиренькі
80	4 »	стачечної	статечної
87	13 »	а би-б	аби-б
96	14 верх	ме і	мені
99	3 »	в нападках	в нападках
148	3 низ	п'яту вулицю	в п'яту вулицю
149	3 верх	темний і маленький	темній і маленький

ОЛЕКСІЙ ПЛЮЩ.

ТВОРИ.

v. 2

Т. II.

Видання О. Л. С.

Друкарня Є. Фесенка в Одесі.
1911.

ВЕЛИКИЙ В МАЛІМ

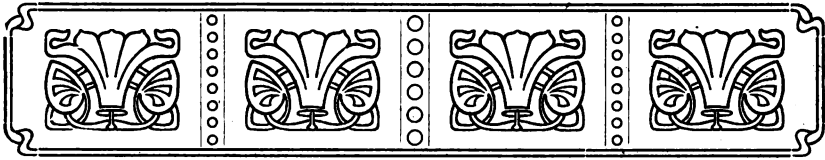
ТА МАЛИЙ В ВЕЛИКИМ.

Повість у двох частинах з епілогом.

Присвячується кожному батькові.

Частина I.

Давайте способствовать вмѣстѣ, каждый „микроскопическим“ своим дѣйствием, чтоб дѣло обошлось прямѣе и безошибочнѣе.

Ф. Достоевскій.

Але зрозумів він, що син він землі,
Що буде на віки до неї прикутий!..

В. Самійленко.

I.

Вони обидва були товаришами ще в університеті. Тільки євген Андрійович Верхівський був юнак, що захоплювався, поривався, любив усе робити натхненно, з якою-сь жагою до праці, а Семен Олексійович Тверденко був юнак спокійний, прихильний до спокійної посидючої роботи, до поступінного й подетального вивчення того, що йому до вподоби або було треба. Обидва вони, проте, були люде енергійні, працьовиті. Тільки енергія та працьовитість їх були тако ж цілком різні. Один мав до всього гарячу енергію, а другий спокійну, але вперту й витривалу. Один любив полапком, раптом нападати на працю, проковтнути її всю й далі, а другий любив все „починати, продовжувати й викінчати“, все послідовно, все розжувати, потім уже проковтнути, і, впевнившись, що проковтнулося добре, прийматись

за наслідну працю. Обидва до праці були щирі. Обидва були на однім факультеті, на медичнім. Обидва поступили на його по власному, внутрішньому тягненню, викликаному щирим бажанням діяльності, для суспільства користної, вельми потрібної... Служити „меншому братові“, та й взагалі подавати поміч недужим, стражденним од ріжних хвороб, давати їм можливість легше на світі жити за часи своєї недужости — от що мали вони метою в своїм житті. Тим за часи свого вчення вони намагались яко мога краще й більше взнати з того, що в прийдешності мало зробитися наряддям їхньої діяльності на користь рідному народові та взагалі ближньому...

Довго вони просиджували бувало в анатомичнім театрі з головокруженням од важкого, задушливого трупного паху; вони намагались не звертати на се уваги, курили без краю цигарки, аби хоч трохи зменшити гострий той пах, й по деталях, по найменших жилочках розбірали людське тіло... Верхівський нарешті в пориванні забував-усе: й задушливий, тугий пах той гострий і те, що він посеред трупів, які в инші хвилини викликали йому в голові думки про те, що, мовляв, кожний сей труп, що його він теперя ріже на шматки лише для того, щоб вислідити устрій людського тіла, колись, так ще недавно, був людиною живою, індивідуальною, а теперя лише матеріал, без жадного виразу, труписок; що й з ним нарешті повинно трапитись от се ж саме, і таке инше,—все забував і все вчився та вчився. Тверденко в такі хвилини цілком, обоїми своїми істотами, фізичною й духовою, поринав у працю і ніби ставав живим обтіленням єї. Так два приятелі просиджували иноді доти, поки сторож не нагадував їм про те, що пора кінчати... Проте вони були великі

приятелі, не дивлячись на неподібність один до одного ні вдачею, а ні на око. Верхівський був аристократ, з роду дідич, пращури якого колись були багаті, але не лишили своєму нащадкові жадної спадщини матеріальної в найповнішім значінні сього слова; тим то він повинен був власними здібностями вже з п'ятої кляси себе виховувати, коли його батько вмер, — мати ще раніше була поселилася між пращурами, ще як він зовсім малим був, — а маєток, останок колишньої величності, продано з аукціона... Жив він з тієї доби у нежонатого дядька, який давав йому засоби лише на найпотрібніше, а про все інше мало турбувався. Тому і над своїм вихованням і над достачанням собі таких потребностей, як естетичні втіхи, хлопець привчався працювати з самого малку... В пересвідченнях, в напрямку розумового розвитку він не був аристократом, але порода проглядала в нім. Він був високий, стрункий, з високим білим чолом, із думними, замисливими очима, що своїм матовим світом, приємним та м'яким, обхоплювали ніби того, на кого дивилися, з витворними, характерними рисами овального блідого обличчя, з тонким, наче виточеним подборіддям, по якому слалася чорна, чорна кучерява порісль, що відкидала тінь під ніс у вигляді невеличких, чорненьких вусиків. Взагалі його біле, бліде з ледви помітними рожевими рум'янцями обличчя облямувала чорна порісль: на фоні білого чола виступали навислі кільця кучерявого волосся та ніби намальовані чорні брови, на щоках слалися чорні бурці, а внизу борідка. Довге й розкішне оте кучеряве волосся відкинулося назад львовою гривою. Порухи мав жваві, легкі, руки з тонкими, довгими пучками, білі...

Ціла протилежність йому був його приятель. Середнього росту, кріпкий, присадкуватий, широкий в

плечах, з округлим обличчям, на яким на першій пляні виступав широкий ніс, та під ним товсті рудоваті вуси, з голеним, енергічним підборіддям, з карими, твердими й виразними очима, що надавало йому вигляд доброти й щирости, сполучених із упертою енергією й силою,—він був типовий український мужик. Голову мав завжди низько острижену, руки грубі, але, як у доброго лікаря, чисті.

Походженням своїм та вихованням він теж був не аристократ: син бідної вдови-прачки, він, ще будучи у повітовій школі, заробляв уроками 50 коп. у місяць, з яких лише п'яточок брав собі на махорку, все ж останнє віддавав матері. Потім, через надзвичайну жаждоу знання, він з трема карбованцями відважився їхати в велике місто, аби добитися до гімназії. Се йому вдалося. Вступивши до гімназії, він одразу ж дістав десь у жидів уроки по 3 та по 4 карбованця за місяць; далі звернув на себе увагу гімназійної старшини, й з п'ятої класи вже його, як репетитора, почали брати на - росхват: він мав спроможність заробляти стільки, що ще й матері що-місяця відсилав по 20 карбованців. В університеті теж сам себе виховував. Все се виробило в нім практичність, поміркованість, знання життя, але не зістаріло живу й сильну його душу. Правда, дорікали йому товариші й навіть Верхівський, що добре знав його і поділяв його практичні й помірковані ідеї, за те, що на зібраннях, в часи киплячої смілої балачки й поривань, він мало приймав участі. З сього погляду товариші могли його назвати безідейним, бо він рідко й мало розмовляв на сіх зібраннях про те, що вихоплює так багато поривань із молодих сердець. А про те, коли інші з тих ідейних, накричавшись, засіли на теплих фотелях по різних

канцеляріях, він із Верхівським та ще небагато других поїхали в закутки рідної землі. Таким ото побитом два наші приятелі знаходяться теперя у повітовім місті С***, поробившись земськими лікарями. Обидва приятелі були нероздільні; вони один одного, так кажучи, доповнювали, хоть і були так індивідуальні, що не впливали особливо один на одного, що звичайно складається в тім разі, коли один приятель, будучи менш розвинутим духовно й розумово, перейма багато в другого. Ні, вони перед суспільством доповняли один одного, а для себе були завжди цікаві один одному, як два несхожих суб'єкти.

Отож і були вони обидва в однім повітовім місті земськими лікарями. Працювали вони щиро, прихильно до простого народу, й діяльність їх далеко не обмежувалася їх повітовім містом.

Уже п'ятий рік лікарювали й за сей час устигли високо підняти лікарську справу сливе в усім повіті. Були й епідемії роки, коли по селах звичайно мре багато дітей, але при них мерло в-п'ятеро менше. Селяне того повіту ніяк не могли вдержатися, щоб, зустрівшись з ними, не зняти шапки й не вклонитися низенько. То бувало баби рідко носили діток до „доктора“, боялися його й не вірили, що він може вилічити; „лишень дитину злякає“, казали. Однак при них увесь повіт повірив у лікарів, і знахурки вже починали з голоду мрети, й помирали б, як би не взялися за инше ремество. Еге, вони, Верхівський та Тверденко, рідко вдома сиділи, а коли й сиділи, то й тоді працювали: набіралися теоретичних знаннів. У них було два ідеали: працювати й приносити користь рідному народові.

Й приносили її...

Приносили, бо щиро працювали, але в тім то й річ, що зовсім ріжні були відносини в обох приятелів до життя.

Тверденко протер собі місце, всівся на його, вгніздився в нім, зріднився з працею, знайшов в ній повне моральне задоволення.

Верхівський не міг бути спокійним, як і в університеті. Працюючи щиро, він усе ж не міг згодитись із тим натуральним законом, що життя є ланцюг, з'єднаний з однакових кілець, з яких одно так вельми з другим схоже. Ні, йому здавалося, що життя — широке поле, йому хотілося ширяти по ньому, сягати одразу далеко на всі боки. В душі він носив пориви орла, та був приборканий. Не міг він, ще будши в університеті, згодитися з тим, що наука не всевидяча, що багато ще є такого, що їй невідомо, і що вона не всемогутня; а таким побитом і він, її жрець, не всемогутний. А йому хотілося власне бути таким; те, що таким він не міг бути, дратувало його, доводило до шалених намагань з'єднати в собі все. Але нічого, цілком нічого собі він тим не придбав, опріч незадоволення малим...

Пускаючися в життя, яке уявлялось йому складеним із суцільних велетенських кроків по шляху до ідеала, він покладав велику надію на себе і на життя, але з перших ще його дрібненьких кроків його почала істи розчарованість, і частенько він скаржився приятелю Семену:

— Е, життя таке—для мене сливе в'язниця... Мало... Мало... Ніщо роблю, а на се ніщо йде ввесь час.. Плю воду в бездонну бочку, а вона порожня... Як би ціле море зразу влити хоть і в бездонну бочку, то можна б і її, я думаю, наповнити!.. Невже моря мені не дістає?...—

— Що з тобою, друже! Кажеш „мало“? Чого мало? Праці? Овва! Пороби тільки її всю, то буде з тебе... — спокійним, урівноваженим, впевненим у собі голосом відпирав на се Семен Олексійович.

— Адже роблю! А мало... Мало мені робити сю працю. І не так мало мені робити її, як мало виповняти її так, як се можна... От, напр., була віспа торік. Багато мерло людей. Ми страшенно всі працювали, дома сливе не були, а чи багато менче почало мерти? Чи могли б ми в день, в тиждень, нехай в місяць викурити її?.. ні! „А все ж вона пройшла нашими стараннями“ — скажеш ти. — А чи не більше від перемін кліматичних та температури в повітрі?..

— Слухай лишень... — протягом виводив Тверденко — адже треба згодитися, що ми — не боги! Відповідно нашим силам ми повинні приносити полегкість струдженому ближньому, а як природа нам ще й допомага, то хиба це не краще?..

— Ми вельми мало робимо, і то — самі дрібні речі. Помремо ми, і все те, що ми зробили, помре з нами, бо на наше місце настановлять таких осіб, що втопчуть у багно нашу справу... Взагалі, що тоді ми зробили? —

— Краще принести малесеньку користь ближньому за все своє життя, ніж нічого йому не дати... — мовляв Тверденко цілком упевненим голосом, далі енергичніше додав:

— Та й чудний же ти зробився! Просто незвичайно чудний!..

— Зовсім я не чудний! — уже роздражненим тоном мовив Верхівський — мені нудно бути прототипом інфузорія, що бере не властивостію, а кількістю...

— А як інфузорію ніколи не зробитися слоном, а тобі богом лікарювання — навіть смішно б було, як

би інфузорій почав п'ястися перед слоном, аби стати завбільшки з його—тут Тверденко густо всміхнувся,— то по моему й для діяльності нашої й для власного душевного спокою, так потрібного для неї, найкраще бути завдовольненим тим, що можеш зробити для загального добра,—бути завдоволеним малим...—

—Ні...—якось болізно вигукував Євген Андрійович— я з цим не можу погодитися! Не можу!

Так балакали приятелі, балакали й, набалакавшись, приймалися за працю: Тверденко з педантичною акуратністю, а Верхівський палко, вкладаючи в неї всю незадоволену душу свою, все шукаючи в праці завдоволення і все не знаходячи.

А Тверденко все частіше та частіше спостережав, що Верхівський над чим-сь глибоко та страдно задумується. В такі хвилини в очах його надто панував сум затаєний, а на обличчі з'явлювалася та риса, що робила його затаєно-страдним.

II.

В місті, де жили й провадили свою діяльність два приятелі, Євген Андрійович Верхівський та Семен Олексійович Тверденко, жило панство Влитенки. Панас Іванович Влитенко був членом земської управи, чоловічок старенький, низенький, веселенький, взагалі гарненький, з романтичним українофільством, яке все цілком вибухало в тім, що старий милувався Шевченком, Стороженком, Квіткою та Гоголем Миколаєм, та декламував цілі твори сих письменників. У суспільстві, в клубі, на вечерницях у знайомих та в себе дома він був увічливий, приємний в поведінні, умів і побалакати й помовчати, проте любив змагатися на ґрунті старих питань і при сьому завжди ввічливо вважав на

подум противника... Молодіж він злегка м'ярко лаяв, при сім додаючи, що все ж таки, не дивлячися на вищесказане, він упевнений, що молодь зробить своє діло, що він покладає надії на неї... У його була жінка (або краще він був у неї), пані постатна, яка, видно, в свій час була вродлива. Про це й тепера свідчили думні, темні очі й струнка плавкість порухів, а пишній і твердий погляд її темних очей, ще живих, які не згубили ще свого цвіту, свідчив про її тверду вдачу, перед якою трохи вклонявся чоловік... Сливе все в сем'ї була вона, а він був слухняний чоловік, що до жаги не любив жадних бешкетів. Людина гуманна й в суспільстві й в родинних відносинах..

Але найголовніше те, що в Панаса Івановича та Лідії Михайлівни була дочка, що торік викінчила була інститут для шлехетних дівчат, яка ввесь час гостювала в подруги якої-сь, та от-се нині вернулася додому; в честь сього батьки запрошували знайомих на вечерниці.

Певно, сі вечерниці були такі, які завжди бувають по наших повітових містах: старіші сідають грати в карти, що роблять навіть ліберали провінціальні— „чому не побавитися в винтик!“ примовляють вони,—а молодші, всі знайомі між себе, танцюють у сусідній кімнаті під діряву музику, що складається з двох з половиною жидів-скрипачів та флейтистів теж жидів, та ще з де-чого й де-кого.. Проте в місті С*** було вільне пожарне товариство—що для патріотів може свідчити про відносну поступовість сього міста—і се товариство мало свою музику. Вона то й грала на всіх вечерницях, що давалися членами вищаго суспільства повітового міста С***. Влitenко та маршалок шляхетства Скоропадський, що мав багато ваги в повіті через своє голосне історичне прізвище, та ще через те, що

їздив шістьма кіньми по польових дорогах і вибивав геть довкола жита, — далі другі члени управи, нарешті воїнський начальник і взагалі весь цвіт С***-ського суспільства, хто мав сиве волосся або лисі макушки, — засіли до світу за зелений стіл, такий невеличкий, а разом з тим такий довгий.

Тверденко сливе за весь час вечерниць розмовляв із одним суб'єктом, що випадково потрапив на вечерниці.

Се був учитель села Дубців Петро Потапович Жарко, з яким Тверденко познайомився в один з своїх лікарських роз'їздів по селах.

Був він високий, вузькогрудий, блідий чоловік, з білосоватим волоссям на голові, з рідкими вусами, широкими вилицями, на яких горіли сухотні рум'янці, головне ж, з блакитними, такими світлими очима, які блищали тим огнем, що спільно з сухим, бухикаючим кашлем свідчив про те, що сій людині недовго залилося кохатися в своїй улюбленій справі виховання селянської молоді. А що вже він усю душу вкладав у неї, не вважаючи на те, що в його самого було шестеро дітей, то про се знали всі, хто хотів і не хотів. Селяне його любили за простоту, за його поведіння з ними, як з рівними—воно було навіть краще, чим з інтелігенцією, бо він її не долюблював. Інтелігенція цуралася його, бо й він не підходив під її ідеал: оженився з селянкою, мав багато дітей і був страшенно бідний, а, між тим, мав яку-сь ненахилість у вдачі й любив у вічі правду мовити. Поза очі з його й з його *monais ton* багато сміялися, навіть, ліберали з легкою всмішкою взивали його „голодним радикалом“. Сього, проте, не робив Влitenко. Він був із ним у вельми гарних відносинах, частенько заїздив до його

і в себе приймав його. Вони ще в повітовій школі були товаришами; тільки один опісля пішов у семінарію, а другий у гімназію, тим і розійшлися. Таким побитом як-от тепер, Жарко заїхав до свого приятеля та для себе несподівано і на превелику досаду потрапив як раз на вечериці. В карти він не грав, з гостями балакати не міг, бо не міг здержувати своєї болісної роздражливости, то він почав уже був клясти свою долю, коли раптом з'явився Тверденко й вони розбалакалися.

— Як же ваші справи?—спитав його Тверденко.

— Ех, Семене Олексійовичу, вони б і туди й сюди, та отут некріпко—він показав на груди,—в горлі шкребетою пил, що діти здіймають, пролазить до легенів, руйнує їх. Чуєш, як ріже й душить тебе кашіль, і не можеш вже балакати... Дихати важко... Що-дня меншає сил... А як би мені, Семене Олексійовичу, здоровля, як би сили!... І-і-і діла багато, діло захоплює,—усміхнувся він такою тихою, світлою всмішкою: а сили нема, що-сь не пускає... сухоти!.

— Бог з вами, зима пройде — одужаєте!.. —яко-сь сам цілком не вірячи своїм словам, одмовив Тверденко. І біль уколів йому серце. Працювала людина, п'ятнадцять літ не стуляла сливе рота, даючи вільний доступ пилу до слабих легенів, п'ятнадцять літ сиділа не розгинаючись, аби працювати чесно, аби зробити все, що можна, а чи звертав хто увагу на його? чи поміг йому хто-небудь? чи поліпшили хоть трохи йому матеріальне становище? Де там! Суспільство, „старші брати“, не вбачають, не вміють вбачати того вжитку, який приносять „меншому братові“ такі люде, а „менший брат“ і сам пів-голодний... А скільки моральних мук принесло йому з одного боку те, що ні на що було виховувати, як слід, дітей своїх, а з другого те,

що, замість подяки, він од одних мав за свою діяльність причіпки, а від других лише повні співжальння ухмилки.

Тим Тверденку схотілося перемінити тему розмови, бо він знав, що сьому чоловікові вельми боляче згадувати про те, що він безсилий без краю служити вкоханому ділові. Тим він спитав:

— Як же зимує ваша пасіка?

— Та, здається, добре—трохи оживляючися, мовляв той—з осені заложив у омшаник 120 таких гарних та дужих пнів, меду брав у них небагато... Хиба я медом із них вельми там користаюсь... Для себе завжди скільки хоч, трохи й продаси, а щоб їх обдерати, нищити, то яко-сь і ніяково, щоб ото пів-пасіки на комерцію переводити, то ні...

Тим часом Верхівський—він не любив карт, куняв за ними,—згадавши, що вміє не аби-як вистрибувати, попростував в танечну залу.

На стільцях, що стояли біля стінок, сиділи панни, де-які танцювали з міськими паничами—видно кавалерів було мало:—он стриба фершал рудий, з ластовинням на маленькому обличчі, з курносеньким носом, стриба і все наступає на шлейфи, наступа і за кожним разом проворно киди прихильне, ввічливе pardon, яке вимовляє так, наче виковує з заліза кожний згук. З ним танцює помішниця вчителя, молода, висока та тонка, як сірник, панна. А онде далі учитель повітової школи з якою-сь старою панною стрибають, як козел із козою. Верхівський всміхнувся, відкинув довге, розкішне волосся своє, що спадало по-де-куди на біле чоло чорненькими кучерями, ще раз кинув поглядом по залі, раптом спинив його. Прямо проти його сиділа на стільці струнка, постатна, з розкішною косою та врод-

ливим обличчям, осяяним думними, замисливими очі-
цями, дівчина.

Біле чоло, на яке впали ніжні кільця кучерів ніби шовкового волосся, каштанового цвіту, витворні, правкі риси обличчя, маленькі, рожеві вустоньки та з ямочкою підборіддя, трохи здійняте вверх, а особливо ясні, великі, сірі очі, такі задумані, але й веселі, над якими темні, темні, тоненькі брови, а на щічках легкі рум'яніці—одразу прикували його кинутий без мети втомлений погляд... Не встиг він подумати, що Антоніна Панасівна так покращала, як до неї підскочив якийсь цибатий юнкер—ага, згадав Верхівський, се син воїнського начальника—і запросив на танець. Вона так легко, ніби злетіла, знялася з стільця й через мить Верхівський милувався тим, як вона плавко, легко та ніби зовсім не звертаючи жадної уваги на се, виробляла фігури танця; особливо граційно колихався її тонкий, стрункий стан, та бігали маленькі, швидкі ніжки. Здавалося, в танці граційно та плавко тремтіла вся її струнка постать.

„Вертлява, мабуть, вельми зробилася“ — думав собі, дивлячися на се, Верхівський, та й згадав про те, якою замисливою інституткою знав він її раніше. (Читець мій вже, певно, догадався, що Антоніна Панасівна—дочка Панаса Йвановича Влitenка). А тепер вона он як розвинулась, як розквітла її дівоча краса.

„Чи й розум росцвів, чи замерз на однім пункті?“ подумав він собі, але в ту ж мить залишив сю думку, бо вона як раз скінчила танцювати з юнкером й сіла, обдмухуючися витворним опахалом. Він підійшов до неї.

— евген Андрійович!—радісно скрикнула вона, побачивши його,—чого се я вас так довго не бачила?—

— Та ви ж недавно приїхали?—

— Та надало ж, але сьогодні, сьогодні все я вас хотіла побачити, та не траплялося... Ну, як же ваші справи?.. Як ся маєте?.. А я, знаєте, багато українських книжок цікавих прочитала..., навіть з Галичини.. У Вітосі, де от-се я гостювала, брат студент; він і добував мені; що було не схочу, добуде!.. Знаєте, ледве не закохався був, та ото я втікла!.. Ха, ха... Вона ото щebetала своїм мельодичним голосочком, і перед Верхівським знову з'явилася та весела, розумна дівчинка, яку він уже давно знає, яку кожне літо освідомлював спільно з батьком її, коли вона на вакації приїздила додому. По-малу-малу, під впливом її веселого настрою, йому в душу линуло що-сь бадьоряче, яка-сь живкість переповнила його істоту. Він енергично схопив її й понеслися вони вдвох у вальсі. Він плавно крутився й почував її твердий, стрункий, витворний стан на своїй руці, що облягла його, на своїм плечі почував голівку, яку вона трохи схилила до його, і почував дихання її, гаряче, на своїй щоці. Йому було так вільно, так хороше! Яка-сь палкість наповнила йому всю істоту, а голова злегка йшла кола від вальса й від наркотичних пахощів. Він все крутився й почував, ніби летить уже по повітрі й її держить на своїх грудях, обійма її, аби вона не впала з високостів...

За вечерею він був надзвичайно веселий, балакучий, навіть випив більше, ніж завжди, чим вельми здивував свого приятеля...

Розійшлися з провінціальних вечерниць уже пізно: треті півні прокричали, навіть сонце вже мало замір викотитися на крайнебо, коли Тверденко й Верхівський вернулися додому.

III.

„Господи, Боже мій, як на світі все переміняється! Яке чудне життя людини! От і зі мною що-сь, здається, сталося?.. Гм!.. Вона запала в душу... І як же вона перемінилась! Пам'ятаю її ще дівчинкою. Сім літ назад їй було дванадцять років. Як-раз у сей час я одержав тут посаду з Семеном; тоді ж я з нею Шевченка читав... А тепер?.. Учора побачив вповні розвинуену вродливицю, за одні очі якої можна віддати життя... Невже вона так глибоко запала мені в душу?.. Невже моє життя цілком переміниться з сього часу?..“

Так міркував Верхівський в кабінеті міського шпиталю — головний храм його й Семенової діяльності, — лаштуючися до роботи, то б то одягаючи білий халат лікарський, підперезуючи його й миючи руки. Йому перед очима за весь час стояла її струнка розкішна постать, а очі, ті сірі великі очі дивилися в душу, лоскотали серце, наповнювали всю істоту якою-сь не то веселою радістю, не то тихим смутком і співучим настроєм, якому він цілком скорився мимо-волі, і навіть тихо почав виводити:

Скажіть мені, добрі люде,

Що зі мною тепер буде!?!..

Коли в сю мить увійшов Тверденко. Він уже з годину приймав хворих, що всі були або баби з дітками або чоловіки, яких, проте, було менше, ніж перших.

— Он там у хлопця під рукою пеське вим'я—мовляв Тверденко, — то треба його розрізати, а в одного парубка під ухом пухир, теж робота тобі. Йди лишень!..

Він закурив цигарку, потяг із неї разів тричі, кинув її та й знову побіг до роботи.

Верхівський вже й собі хотів вийти, коли в сю мить вбіг у кімнату отой фершал, що був на вечерницях, Іван Івавович Ходачок. Верхівський привітався з ним за руку, що завжди було вельми до вподоби Ходачкові. Він вельми любив обох приятелів, бо обидва до його відносилися гарно. Він був людина вдачею добра і, хоч і не з великим розумом, але своє діло знав, головне ж дбало виповнював свої обов'язки.

— Пан Тверденко казав, щоб ви раніше всього зробили операцію одному там хлопцеві...

— Та він уже сам мені тільки що про се казав—спинив його Верхівський,—а вони де? вже в операційній?—

— Еге, вже... вже все готове, лише йдіть, то з операціями не забаритесь...

І Верхівський пішов по-переду, а Ходачок за ним.

„Операції“, думав Верхівський, „вельмі голосне се назвище для таких розрізів, які б гарно й Ходачок ізробив... Операції!.. Як би от я міг вийняти живіт з людини, переполаскати його, знову вкласти, зашити, й живе людина, вже не хоруючи на те, що недавно їй жити не давало... А я що роблю?.. Е, таке життя!..“ І знову гірко стало в душі Верхівському, але більше міркувати на сю тему не доводилося, бо він уже опинивсь у своїм хірургичнім кабінеті, де стояв уже роздягнений, без сорочки хлопець літ дев'яти і яко-сь злякано дивився довкола, а як увійшов Верхівський, то він ще дужче злякався й навіть захникав...

— Чом се ти, хлопче, плачеш?—ласкаво звернувся до його Верхівський.

— Та... ви мене... мене... різатимете... ножем... я бою... ю... ю... ся... а-а-а.

— Ні, пан лікарь тобі тільки під рукою операцію зробить.

— Боюся, не хо-о-о-чу—зарепетував хлопець.

— Та ні бо, я тобі, дитино моя, почав Євген Андрійович, в-мент розріжу гострим ножем те, що в тебе під рукою... Навіть майже не болітеме, бо ніж у мене гострий, а шкурка на болячці вже м'якенька, бо наспіла вже, то й не почувш, як потече відтіля матерія й ти здаєшся болячки одразу... Нащо б я тебе різав? Хиба, ти думаєш, лікарь зле людям робить?..—Хлопець спинив свій плач, трохи повеселішавши.

— Тоді вже зовсім не буде болячки?—наважився навіть спитати.

— Авжеж не буде! Тоді можна буде знову рукою як хочеш повертати, лише хай загоїться, як я розріжу... Ну, теперя не лячно?

— Еге!—відповів хлопець, вже цілком заспокоєний.

— Ну, то й до діла...—вимовив Ходачок... Як Тверденко викінчив прийом недужих, а Верхівський своє діло хірургичне, то вони вдвох та ще з двома фершалами почали обходити палати, де лежали недужі. Тверденко, замічаючи, як усе поліпшало за той час, як вони тут постали, все більше та більше задоволювався в душі.

Як тільки вони тут почали діяльність, то в палатах було гидко, нечисто, повітря несвіже, на недужних заяложена одіж, самі вони часто вмирили від виснаження, а от теперя все їхними стараннями, все їхнею працею і навіть де-коли, то й грошима, скрізь на ліжках чиста білизна, недужі чисто одягнені, користувались яко - мога свіжішим повітрям, кращою стравою та уважним доглядом. Хворі здебільшого одужували й виписувалися з шпиталу, вмирили лише такі, як сухотні й хоруючі на невігойні хвороби. Ще вмирили тоді, як була холерна епідемія по-

за-торік, що приносило багато розчарувань Верхівському, який ледви не зацепав на мелянхолію, почав цілком розчаровуватись у своїх духових і розумових силах, багато філософствував із Тверденком на ту тему, що він ніщо порівняно з природою, що він усе-одно нічого не може вдіяти, коли вона що-небудь руйнує, що він безсилий, бо сливе нічого не знає, не вміє, і таке інше... чим на-решті вельми стурбував свого приятеля...

Вони тепер от-се підійшли до одного, що заслаб на запаління легенів і теперя вже сливе одужував.

Тверденко почав уважно його оглядати, по деталях питати про становище його здоровля, а Верхівський дивився в „скорботний листок“, куди записувався хід хвороби кожного недужого, і робив де-які помітки. В сю мить він почув, як відчинилися двері наружні і його ніби що-сь уколало в серце, вколало міцно, але приємно. Він підвів очі й не обманився в своїм передпочутті: в палату входила вона, Антоніна Панасівна. Вона швидкою ходою тихою простувала до їх, поглядаючи на недужих.

А Верхівський почував, що радість така велика захоплює всього його, опановує ним: от-се б, здається, кинувся їй назустріч, обняв її, притулив міцно до своїх грудей, дякуючи за те, що вона прийшла.

В сю мить вона защебетала, вже зовсім наблизившись до їх, своїм веселим голоском:

— Добри день... Оце я прийшла побачити, як у вас діла йдуть, як вигляда ваш шпиталь... Можна?.. Ви головний тут, Семене Олексійовичу, то ви й покажіть мені всі палати... А в сій кімнаті дуже чистенько, порядок, так хороше!.. Ви, панове, нічого не маєте проти того, що я вам трохи перешкоджаю?..

Авжеж Тверденко нічого не мав проти того, щоб оглядати його шпиталь, напроти, він навіть любив, коли хто цікавився сим, бо, як він був людина, то в глибині души й йому було приємне те почуття, яке почуває людина, коли може похвастатися своїм найкращим і заробити за його похвалу. До того йому особливо було приємно дсгодити Влitenковій, бо він спостеріг, як його приятель просіяв, коли вона з'явилася тут.

— Ні, ні, — відповів він їй — мені буде приємно почути від вас правдиве слово про нашу діяльність... Ось ходітьте, я проведу вас по всіх кімнатах!..

— Ну, побачимо, як ви з Євгеном Андрійовичем працюєте... — всміхнулася Антоніна Панасівна. І вони втрюх — фершалів Тверденко відпустив — ще раз обійшли всіх недужних. З де-якими Антоніна Панасівна ласкаво балакала, вони ж, під впливом її жвавого, щироприхильного й бадьорячого голосу, теж оживлялись й балакали, з охотою відповідаючи на всі питання...

Далі Тверденко, попрощавшись з Влitenковою, пішов у прийомну, бо йому ще лишилося де-що там доробити, а Євген Андрійович пішов проводити Антоніну Панасівну додому. Шпиталь був за містом, таким побитом їм прийшлося йти шляхом, що проходив якраз повіз шпитальні будівлі і по краях якого схилились у віковій задумі розлогі верби посивілі. Одні лише молоденькі гонкі вербочки стояли бадьорі й стрункі, старі ж і дупласті зігнулися, померзши на морозі... Сніг білою скатертю пухнатою стелився їм під ноги й туго під ними рипів, весело вилискуючися проти сонця. Мороз стояв дужий, вельми щипав за щоки, які в Антоніні Панасівни понялися яскравими рум'янями.

— Чом се ви замислилися так, Євгене Андрійовичу? звернулась вона до його — про що?..

— Про свою нікчемність...

— Що? Що ви сказали? — здивувалася вона — чи від вас се я чую?..

— Від мене, Антоніно Панасівно, від мене... Гризе мене розчарівність...

— Розчарівність? Так швидко? В такі літа? А пам'ятаєте, як ви мені раніше, ще як я малою була, казали натхненно: треба помагати простому народові, треба всього себе пожертвувати „меншому братові“, бо він такий темний, як хмара, як ніч, і світу того справжнього так потребує, що й мре й псує свої підпори моральні, дякуючи тому, що нема в його того щирого світу, не проходить він до його, що лише поверховна культура своїм впливом ростліваючим дістається йому... Еге, й я бачила, що ви працюєте для сього, я чула, що ви раїте й мені учитися для того, щоб потім провадити світ у народ, щоб помагати йому пізнати щиру культуру, спізнати ясно свої потреби, навчитися захищати себе від тьми й тих, що нею, як наряддям, знищують його, зводять на нівець... І я розуміла вас; я думала, знаючи вас, коли марила про свою будуччину, що служити народові — то найкраще й найскромніше діло, що служити йому, значить мати широку душу, що се—великий порух душі на все добре. Я не могла собі уявити більшого задоволення духового, як працювати для освіти народньої, що принаджує мене й тепер... Можете собі уявити, я спала й бачила світленьку школу, парти, на яких сидять діти ріжних зростів й жадібними до знання поглядами дивляться на мене, сподіваючися світа від мене... От тепер я що-дня прошу тата, щоб як-небудь мені школу дали, прошення вже подала. Татусь обіщав, що я таки одержу школу, але вже на

той рік... Як довго!.. А, та я вже не про те почала... Так от значить те, що ви мені раніше казали, ви так казали, аби казати, бо теперя провадите иншу річ?..

— Антоніно Панасівно! повірьте, то не були одні лише слова, що я вам казав... Я в сей ідеал вірив і вірю... Я всі свої сили свіжі, молоді поклав на те, щоб стати на користь народові, але глибоке задоволення духове ніяк не може влитися повною течією в мою душу... Мені здається, що я непотрібна світова цяточка з своєю мікроскопічною діяльністю, що я нездібен робити користь і радість ближньому...

— Як так? Як то ви не здібні робити користи? Адже ви робите?..

— Та яку же я роблю!.. Сливе ніякої!..

— Ну, а яку ж би ви хотіли робити?..

— Мені здається, що я слабкий з своїми силами природними, з своїми знаннями, що не можу принести справжньої, дійсне великої користи ближньому, народові... Мені здається, що всі ми лише граємося в принесення користи...

Він з хвилину мовчав, далі знов: Я довго вірив, що приносити користь важко лише тому, хто не енергічно хоче сього, тепер же, по власному досвіду, бачу, що треба мати на се талант... Або мати талант, щоб приносити дійсну, видну, могутну й тим одразу зрозумілу, велику користь, або другий талант, уже навіть не талант, а просто таку велику здібність, яку має бжолка: вона потроху на пожиток усьому вулику вклада свою працю, свою частину в будування загального добробуту...

— Може вам просто надоіла, або зовсім не до вподоби ця ваша діяльність?..

— О, ні, Антоніно Панасівно, не діяльність ся мені не до вподоби, а то, як я її можу виповняти... розумієте?

— Розумію... Але, може, не дістає вам тієї енергії, що так потрібна що-мись діячеві?..

— О, ні—палко забалакав він—скільки б роботи ни було, я ладен робити, я можу переробити її всю й люблю її доти, доки вона в моїх руках; в такі хвили мені здається иноді, що я навіть роблю щось важне, але лише зостануся на самоті з своїми думками та почну аналізувати те, що я зробив нажиток тим, кому я служу, то мені здається, що нічого я й не зробив і не можу навіть, не можу зробити... А така розчарівність, певно, все зменчує, все знищує ту енергію, що раніше кипіла в мені, і правда, де далі, я все менше й менше почуваю її в собі!..

— А що б її могло піддержати? Невже її не можна мати вповдовж усього життя свого? Невже от се мені вже теперя, лише вступаючи в життя, щоб приносити користь народові освітою, вже сподіватися зарані, розчарівности, яка не мине прійти і до мене?.. Як же тоді жити?.. Де ж тоді сталий ідеал?..

— А хоть би й так, то наперед не треба розчаровуватися... Поки прийде натуральна розчарівність, не треба штучної... А може у вас є один з тих двох талантів, про які я раніше казав, а може ваша широка любов до діла укоханого переможе все...

— Любов би піддержала й вашу енергію?..

Ся фраза в неї вихопилась яко-сь проти волі, тим вона почервоніла й опустила погляд до-долу, а серце її так швидко затіпалося під його поглядом, що вона почувтила на собі...

— Еге, може! — нарешті відповів він, але в сьомий вони підійшли до дверей дома Влитенків, який стояв с початку головної вулиці міста, на розі другої вулиці, що, пробігаючи повз його, простувала до річки,

яка манячіла в далині і з якої теперя доносилися веселі вигуки іздячих на лижвах школярів...

— От і дома,—вимовила вона.

— Еге! До побачення...

— До побаченя! заходьте!..

— А як же!.. неодмінно! — пообіщав він і, міцно стиснувши їй руку, попростував додому.

IV.

Дивувала зима, дивувалася:

Деж то сила її подівалася?

А. Кримський.

Час летів. Швидко проходила зима після Різдва. В повітрі чулась якась теплість, м'яккість, коли діло пішло до Великодня. Прийшов марець, ізмерз лише старець, а більше сливе ніхто вже не мерз: земля почувтила в собі нову силу, бо сонце ласкавіше всміхнулося до неї, поплямило білу доти скатертину зими, подрало її на шмаття, й шматки ті незабаром почали зникати, а течійки й течії побігли до річок, на яких порепалася зимова шкура міцна, й луснули взагалі всі кайдани зими. Летаргічний сон природи проходив, вона одроджувалася для нового буяння життям, про що нагадувало вже те, що дерева викинули брунькі... Стояв грязький марець; всюди було голо, чорно, грязько, але почувалося, що от-от усе се покрийється зеленим килимом весни...

По грязькому теперя шляху їхав у бричці в киреї, в високих чоботях, на гнідїй кобилі гладкій, якою сам правив, Семен Олексійович, простуючи на Дубці, до яких од міста С*** було 15 верстов.

Було грязько, всього Тверденка обляпувало грязюкою, але це його мало турбувало, бо се йому була

не первина, та й, наперед добре знаючи про се, він одіг стару кирею; більше ж його турбувало те, що коняці було важко.

Нарешті мислі його почали відскакувати потроху від коняки й від грязюки; вони перше переплигнули на лани, й він подумав, що от уже орать незабаром почнуть; далі і се вони залишили, й на решті Тверденко замислився про свого приятеля Верхівського, про те, як він за останній час переминівся... Тут широко полинули йому гадки... Згадалося йому, як вони тільки-тільки почали свою діяльність із Верхівським, як провадили й розвивали її, як по малу поліпшали становище лікарської справи в повіті, і т. інш. Скоро вони приїхали, то оселилися вмісті на квартирі, бо при шпиталю для лікарів не було помешкання, окрім однієї хатини в самій шпитальній будівлі; тим він зараз почав клопотатися, щоб ассігнували грошей на будівання дома для лікаря в районі шпитальних будівель. Се йому, дякуючи його енергії та старанням, таки вдалося нарешті, й через рік вони вдвох із Верхівським уже оселилися при шпиталю в невеличкім, новенькім, під залізним дахом домку, збудованім по ініціативі Тверденка, хуторком коло шпитальних буденків. Після сього у вільні часи весняної доби, літньої та осінньої Тверденко й Верхівський клопоталися біля садку, що вони його почали розводити довкола дому; розвели також перед вікнами квітники, завели пару коней та дві брички для роз'їздів...

Страсть, як він, Тверденко, любить хазяйство!.. А в-зимку вони провадять вільний час в хаті... Домок, де вони живуть, невеличкий, складається з трьох кімнат: кожний з приятелів має свій кабінет, трейтя спільна кімната столова, де приятелі збираються пити

чай, обідати, вечеряти. Се й центральна кімната: вправо з неї двері до кабінету Верхівського, рядом — Тверденка, прямо — до вітальні, вона ж і прийомна для недужих, що приходять на квартиру, четверті двері ведуть у пекарню, де куховарка разом й єдина служебка двох приятелів, готує їм страву.

От, в зимні вільні часи вечерні вони сидять по кабінетах у себе й роблять що-небудь з розумової праці: або читають новини літературні, або читають наукові речі по медицині, але довго один без одного вони не можуть пробути. Сходяться до чаю, або й так один приїде в кабінет до другого, й починається балачка або про новини в літературі, або про відкриття в науці, або іноді й про політику, більш російську та австрійську, бо вони цікавилися вельми справно галичанського життя національного. Верхівський і тут у пориванні будував різні передкладання, пляни, відстоював їх від поміркованих відпірань Тверденка, який і тут любив розібрати все по деталях, все нарівно за й проти, тоді вже виводив свій сталий подум. В останній же от-се час вони все більше балакали про назначіння людини в житті! Верхівський розпросторювався ото про свою розчарівність, що вельми було не до вподоби Семену Олексійовичу, навіть турбувало його.

В найостанній же час, особливо ж після вечерниць у Влitenків, а ще більше тепер от се, Тверденко почав спостерегати дві одміни в духовім житті свого приятеля, які його примушували й радіти й чого-сь ніби боятись. „Річ в тім“, думав теперя Тверденко, „що євген не балака вже про свою нікчемність у справі служення ближньому, що він не замислюється, як ранійше, довго та з страдним ви-

разом на обличчі, що він особливо ніби чим-сь натхненний завжди тепер“. Се він, Тверденко, спостеріг, що дотикається духовного життя свого приятеля.

„А тако ж“, думав Семен Олексійович, „він, Євген, не сидить теперя ввесь час вдома, як було раніше, за книжкою медичинською, або за часописом, а багато часу де-сь шляється й вертається завжди веселий, задовольнений та на піднесенім становищі духу балака багато й натхненно про щастя людини, про вічне щастя й про недовге, про гармонію души й т. інше“.

Потім згадав теперя, що недавно від самого ж Верхівського він узнав, що його приятель ходить до члена земської управи Влитенка й що після сього йому стало ясно, як на долоні, яка се переміна з душею Верхівського. „Закохався!“ вивів він на-решті. І се йому було приємно знати.

„Вона“, думав він про Антоніну Панасівну, „гарна дівчина. Може з нею він знайде своє назначіння в житті, заспокоїться“.

Але що-сь таке маленьке, що ніби витікало з розуму течійкою, вроджалось йому в душі і трохи отруювало йому ту радість.

„Не з його темпераментом“, була та течійка, обтілюючися в слова, „бути довго задоволеним, незабаром може розчаруватись, і тоді життя його ще гіршим стане йому: після піднесення духового, постане пониження, яке буде тим нижче, чим вище піднесення“... І ся мисль досадна не давала йому спокою: він надто добре знав свого приятеля. Ся мисль теперя проїдала його радість, яка постала йому в душі під впливом раніших міркувань, а тако ж під впливом урочистої світлоти, з якою природа стрічала весну, відроджуючися до нового життя... Аби трохи позбутися цієї мислі,

він кинув думати, повернувся на всі боки, покидав погляд то на чорних ланах ніби безкраїх, то на далекім, синіючім лише біля самого крайнеба гаю, то прислухаючися до веселої пісні чистої й голосистої, яку виводив жайворонок, але думи все бігли й бігли за ним і таки знову опанували його розумом.

„Може, що він оженився з нею, заважатиме його діяльності“, обминаючи нарочито ту досадну думку, думав він, „може по малу малу й цілком од неї відлине?“ Але зараз же впевняв себе, що його приятель не такий, щоб кинути за-для особистого щастя свій ідеал. „Взагалі“, думав він далі, „у розумної людини та енергичної одно другому не заваджа, особливо, коли таке подружжя, як Антоніна Панасівна“...

Так ото міркуючи, Тверденко встиг з'їхати на саму Дубецьку греблю, густо оточену по боках високими вербами старими, що з них де-які вже посхилялися геть до землі по той і по сей бік греблі, по середині якої був перекинутий через річку, більше схожу з болотом, місток. Ся річка, Лугівка, що складається з довгих болот, з яких одно ніби чіпляється за друге, пролізши, так кажучи, Дубецькі луга та трохи звернувши в бік, щоб захопити й С—ських лугів, впадає в С—ську річку, оту, що протікає біля міста С***.

Проїхавши греблю й ледви не загрузи в калюжі, що стояла зараз же за нею, він в'їхав у село й повернув до школи, яка стояла над шляхом, що, пробігаючи геть по Україні, ріже ніби на двоє стрічні міста й села—між ними й Дубці—і все біжить далі, все оточений по боках вербами, все сливе однаково широкий та майже прямий скрізь, цілком такий, як і другі історичні великі шляхи українські... Під'

Іхавши до школи, Тверденко прип'яв коняку до кілка, що стирчав з ліси, яка оточувала будинки шкільні, а сам увійшов у школу. Зараз же попав у коридор, де його стріла юрба хлопчиків і дівчаток, що саме виходили з школи додому з книжечками, вгорнутими в хустки. Вони дали йому дорогу. За їми слідом ішла молода учителька, власне кажучи, помішниця учителя.

— Настасіє Петровно, здорові були! А де ж Петро Потапович, що я його не бачу?..

— Добри-день, Семене Олексійовичу... А татусь вдома... Він теперя так нездужає, що ми його впрохали не йти вже до школи...

— Ото неприємна річ, скажіть на милість Божу!.. Значить тепер уся школа на ваших плечах?..

— Та от-се ж треба довчитися з дівворою. Вона небавом розійдеться, бо весна на поле, то й вони туди: хто з корівкою, хто з свинями, хто з овечатами, хто з гусями та гусенятами... Геть чисто всі висиплять, ніхто дома не лишиться...—хороше всміхаючися, мовляла вона.

— Так ви теперя додому?..

— Ато ж! Там татусь усе про бжіл клопочеться, хоче їх на днях виставляти... По саду йому хочеться похожати, весну стрічати, як що року... От-се було лиш весна в садок, він і собі зараз туди, возькається увесь вільний від школи час: прибірає листя то-ришне, підчурує дерева, соломку на їх розгортає... От і тепер його тягне в садок, а ми вже його не пускаємо. Куди ж пак його: на дворі так вохко, а він як вийде, як удихне в себе вохкого повітря, так і зал'ється кашлем, а потім і крив горлом... Так ото не пускаємо, а він проситься: йому так хочеться, що аж сльози на очі навертаються... Просто таке лихо!..— сумно мовила Настя Петровна, одягаючися.

— Ну, то я вас підвезу додому... я заїхав до школи, бо думав, що Петра Потаповича застану...

— Добре, а коняці ж вашій не важко буде?— виходячи на ганок, мовила дівчина.

— Ні, чого їй там... Сідайте!..

Сіли, поїхали...

V.

Живе... умирає... одно зацвіло,
А друге зав'яло, на-віки зав'яло...

Г. Шевченко.

І віриться: я оживаю,
У грудях нова течія...
Та марні мрії, порожні надії,
Уже перетліло життя.

А. Кримський.

Настасія Петровна була дівчина ще молода, але вельми енергічна. Проста собі, порівняно мало освічена, вона багато принесла користи для своєї сем'ї й для народньої освіти. Від матері вона мала спадщину— се свою просту красу українську: чорні брови, карі очі розумні, гнучкий стан дівочий, енергічні риси правні на обличчі гарнім, просту вдачу; від батька — щирість і любов до діла. На десятім року віддано їй до гімназії, де вона добре вчилася, але батько так-сяк спромігся довести її тільки до п'ятої класи; далі ж вона стала йому діяльною помішницею в школі, а матері в хазяйстві та в вихованні дітей. Окрім того, вона все ж таки вривала від усього час на те, щоб не кидати свого розвитку розумового, й з допомогою батька, а потім і Семена Потаповича, що іноді гостював у Жарків, вона доладу познайомилася з кращими творами українських та російських письменників та поетів, а все ж зосталася дівчиною, з простою й доброю вдачею, привітною, до своїх селянок-товаришок, які частенько заходили

до неї побалакати, пораїтися про свої дівочі справи— вони їй іноді й по хазяйству допомагали, а в-літку й полоти,—а вона, коли в неї був вільний час, читала їм книжки гарні й вчила де-яких читати... Дівчата її любили, любила й шкільна дівтора. Батько ж і душі в ній не чув...

Тверденку вельми вона була до вподоби: її проста вдача, її природний розум з інтелігентною обрібкою,— все се гармоніювало в ній і все було йому до вподоби. В останній час він частенько задумувався про неї, а її чорні брови, карі очі і біле личко рум'яне, вся вона ставала йому в уяві така хороша в своїй скромній грації, повна сили й енергії до життя.

Споглядаючи тепер на неї, що, замислившись, дивилася куди-сь в далину, на її гарне, приємне личко, на всю її струнку здорову постать, він почував у душі своїй яке-сь тихе почуття приємне, яке-сь задоволення тихе, що-сь таке хороше, вільне й світле: йому б отак довго хотілося спокійно, маючи в серці все те ж тихе й хороше почуття, дивитися на неї, милуватися нею, але в сю мить вони підїхали саме до воріт селитьби Жарків. Їм відчинила ворота середнього росту жінка, в високих чоботях, підсмикана, зап'ята чорною хусткою, з свіжим, ще не вельми старим обличчям, на якому світилися такі ж, як і в її доні, Настусі, карі, ясні очі. Вона, ласкаво всміхнувшись, мовляла:

— Добри-день, Семену Олексійовичу, а Петро Потапович вас увесь час так сподівався, бо сю ніч при-снилися ви йому...—

— Добри-день, Олено Гаврилівно, а ви по хазяйству?... А деж Петро Потапович?... мовляв Тверденко, злазячи з воза й розпрягаючи кобилу.

— Та от-се одігся й у садок вийшов...

— На що ж ви його пустили, мамо? — докірливо звернулася до неї Настуся.

— Та не вдержиш!.. Просто плаче чоловік, так йому хочеться в той садок... Про пасіку все піклується... Пішов прочищати місце, бо думає от-се її виставляти...

— Сам і прочищає?..—злякалася Настася.

— Та ні, де там!.. І Мотря там і Потап прийшов, так помагає...

Е, не слід би його пускати: ото, хай Бог милує, не могли вмовити...—не вгавала Настуся.

— Та ви не турбуйтеся так: сьогодні ясний день, хай трохи подише свіжим повітрям—зауважив Тверденко, скінчивши справу коло коняки,—ось ходімте вдвох до його!.. І вони попростували з двору в садок через хвіртку.

„Гарний чоловік, такий собі простий, хоть і лікар, пан, а зовсім звичайний, от так чоловік; уже недаром душа Петруся лежить до його“, думала про Тверденка Олена, вештаючися по хазяйству. „А що се справді з Петром? Невже, борони Боже, він таки вмре?.. Господи, аж серце стислося!.. 18 літ жили вдвох, як риба з водою, а тут таке лихо!.. А діточки ж як зістануться?... Боже мій, Боже мій“... втираючи набіглу на вії сльозу, думала, сумуючи, Олена. І згадалося, їй, як ще він, Петро, був молодий—ще тільки тоді почав був учителювати—та ходив на вулицю й женихався з нею, як одного разу впіймав її одну на полі, обняв, поцілував, а вона так засоромилася, закрилася рукавом, хотіла тікати, коли чує тихе й ласкаве: „Олесю, серце, я тебе так люблю! Чи можна старостів присилати до твого батька?“ І любо їй тоді на серці стало й страшно чого-сь—„як таки, панич, учитель!..“

А вона ж його любила, страсть, як любила!.. Побралися, пройшов рік; Настуся вродилася, а там і інші...

В сю мить сі її міркування передрав раптом дитячий плач і гвалт, і двоє хлопчиків, з яких одному було літ 5, а другому 7 або 8, бігли до неї... Менче бігло попереду й кричало, а старше гналося за ним... На силу помирила їх!

А Тверденко тим часом розбалакався з Петром Потаповичем...

— Як ся маєте? Що поробляєте? — спитав він, привітавшись.

— Та от бачите: виліз таки в садок... Давно, давно вже я не був у нім... Уявіть собі, весна прийшла, розвертається вона над землею, розганяє геть сніг і холод, так хороше тут, у садку, таке свіже повітря чисте... Сонце веселе, садок наче вмився... Хочеться пійти, подивитися, як він перезимував, хочеться поглянути на молоді щепи, що з ними, знати хочеться, хочеться Божому птаству місце прочистити, а вони держать мене в хаті... Ат, все їдно—махнувши рукою, мовляв він сумно—все їдно, коли вмірати, аби вмерти так, як хочеться, аби як краще вмерти: отут, у пасіці, під липою, де завжди відпочивала душа, отут, лежачи на зеленій травиці м'ягкій, посеред Божого птаства веселого, позлотистого, на веселім промінні сонця, отут тихо заснути й довго ще уві сні бачити сей земний куточок, і так перейти в вічний сон... Ех, Семене Олексійовичу, не гоніть мене в хату, дайте хоть надихатися свіжого повітря перед смертю... — І тут він страшно закашлявся, кашляв довго, бухикаючи, а вся його постать ніби здригувалася, він аж почервонів, а як викашлявся, довго не міг вимовити слова. У Настусі вирвалося раптове ридання й вона втікла з садка, а

Тверденка обгорнув такий жаль сумний, що аж серце йому стислось, а на душі стало так боляче, боляче, наче що-сь гостре вколело в саму її середину.

— Бачите, ви все про свою смерть балакаєте, а Настасії Петровні се ніж у серце...—вимовин він.

— Бідна дівчина! Вона більше за всіх любить мене і ввесь час пеклується коло мене, не хоче, не може впевнитися, що все їдно нічого не вдіє, лишень себе й мене мучить! . Ат, скорій би вже, аби ні себе, ні других не мучити... Аби до веселої весни дожити та тоді хоть і вмерти... Люблю я, знаєте, весну, над всі часи року люблю її, молодість природи, всією душею люблю!...—мовляв він сумним, дріжачим голосом.

А Тверденку все тяжче й тяжче робилося на серці: він почував себе нездарним не тільки допомогти сій людині, а навіть і втішити, бо красно брехати цілком не вмів, що теперя було йому на превелику досаду... Він лише помовчав, гніваючися в душі на себе, й спитав, ніби почувавши себе винним у чім-сь перед сім чоловіком:

— Коли ж ви бжіл думаєте виставляти?

— Та от се ж на днях... до Благовіщення ще з тиждень лишилося, так от завтра, або після завтра... залежалися вже вони, і їм на волю, на простір, на світ хочеться, на свіже повітря—аж гудуть, як зачули весну... Сьогодні в омшанику був... Жити хочуть вповні, вже проснулися до роботи!..

Ще трохи побалакавши про ріжні хазяйські речі, Тверденко сказав Жаркові, що йому треба піти в село й, взявши фельшара, обійти недужих.

— Так ходімте ж, хоть перекусите чого-небудь...

— Ні, зараз ніколи, тай їсти не хочеться, а увечері на чайок, коли дозволите, забіжу...

— От-се добре... Будьте ж ласкаві!..

Тверденко попростував до фершала та й, взявши його, почав обходити всі хати, де були недужі.

Виявилося, що обклади вельми розійшлися по селу... Він послав фершала принести сироватки, почав робити прищепку, провозьгався від півдня до самого вечора, втомився так, що ледви на ногах стояв, до того ще вельми його стурбувало те, що багато було недужих, що епідемія геть розрослась, а фершал, так недбало відносячися, вельми таки її задавнив. Голодним, утомленим приплентався він до Жарків увечері, скинув халат, умився, побризкався сулемою з своєї похідної аптеки, нарешті з'явився в кімнаті, де самовар приємно награвав тиху, заспокоюючу, задумано-одноманітну мельодію, ніби запрошуючи відпочити й підкріпитися; біля його ж біла паляниця смашна, лежачи поруч з свіжим, тільки що збитим маслом сметановим, просила звернути й на себе увагу. Таким побитом Тверденко почав підкріплятися, а молода хазяйка, Настасія, наливала чай йому, батькові та дітворі, якої сиділо трое: два оті хлопці, що побилися вдень на вулиці, Андрійко й Сашко, тихо про що-сь розмовляючи, та дівчинка Галя, веселеньке, зовсім ще маленьке твориво трьохлітнє, що починало все що-сь белькотати до всіх, а далі, захотівши спати, втікло до мами, яка все ще не скінчила вештатися по хазяйству, теперя вже по хатньому..

Петро Потапович сидів блідий, на щоках йому надто горіли його болізни рум'янці; сидів він, підперши голову руками, й дивився замисливим широким поглядом своїх блистячих болізним світом очей кудись в далину, поки кашель не починав його трясти й драти йому груди. Коли ж він проходив, то Петро Потапович знову приймав ту ж позу. Настасія Петровна теж,

видно, глибоко сумувала, вряди-годи сумно споглядаючи то на батька, то на Тверденка, який теж негарно почувався й, будши втомленим та голодним вельми, поки що занявся лише тим, що наповняв свій опорожнілий шлунок...

— Втомилися вельми?.. спитала в його Настуся.

— Та втомився... Та не в тім річ... А от лихо: недужних багато... занедбав фершал... Двоє дітей умруть, а епідемія обхопила сливе третю часть села. Просто такий гнів був напав на мене за сю недбалість фершала, що я ледви не вилаяв його... Треба буде сюди завтра Верхівського прислати, а самому чухрати на другі села, бо так не можна... Весна несе з своїми рожамы й свої колючки...

— А як Євген Андрійович поживає?— спитав Жарко й закашлявся.

Як він заспокоївся, то Тверденко відповів:

— Та, здається, гарно ся має... Ожива йому душа: може, дасть Бог, на його весіллі погуляємо незабаром...—і Тверденко всміхнувся своєю хорошою всмішкою, ласкавою.

— Молодий чоловік, повний сил, гарний такий, йому як раз саме пора захоплюватися життям...—яко-сь сумно, сумно, мабуть, згадавши свій час, той, коли і в нім буяли молоді сили свіжі, промовив Жарко.

Всі зітхнули й запанувала на хвилину тиша...

Так частенько буває, коли балачка, що провадиться в тісному колі своїх людей біля самовару, раптом увірветься, що ніби янгол тихий пролетить, і тоді всі замовкнуть на мить, і в сю мить чутна лише заміраюча музика самовара та іноді крик цвіркуна...

— Мамо, ідіть же чай пити...—увірвала тишу Настуся.

— Та зараз—почулося з сусідньої кімнати—ось лишень Галю спати вкладу...

— Та й Мотрю звіть, коли вона повечеряла...

Крізь хвилину в кімнату ввійшла Олена Гаврилівна з наймичкою Мотрею, й сіли вони собі край стола поруч; Настуся налила їм чаю...

Пішла кругова балачка спільна на різні теми: про городину, про епідемію на обклади. Тверденко пораяв Олені не пускати своїх дітей до недужих. Потім звернули на школу... Вже пізенько встав Тверденко, подякував хазяїна, попрощався й поїхав... Хоть і темно було, хоть і грязько, хоть і лишали його Жарки переночувати з сієї причини, але він відповів, що все се-йому не первина, що дорога скрізь пряма й що коняка в його слухняна, тим він добре доїде, а зоставатись йому не можна, бо завтра треба недужих приймати в шпиталю...

VI.

Дивувалась земля, дивувалася,
Звідки сили такої набралася:
Вільно дихає грудьми розкритими,
І поля одягаються квітами.

А. Кримський.

Коли настав чудовий май
І пташок щебетання,
Тоді я милій розказав
Журбу свою й кохання.

(З Гейне) Леся Українка.

Промайнув марець. Квітень, пославши по землі зелений килим, сипонув квітками в травицю зелену, і сонце, високо що-ранку здіймаючися на небо веселе і всміхаючися, вмивало теперя і землю й квітки весняні, що в ній зацвіли...

Нарешті зацвіли дерева: бузок, а далі каштани, груші й яблуні облилися немов молоком. Се май в

повній своїй красі розкішній, на легких крилах запашних вступав на землю, розпросторюючи по всій їй радість, цвітіння повне, троянди квіток і співи пташині веселі та щєбіт.

Весна впивалася своїм апогеєм: вдень огривала землю веселим промінням, що викликало до повного життя молодого, заглядаючи ясним лицем своїм у кожний куточок, кличучи кожну комашку й кожну травицю втішатися буянням життя, а в-ночі обливала сріблом прозорим замисливого місяця заснулу землю, тиху, повну пахощів, яка, ними впиваючись, урочисто, іноді з втіхи зітхаючи, слухала скрізь натхненний поспів солов'я, закоханого в гармонію довкола і в своє подружжя, поспів той широкий українського солов'я голосистого... Хороше, вільно так стало, хороше, світло зробилось!..

І коли зійде на землю та розкішна вкраїнська ніч майська, коли серед неї почне розлягатися спів соловейка, змішуючися з веселими, вільними співами дужими на селі, де чуються голосні дівчачі й парубочі грімкі голоси, і коли все те купається в срібній півтемряві запашній, і на все накинений срібний килим прозорий, що, переплівшись з світом, так ясно сяє, і коли там, в блакитній глибині пливе місяць, іноді раптом пуринаючи, ніби човен в хвилі, в ті хмароньки, що шляються по-де-куди в піднебесній простороні, а під ними темряви килим густіше обгортає всю землю, —коли все се, і співи, і запашна півтемрява срібляста, і дріжачий морок з срібною ниткою, все, все зливається в одну цільну гармонію траційну, що зветься весняна ніч, то, вийшовши в сад, задивившись в темряву й заслухавшись її, сієї весняної ночі урочисто-прекрасної, почувтиш у серці невільну, але легку журбу тиху, лос-

кочучу душу, гарну й приємну, яка тебе злегка всього обійме, й зітхнеш ти чого-сь: май — місяць кохання, місяць веселих бажань, трохи лише журливих, приємно журливих, і поривань світлих та молодих...

Була така ніч, коли Антоніна Панасівна сиділа перед відчиненим у сад вікном і дивилася в темряву... Вона хотіла була лягати спати, вже зняла навіть сукню, але яка-сь сила могутна, що не пускала до неї сна, потягла її до вікна, звідкіля виглядала чарівна ніч весняна; вона відчинила ото його, й її зразу облило — обхопило світом місяця, змішаним з темрявою запашною, наркотичною, і спів соловейка розгонистий та чарівливо-голосистий; і вона зітхнула, повною персю втягла в себе свіжого повітря смашного, теплого, палкого, і з ним ніби їй у серце влетіла яка-сь журба чарівна, втома, та втома енергична, палка, яка жада завжди вилитися, розпросторитись, яка наповняє всю істоту разом з жагою могутною, й от вона почуває невиразно в усій істоті своїй, що хочеться їй, як та ніч в обіймах срібного місяця, зітхати й собі в обіймах палких... а щоки палають, а очі горять...

І от чує Антося, як пуп'янок її души розвертається, як кожний лепесток простягається й все більше та більше впивається чарами ночі весняної і їй ще міцніше жадається чар тих: перса дівочі високо здійсмаються, повні палкого бажання кохати й кохатися, серце, зачароване власним розквітленням мліє й тихо, лагідно лоскоче персь, примушуючи її вільно й палко дихати, зітхати від жаги, що зароджувалася в ній...

А душа сумує тихо тим сумом, що раптом, розвинувшись, переходить у палку радість могутну, тією журбою приємною, що з журливої грації задуманої перекидається в веселу, повну чар грацію палку, ту грацію

кохання. Сумує вона, її зачарована душа, ширяючи й розпросторюючися далеко по всій простороні краси, яка довкола неї царює так владно, й тихо, простягшиися й вкрившиися чарами, дрімать починає серед пахоців ночі... Се Антося, немов сповита чарівним забуттям, пірнула у згадки...

Років три назад була така ж ніч темно-срібна, пахуча, повна чарівною мелодією, а вона з ним, Євгеном, в саду там на лавочці, під липою старою сиділа й він їй оповідав про красу світову й вічну й раптом удвох вони заспівали:

І блідий місяць на ту пору
Із хмари де-де виглядав,
Неначе човен в синім морі...

А промінь місяця кріз листя впав йому на обличчя, й воно, таке гарне, красою надзвичайною засяло... Волосся, зробившиися темно-сріблястим, немов хвилию бігло в темряву й ніби ставало само хвилию темряви...

А ся обгортала теперя ніжно легким шовком її, бо місяць раптом у хмарку пірнув, і вона, зітхнувши під впливом тієї згадки, склала рученьки й, поклавши їх на вікно, схилила на ніх свою повну згадок чарівних голівку, вкриту хвилию м'якого волосся, а дівочі перса пружні, молоді знов зітхнули, і ніч, перейнявши те зітхання, передала його всій природі...

Знов була ніч теж, місяшна, світла, чисто вже срібна, бо зимова, й вони поруч на санках летіли додому; санки нахилилися несподівано так, що вона, похитнувшиися, ледви було не впала, але він схопив її за стан, аби вдержати, а вона так і запалала тоді вся...

— Милий, кохаю тебе... Де ти, що мислиш, що робиш тепер?..

Шептала вона тихо-тихесенько ночі і боялася, аби вона не розповіла сього кому-будь, і тим червоніла уся.

Раптом так виразливо в темряву ночі одягнений, сам наче срібная хвиля ночі тієї, став він їй в уяві з блідим обличчям хорошим своїм, з глибокими очима палкими, що вона навіть руки до його, в темряву, простягла...

Але раптом повів легкого вітерця тихого, але вже свіжого, вийнув їй на обличчя й на гарячі перса; вона здригнулася й почувила, що їй раптом стало холодно; вона зачинила вікно і одразу почувила яку-сь важку втому, вже не ту палку й буяючу, а ту справжню, що жада відпочивку, тим вона, роздігшися, лягла на ліжко, але ще довго не могла заснути, коли раптом розлігся спів півня, несподіваний, що примусив її кинутись... Нарешті вона задрімала і далі тихо заснула, коли світ починав вже жувати тікаючу ніч...

Другого вечору перед своїм вікном, що виходило в садок, сидів Верхівський в глибокій задумі, яку навівала йому ніч, але нею він мало милувався, так кажучи, не вповні, непритомно, бо весь він був у собі самім, увесь він був повний собою. вщерть...

Сьогодні він гуляв з нею по гаях... Прийшов ранком до неї, вона його стріла чого-сь трохи бліда, вельми замислива, не така балакуча, як завжди, але в сій граційній задумі-журбі вона була ще вродливішою... На його просьбу іти в гай вона згодилася, й вони вийшли й пішли... По дорозі вони балакали про різні речі, але мало, тако ж в задумі, кожний ніби пірнувши в себе, увійшли вони в гай, де було так хороше, що вони обидва вільно зітхнули, вдихаючи в себе свіже повітря криштальове. Він ішов поруч з нею і почував в своїй душі тихе захватане, і, споглядаючи від часу до часу

на неї, що ішла тихою ходою, замислива й гризла якийсь-сь листок, почував у своїм серці що-сь тихе, широке й вільне, якусь безконешну ніжність до неї, почував, що вона для його робиться все дорогшою й дорогшою і, як би теперя вона раптом зникла, то він би збожеволів од горя-журби, не виніс би сього...

Вона теж почувала приємність у душі від того, що йшла з ним, серце їй тихо приємно билось, а коли він у пориванні раптом споглядав на неї, то воно дужче, міцніше стукало й примушувало перса високо здійматись, а душу мліти від якого-сь щастя веселого, граційного... А довкола було так хороше!.. Так весело й тихо!.. Посеред дерев високих старих товстих і струнких та постатних молодих, посеред зелених кущів вільшини, що стелилися в ногах велетнів, посеред усього гаю, могутного, зеленого, повного голосів, а разом з тим своєю тишою віковою, що тут панувала над усім, було так величньо. Якась урочистість, повна півсвіта і ріжних згуків, панувала тут скрізь посеред замисливих велетнів, які так прихильно, вибачливо, повні спізнання своєї переваги, власних досвідкості та вікової сили й краси, дивилися на маленькі творіння, що ворушилися біля їхніх ніг під легким подихом лоскочучим жартовливого вітерця...

По-де-куди в самій гущавині гаю ще всміхалися до соняшних промінів, що де-де прокрадалися крізь тінь гая і розсипалися по листочках, наче золоті гіскри, краплі роси, що вилискувалися на зелених, свіжих листочках злегка тремтячих, бо вітрець, жартівник неугавний, насмілювався хитати маленькі гілки велетнів і цілувати їх в кожний листочок. Птаство иноді, радіючи теплом та соняшним промінням, на прогайльовинах піднімало своє веселе щебетання, але раптом замовкало й тікало... А з тиши урочистої, що приймала в себе всяку

луну, розлягалось однотонне ку-ку голосне... По-де-куди дивилися цікаві очиці веселих квіток, які немов виглядали з травиці на молодих двох людей.

Його душа стала пройматися спокоем гая й радісним життям природи, могутнім життям: те почуття, що давно вже вродилося в нім, набірало теперя виразні форми, робилося міцним та дужим, в душі вроджалася тиха гармонія, повна сили й краси, що раніше була задумана і жадала лише милуватися тією, для якої вона постала, образ якої оповила, а зараз жадала вилитися, захопити другу душу, перелитися в неї... Слова, обтілення її, полилися йому сливе мимо волі:

— У душі мені, яка теперя ширяє, переживаючи свою весну з весною природи, в ній, під впливом краси життя природи, її повного, могутнього життя, вродилася гармонія, що обхоплює всю її, переповняє чим-сь могутнім, що до страсті жада вилитися. Душа хоче перенести її в другу душу, хоче, палко хоче, витратити її, аби тим дати спроможність все новій та новій гармонії komponуватися там... Для души найкраще тоді, як у ній буяє процес складання тієї гармонії, а ще краще тоді, як вона може перенести її, могутну та владну, в другу душу, обхопити сю душу, примусити серце чуже, але вже рідне, битися в такт із своїм, що забило приемну тривогу-неспокій... Ся гармонія, мабуть, кохання... Еге, я бачу, що я кохаю, кохаю!.. так виливав він словами те, що було йому в душі.

Вона слухала, слухала його, опустивши вії на свої очі, повна мегушіння, почувачи, як тремтить її серце, як що-сь могутне й владне обхоплює всю її; слухала й мовчала, чим більше він балакав, чим виразніше виявлялося те, що він хотів сказати, тим більше зосередковано вона мовчала; перса їй високо здійма-

лися, повні страдного почуття, могутного своєю силою надзвичайною, а по тілу проходила, обіймаючи його, яка-сь утома, всю істоту обіймало тихе мління, що ставало ніби півзабуттям чарівливим, крізь яке вона чула мельодію його слів палких. І ся мельодія ще більше давала сили тому забуттю опановувати нею, що відносило її оттуди, де листя дерев komponується в зелений півморок, з якого чутно приємний голос, що виникав ніби здалека, здалека, мовлячи про що-сь високе, вічне, витворне...

А він ото раптом спинився, бо йому одразу спало на думку, що як вона йому не співчува, що як її душа не відчутить гармонії його души, що як вона от-се зараз про се скаже, виявить, і він назавжди, на віки не матиме навіть надії її мати?.. Ся мисль злякала його, але вона ніби штовхнула ту силу почуття, яка ще здержувалась перед тим, виливаючися лише в словах, се примусило його почутити те, що можна обтілити в вираз „будь, що буде“, й почуття вибухло раптом, зробившись таким висловом:

— Антосю!.. Антосю! та гармонія вродилася для тебе... Серце моє, відчутиш?.. Скажи мені слово, бо я... кохаю, кохаю тебе!..

Вона пильно, вперше піднявши вії свої, подивилася йому в очі таким поглядом широким та люблячим, що він, повний безкрайної, шаленої радості, обхопив її стан стрункий рукою, а вона схилила йому голівку на плече й зітхнула. Він припав до її вуст, що тихо, тремтячи відповідали йому, притис її до своїх грудей й почутив своїм серцем, як її серце, дуже забившись в тремтячих персах, відповідало йому. Він цілував її в очі, в уста, в щоки, а вона лише схилилася до його, почувуючи в усій істоті своїй втому та мління. Вони,

все ще обнявшись, сіли на травицю під розлогим думом на краю прогайльовини, де грало проміння веселе, і тихо балакали. Вона мовляла, притисшись до його.

— Ще тоді, коли ти не вважав на мене, як на малу дівчинку, ще тоді, коли я була в інституті, ти панував у моїй душі, ти владав моїм серцем, і очі твої дивилися в неї, і мрії мої вітали довкола тебе: ні на хвилинку, ні на мить не покидала в душі я милуватися тобою, мій милий, хороший, і твоє обличчя й очі твої раз-у-раз мені світили, а голос твій, спогад про його, милою течійкою бренів мені в душі й грів її... Вона для тебе цвіла й розквітла для тебе, і давно вже вона твоя... Се мовляла вона тихим голосом задумливим, схиливши свою голівку йому на плече, а він, обіймаючи її, відповів;

— Моя! Моя теперя й нічия...

— Твоя!..— тихо згоджувалася вона.

І більше вони не розмовляли; обнявшись, знову замовкли і ніби причувалися до душі один одного, все милуючися один одним, і тією гармонією, що постала їм у душах, лише поглядами розказуючи один одному про її буяння...

Тепер отсе, сидячи перед одчиненим у садок вікном, він знову переживав усе се, знову та гармонія буяла в нім, а ніч, ласкаво йому відчуваючи, обгортала його своєю темно-срібною красою й півзабуттям запашним заваджала йому послідовно поміркувати про своє кохання, примушуючи спати розум і лише серцю й його порухам спріяла вона. Коли згадки поставали йому в уяві, то, як він тоді ото танцював із нею на вечірницях, то, як у-зимку їздив із нею поруч на санях, то зимові вечора, що він їх провадив у Влитенків за самоваром, у колі тихої родини, і вповдовж яких вона,

така завжди весела, щебетлива, як пташка, влизала радість усім в серце своєю жвавостю та радістю до життя; нарешті про те, що він перебалакав із нею, і, на сам край, остання подія нинішня, так його й теперя всього пориваюча,—коли се проминало перед ним, то ніч ласкаво спріяла сьому, радо даючи чарівний фон. Коли-ж він намагався пробудити розум і викликати його до критичного поруху, то ніч, чаруючи його й перемагаючи в нім се бажання, не давала проснутися розумові... Тай як там можна думати, міркувати закоханому, коли ніч була така розкішна своєю красою... Так розкішно спала природа, впиваючися відпочивком своїм!.. Гармонія запахів ізлилася з гармонією місяшного блідого світу спокійно- фантастичного і, так з'єднавшись у загальнім образі, обіймала сувору красуню ніч, що тремтіла в сих обіймах, коли тихий, як зітхання дитини, повів вітерця пролітав по листю, обіймала вона її тремтячу й вбирала пасмами срібного проміння. А соловейко співав гімн красі... й запашній ночі розкішній..

І він ліг, щоб спати, роздігшись, але довго ще не здолав заспокоїтися... Темрява, понівечена промінням місяця, збиралася довкола його, налягала на його широко; йому здавалося, що покривало душить його... Він розкрився й задрімав... З темряви виникло личко Антосі, але не веселе, або задумане, яким він його бачив, а перекошене яким-сь ніби болем... Воно раптом зникло; тоді темрява згустилася, зкомпонувалася в що-сь безформенне, туге, налягла на його й він почув, немов що-сь холодне почало душити його за горло... Він кинувся й розплющив очі: в кімнаті вже починало сіріти, світ місяця цілком згасав, було тихо, десь деркач закричав, і знов стало тихо, а йому вельми холодно, — глянув він, аж вікно не зачинене... Він

ував, зачинив його й ліг... Коли розспівалися півні, він, по-троху забуваючи неприємне почуття, що навіяв от-сей сон на його, задрімав. Його обхопило теперя тихе забуття міцне, наслідок втоми за нічну безсонь, і він кріпко заснув...

VII.

Всі дні весни так гарно йшли для Верхівського, кожний з них разом своїми веселощами та цвітінням, розвитком життя, приносив йому нові та нові радощі, бо гармонія його души, з'єднаної з другою душею, ніжною, відкликливою душею дівочою, ся гармонія, що все росла та росла, приймаючи все більше спокійні й сталі форми, не стрівала перешкод ні з чийого боку: розум його освятив і оправдав його кохання; вона йому була, по його думці, як раз під пару; родителі її, з якими він до-ладу та любенько побалакав, згодилися їх по-благословити, і він зробився помовленим її молодим. Весілля було відкладене на червець, але їм вільніше було теперя раз-у-раз провадити вдвох час. Весілля ж тим було відкладене, що Лідія Михайлівна поклала готуватися до його не аби-як і, не вважаючи на протести молодих, справити його, як слід.

— Так ти он як!.. — мовляв Тверденко своєму приятелеві.

— А що, може, що-небудь не так?... Проти пере-свідчень?.. Заваджатиме праці?..

— Ні, не те... Я навіть вельми радий, що тебе нарешті життя притягне до себе міцніше, давши тобі задоволення собою... А що до того, чи заваджатиме праці твоє з'єднання з нею, то се від неї цілком залежить!..

— Я, принаймні, мислю, що те, що один робив, удвох усе ж можна в більшій кількості виповняти...

— Щасти Біг!..

Слівчуття Тверденка багато мало ваги для Верхівського й се йому приносило ще більшу радість. А Тверденко не губив своєї рівноваги, не дивлячися ні на що. Тако ж спокійно й порядливо робив свою працю, і навіть на приятеля впливав так, що той, не дивлячися на те, що йому безмірно палко бажалося сливе не відходити від коханої, вділяв не малу частину часу на звичайні свої обов'язки лікарські і переносив палкість души, яка теперя в ній царювала владно, в свою працю...

Згадуючи вже далеко потім увесь сей період часу, Тверденко завжди вельми дивувався, завжди задумано тер своє чоло й довго, довго, зітхаючи глибоко, пробував у міркуванні про все, що трапилось: „що значить кохання“, думав він, „що призгоджує всі суперечки, робить кожду людину чим-сь не схожим із ранішою своєю істотою... Жалько, що справжнє кохання у нас теперя так рідко, те кохання, що перероджує людину, а не те, що або руйнує його образ чоловічий, або примушує в усім розчаровуватися, коли воно недуже, так кажучи, ненатуральне... От і Верхівського було так перемінило кохання, відтягло його душу незадоволену від розчарування, захопило і понесло в світ буяння життя... Ранійше було робить, працює, а, скінчивши працю, все чого-сь дошукується. Натомившись, скимлить, що має малу цяточку тієї діяльності, яку б він хотів усю захопити, вбрати в себе, зразу дати щастя сливе всьому світові... А то, закохавшись, раптом про все немов запам'ятав... Або сидить за працею, всіх ласкаво прийма, так щиро робить своє діло; а тільки скінчить, в ту мить біжить туди, де вона його очекує... Але не довго втішався він розквітненням души своєї... Бідний!..

Так завершав звичайно він свої думи, потім уже згадуючи про приятеля, довго тер чоло своє, а з очей йому викочувалася така важка сльоза...

А Верхівський нині мався на найкращім становищі власного духа.

Скінчивши свою працю, він біг до Влитенків. Там очекували його пестоші всієї сім'ї. Особливу симпатію до його мав Влитенко.

— Ну, що, зятюсю мій, як ся маєте?—завжди стрічав він його. — А донька тут уже місця не знайде собі без вас... Он бачте, червоніє... Хе, хе, хе, молодь, молодь... Надія суспільства!...—і він махав рукою так, наче хотів сказати: „не нам, старим, рівнятися з вами, та нічого, ми й на тім помиримось, щоб радіти вами“...

Верхівський над усе любив провадити там сі вечері весняні. В садочку, що був біля дому, ставляли столик, на нім самовар, а довкола сідали Влитенки и Верхівський... Лідія Михайлівна сиділа за самоваром, як пава, така статурна, владна; біля неї її чоловік; проти них молода пара, одно коло другого. Вони користалися тим, коли місяць сховається за хмарку й килим темряви густіше обгорне усе довкола, щоб стиснути вчуло один одному руку, або переглянуться сьєвними поглядами закоханими...

Увесь вечір у сім тіснім колі, при веселім, трохи замисливім світі місяця, провадилася сливе безконешна балачка.

Верхівський з Влитенком починали з балакання про земство, земські справи та земських діячів. Змагались, іноді навіть вельми гостро... Влитенко мав звичай хвилюватися, відстоюючи свої помірні погляди ліберальні, а Верхівський, теж палко і сміючися гостро з ліберального сливе нічого нероблення, провадив свої

радикальні погляди. І сі два роди поглядів схрещувались, як шаблі, і дзвеніли голосними підвищеннями тонів двох противників, заступників двох поколінь. Іноді вони, втомившись, вщухали, тоді їх ушима опановував сріблястий поспів соловейка, і вони мить тихо всі милувалися весняною ніччю. Далі починали балакати про літературу. Тут знову поставало палке змагання: проти Влитенка, якого від часу до часу підтримувала Лідія Михайлівна,—він нападав по звичаю взагалі старого покоління на нові напрямки—ставали два заступники молодого покоління: Антося і Євген.

— Який тепер постав напрямок в нашій та й в усій літературі!.. — вигукував Влитенко. Яка-сь роскиданість: пишуть які-сь оповіданнячка малесенькі в п'ять, шість сторінок!..—Або декадентизм, символізм!.. Що вони хочуть всим отим виявити? яку ідею провадять?.. Ні, нема мабуть літературної сили тепер!.. Хто з ваших новітніх зрівняється хоча б із Стороженком, або хто напише „Старосівцьких батюшок та матушок“!..

Та не в тім річ—мовив Верхівський — що теперя маленькі оповіданнячка; а кожний напрямок є наслідок свого часу і, певно, кожний напрямок має свої хиби; але дійсне талановиті речі, які й ви ж вибираєте, захищаючи свій період, не можна брати для порівняння з менш талановитими, вічні з невічними... А й у сучаснім письменстві трапляються дійсні перли, а також і в ваш отой період були такі, що шрайбали, а не писали, не творили!.. Так не можна розбірати й критикувати, коли ви рівняєте нерівні речі!..

— Та хиба, дійсне, річ в тім, скільки написати, чи мало, чи багато, аби змалювати, як слід, типи, аби дати відбиток життя в літературі й огріти їх ясною ідеєю...—додавала Антося.

Одним разом Верхівський передклав старим Влитенкам зварити кашу ввечері в саду, після обід же вони з Антосею поклали поїхати на човні на луга. Річка, обходячи місто, якраз проходила повіз Влитенків сад, в яким під тими трьома вербами, що, стоячи в однім місці, посхилялися дивитися на свою красу в прозору воду, хитався на хвильках великий човен дощаний. Так ото Антося зібралася, й вони вдвох з Верхівським пішли в кінець саду, сіли на човен. Верхівський взяв весла, вона ж сіла проти його керувати й вони понеслися вниз по бігу річки... Сонце гріло хвилі й купало в них своє проміння, легкий вітрець розганяв спеку, було так тихо й хороше. Коли вони минули місто, то зелені луга побігли під їх поглядами в різні сторони, на яких де-по-де вже стояли копиці... Сонце вже бігло до край-неба й криве його проміння розпросторювало по всій землі ніжний світ тихий... Молоді розбалакалися про будуччину... Вони частенько марили про неї, частенько, заводячи балачку про сторонне цілком, зводили її на се власне. От і теперя: почали з того, що балакали про становище української науки сучасної, спожаліли, що вона ще не в таким розвитку, яким би можна похвалитися; та от і вимовив він непостережно для себе, трохи замислившись:

— От свого сина ми виховуватимемо в любові до України і зробимо з його українського діяча, в науковій заводі..

Вона почервоніла, за що він, поклавши раптом весла і кинувши йти човнові, як сам хоче, обняв її й сів біля неї.

— Воно буде малесеньке, таке гарненьке, в тебе на коліночках і до тебе буде свої манісінькі ручечки

простягати, „мамою“ взивати... Се він мовляв таким тихим голосом, так їй милим.

Вона червоніла, але їй було приємно се слухати, її власні мрії нераз їй малювали сю розкішну картину...

Так щебечучи, вони замарилися й не звертали уваги на те, що діялося довкола них.

Довкала ж їх весняний день чого-сь нахмурився, по небу заметушилися, як пар, спочатку легкі хмарки білі, далі почали збиратися в цілі хмари, темні, похмурі й сі затягли, з'єднавшись, немов товстим килимом важким все небо, що стало похмуре, і скрізь потемніло... Молоді ж, маріючи, все не звертали особливої на се уваги... Нарешті дмухнув вітер, стало холодно й річка зморщилася, хвильки, перекидаючися в хвилі, забігали, одна на одну наскакуючи, по ній і, більшаючи все та дужчаючи, почали вельми хитати човен...

Тільки теперя вони раптом упевнилися, що природа не показує особливої симпатії до їхнього провадження часу. Тим повернули назад. Треба було плисти їм теперя проти біга річки; було важко. Вітер із свого боку перешкоджав хутко плисти, а хвилі з свого заваджали тим, що хитали човен на всі боки...

Раптом блискавиця, така ясна й поламана, розкраяла небо золотою пасмугою. Грімнув грім, наче все-світ застогнав, і те стогнання розкотисте наповнило весь воздух на мить, і дощ, густий, буйний такий, полився, як із відра, на молодих. Човен почав хутко наповнятися водою; Верхівський кинув весла і почав брилем вихлюпувати воду, але човен похитнувся, весла попадали в воду, й вони лишилися посеред розгніваної річки без жадної можливости рушати по власному бажанню. А дощ, невгаваючи, лив та лив. Вже вони дуже

промокли... Вона змерзла вельми, вся дріжала, а човен з надзвичайною силою понесло вниз по бігу річки...

Верхівський не знав, що робити, а в неї на очах виникли сльози відчаю...

— Керуй до берега!..—скрикнув він.

Вона повернула стерно, але в сю мить, як оком блимнути, човен хитнувся і перекинувся. Обидва вони опинилися в холодній воді.

В першу мить од несподіванки Антося, хоть і вміла непогано плавати, почала втопати, але він поміг їй взяти рівновагу й вони вдвох доплили до берега... Вона, вийшовши на беріг, упала від знесилення. Він взяв її на руки й поніс... До міста було далеченько, він небагом почав учувати втому в усім тілі, а тако ж дріжав увесь... Відчай обхопив йому душу, але в сю мить він почув, що хто-сь іде, й незабаром він уже міг положити її на віз і сам сісти, бо то їхав один знайомий йому хлібороб з міста... Він довів якраз їх до-дому. Вона прийшла до себе, але вся дріжала... На-решті вони опинилися в теплій кімнаті, посеред вельми стурбованих Влитенків старих... Верхівський побіг додому передягтися, і, коли вернувся, то вона, вже обсохши й нагрівшись, сиділа посеред старих за самоваром...

Каша таким побитом не вийшла. Обмежилися тим, що попили чаю й край. Усі були вельми стрівожені, то й балачка в стрункі форми ніяк не могла обтілитися і заширяти між ними, хоть і намагався Верхівський розігнати її веселим оповіданням про їхнє лихо: вона, Антося, тихо всміхалась, а старі докірливо хитали головами. Антося ж не добула до кінця вечору, як ні намагалась: у неї заболіла голова, в усім тілі постала їй ломота, й вона, попрощавшись з Євгеном Андрійовичем, пішла відпочивати...

Верхівський вернувся додому.

Як вернувся він додому, як сів за своє бюро, то такий сум обгорнув йому душу, налігши на серце й міцно счавивши його, що він не міг знайти собі місця... Він устав і почав нервовими кроками міряти кімнату... А Тверденка не було дома... Се його ще більше турбувало; вже його другу ніч нема дома, бо він казав, від'їжджаючи, що поїде в далекі села...

„Але сьогодні ж він повинен би вже вернутися, так і сам казав“,—міркував, причуваючися до найменшого шелесту, згуку Верхівський. — „Але як же ти й вернешся, коли така хуртовина знялася?... От напасть!“

І яка-сь надзвичайна туга, така важка, повна неприємного передпочуття, облягала йому всю душу, квилити примушувала серце... В уяві йому ставала Антося. Згадався той неприємний сон, що йому він снівся в-ночі того дня незабутнього, коли він розказав їй про своє кохання, і серце йому ще дужче стислося, ще болізніше забилося... А приятеля все ж не було... І яка-сь полохливість за будучину напала на його, він, хоть і був розумово розвинута людина, але мимоволі в сю мить був здатен вбачати що-сь згубнє, судьбове в сім дні... Всі ці неприємні чуття гризли його, лякали, тьмили ясність розуму... Йому стало гидко почуватися: голова починала боліти, він слабшав і тим ліг на ліжко своє, і в сю мить який-сь важкий страх надзвичайний, доти йому незнайомий, змішаний з непереможною тугою, й гостре почуття самотности, з'єднане з яким-сь важким забуттям болізним, що все дужче та дужче обгортало його розум і чуття,—все се опанувало ним разом... Нарешті він почав забуватися в важкім сні... І перед ним виникло що-сь темне, невиразне... По-троху з тієї темряви густої почало ви-

різнятися гарне обличчя тендітне з склепленими очима, віка яких півколом оздоблюють темні вії, а чоло неначе мармурне, біле й спокійне, і воно все, обличчя се, немов мармурове, мертво-спокійне...

— Антосю!—скрикнув він, але обличчя лишилося недвижимим...

І він ясно, хоть і ві сні, почувтив, як серце йому стислося й ніби захололо від гострого болю, який, більшаючи, обхоплював усю йому душу й нагонив на неї який-сь жах страшний, повний відчаю... Він розплющив очі: починало сіріти...

Він хотів піднятися й не міг, бо неначе пудовика покладено йому було на кожне місце тіла... І знов який-сь надзвичайний, могутний страх, роздавлюючи, обхопив його, але важке забуття знову втисло його в півсон...

VIII.

Тим часом Тверденко жив своє життя. Кохання, мабуть, заразлива річ... Побачивши, як розквітла душа приятеля за час його кохання, Тверденко почувтив у себе в душі який-сь приємний нелад, турботу яку-сь таємну, невизначну при милуванні майскою ніччю, тиху журбу, яку вона викликала йому з серця: просто рівновага души зрушилася. Ала се не було те зрушення рівноваги, коли воно приносить або незадоволення прикре собою, або сумніви, суперечки в душі. Ні, власне, се його зрушення було йому приємне, повне ширяння тим, що давало душі задоволення, давало милий нелад, чарівний своєю силою... Та й взагалі сю весну радість яка-сь повна, досить повна гріла йому душу...

Все сприяло її розвиткові: з епідеміями ріжними йому пощастило так, що він швидко знищив їх усі,

смертних випадків було небагато,—се було одно, що давало його серцеві й душі радість та ту втіху духовну при погляді, що ти багато пройшов шляху до ідеала власного, яка для ідейного чоловіка розвиненого більше над усе значить, найкращу має силу для його за все. Далі щепи, що він торік посадив у-осени в садку, всі до одної поприймалися. Квітник, який він що-дня поливав, сам виполював, розцвівся так геть розкішно, що грів йому душу тихою втіхою, яку такі речі дають улюбленику природи, при праці особливо. І проймала його душу яка-сь тиха журба запашна, що йому була надто нова, чим і дивувала його так. А як раптом в уяві ставала Настуся з своїми карими очима й чорними бровами, то при сій згадці йому хотілося їхати в Дубці. Між тим там роботи не було і йому було ніяково їхати, та й неприємно йому було дивитися на сухотного Жарка, тим неприємно, що він не міг допомогти йому. Проте се нелюбе йому почуття він одганяв від себе, воно досадувало його—зато очі, ті очі карі, брови чорні дівочі виглядали на його з квіток і він усміхався, усміхався тихо, не то сміючися з себе, не то радіючи чого-сь. Усі ті втіхи особисті пригрівало ще й те, що його приятель, маючи нині вільний порух у душі своїй, залишив скимлити, руйнуючи його спокій, над своєю нікчемністю... Ся радість, повнішаючи й конкретизуючися, почала нарешті сповняти всю йому істоту, й він немов злякався її. Суть люде, от власне такого помаху души, як у Тверденка, що у їх кожне нове виклика до себе неймовірність. Повстає у них непевність та невпевненість в себе в поруч з сим новим, і з тим, що се нове само в собі не має нічого суперечного з їх сталим світоглядом... Раз виробивши його почасті в головних рисах теорітичних і зправдивши на прак-

тиці більшість, хоч не обхопивши, не передклавши багато особливостей життя справжнього. Такі люде на все дивляться кріз свій світогляд; коли стривають нове, не маюче в йому сталого місця, вони потихеньку, помаленьку наближаються до нового, все критикуючи його, все приміряючи його до принципів свого світогляду, і все не наважуючися доторкнутися до його. Зато лише доторкнеться такий індивідуум до сього нового, лише побачить, доторкнувшись, його правдивість і несуперечність засадничим принципам світогляду власного, то вже енергично, всією істотою своєю обхоплює його, перероблює по своєму, перебудовує його так, щоб укласти в свій світогляд... Так і Тверденко теперя мався. Він підходив до вельми нової для його речи, до кохання: про його він знав багато з книжок, простежував за його фазісами на приятеліві, але сталого подуму про його не виробив, бо абстракційних ідей, не прикладних до життя, він взагалі не любив носити в собі, конкретно ж ще не зтикався з сим фактом... От теперя він почував, що його могутна сила тягне в Дубці, і з Дубцями йому в уяві з'єднується дівочий стан, карі очі й чорні брови Настусі... Все дивиться вона йому в душу, а душа милується тим поглядом, але боїться немов віддатися цілком розквітленню своєму.

Довго вагався Тверденко, чи їхати йому в Дубці, а чи ні?..

Нарешті яко-сь раптово зібрався: застріг кобилу й поїхав, сказавши приятеліві, що іде в далекі села— куди він і поклав собі таки навідатися,—що може на другий день не вернеться, то прохав поприймати всіх, що трапляться, недужих. Се було якраз перед тим днем, коли Верхівський їздив на човні з Антосею.

Їхав Тверденко і їдучи все міркував, чи далі їхати, чи повернути на яке друге село. І се вагання, якого він раніше не спостережав у своїй душі, вельми дивувало його; проте, він стежив за тією силою могутною, що приємно стискувала йому серце й робила той хороший нелад лагідний йому в душі, що його вельми дивував, якого він раніше боявся й якому нині помалу-малу цілком віддавався, їдучи за сією силою, що тягла його все вперед та вперед по прямому шляху, по боках якого стояли теперя вбраті в зелену одіж розкішну верби, ніби одобрюючи рішенець души Тверденка, хитаючи своїми замисленими верховіттями. Таким робом він незабаром, проїхавши вже знайому нам греблю Дубецьку, уїджав у село...

Серце його, вперше за весь час, уподовж якого він їздив у Дубці, забилося турботно й що-сь енергичне й радісне сповнило йому істоту цілу. Коли він вїхав у двір, то його стріла Олена.

— Е, Семене Олексійовичу, нікого дома нема... Настуся з Мотрею і всі, навіть Андрій і Сашко, всі на лузі... А Петро Потапович поїхав у Стодолівку до якого-сь там садовника... Заходьте ж у хату!..

— Та ні вже, Олено Гаврилівно, я не турбуватиму вас... Мені треба в Похмурі, то ближче до його буде через луги. Якраз і з вашими я там побачуся й подивлюся, які трави сей рік, а тако ж, чи добре полювання... А коли Петро Потапович вернеться?..

— Казав,—сьогодні, але пізно...

— Ну, то прощайте!..

— Щасливо!.. А тоб зайшли, підкріпилися в дорогу?..

— Ні, не рано вже й так... Дякую!..

І Тверденко поїхав на луги.

Сонце уже котилось до крайнеба, все більшаючи й забіраючи по дорозі з собою спеку. Робилося м'ярко, тепло-хороше, а небо, таке ясне, розпросторювалося й панувало, повне спокою, повне тихої задуми прозорої, блакитне й вічно прекрасне, чисте, ніби вимите тією силою творчою, що його утворила таким широким і розкішно-безмірним. Панувало воно над притишеною землею, збіраючись укритися темним килимом ночі, на якому засяють бліді зорі, ясні зорі... Душа Тверденка тихо нігувалася й дрімала ніби; таке почуття наповнило її, що йому хотілося б усе отак їхати та їхати, все позираючи то на чисте, прозоре небо замисливе, то на криві промені соняшні, що вже не печуть, а пестять, то на жита, що стоять стіною по обидва боки вузької доріжки польової, по якій він простував, то в далину, що темніє і губиться де-сь далеко, далеко, в тім он геть гаю, що в ній ховається й зника немов його погляд... Хороше так!..

Переїхавши гай, Тверденко побачив луга Дубецькі... Перед ним, тікаючи від погляду в різні сторони, розпросторилося сливе необмежене просторище зелене, теперя вже майже все в стерні, серед якої ще лишилися, немов висипи ріжноманітних форм, не скошені полоси, а по всьому лузі тинялися копиці, іноді подекуди виростаючи в високі стоги стрункі, що своїми шапками гостроверхими з погордою дивилися на зграї копиць малих, немов випадково накинених ненадовго, не таких рівних, не таких викінчених, як вони... А сі, як молодь у переходнім становищу свого розвитку, вільно почувалися, не звертаючи особливої уваги на поважних осіб сталих, якими виглядали стоги... Депо-де по стерні паслися стриножені коні, або воли лежали й ремигали; а там купками відпочивали косарі

й гребці після денної праці. Де-де розводили багаття, бо сонце вже починало ховатися за далекоми, що миготіли біля самого крайнеба, гаями... Тверденко ласкаво вітався з стрічними... От він почав наближуватися якраз до тієї частини луку, що, підбігаючи, прилягала до самої річки Лугівки, і побачив, що біля стогу сидить дівчина й збирається розводити багаття. Вона була сама; в спідниці й карсетці, яку вдягла, бо ставало вохко в повітрі. Довкола того місця, де вона сиділа, лежало багато одежі й різного знарядця, що ним видно працювано вдень...

— Добри-вечір, Настасе Петровно!..

— Семене Олексійовичу!.. Як се ви сюди потрапили?.. Семен Олексійович надзвичайно зрадив, побачивши її, але одразу ж заметушився трохи: дійсне ж він чудним робом опинився тут і навіть зовсім забув вигадать гарну відмовку, але він одразу звернув увагу на те, як вона радісно, ніби вся засяявши, трохи здригнувшись від несподіванки, відповіла йому, навіть забувши привітатися... Се йому справило в душі, в усій істоті яку-сь полегкість, улило в душу енергію...

— І не питайте вже Настасе Петровно... І казати яко-сь не тее...—злазячи з возка й розспрягаючи кобилу, мовив він.

— Чому ж то?—спитала вона.

Він наблизився до неї і в ту ж мить почув як яку-сь силу в собі, яку-сь сміливу силу души, а вона йому здалася такою гарною при світлі багаття, при початку ночі, коли на крайнебі вмірала зоря... Вона сиділа за стогом, який ніби відособлював їх од останнього луку, де були люде; впереді світліла річка, що, покриваючися туманом, неначе розпросторювалась і розливалась тим по луку геть... Подавали свої голоси

ріжні птахи ночні... Свіже повітря, повне паху від свіжого сіна прив'ялих квіток, сповнило вщерть груди Тверденкові. А її серце, ніби сподіваючися чого-сь гарного, гождого, нетерпляче стукало в персі.

— Скажу вам прямо: так занудився за вами, що просто витримати далі не міг... Адже я в Дубці заїздив, та Олена Гаврилівна сказала, що ви з братами та наймичкою на лузі, а Петро Потапович поїхав у Стодолівку, то я й понісся сюді... Аби лиш вас побачити...

— Е, як би ви справді занудилися, ви б давно вже приїхали, а то зовсім забули за нас!..—щиро докірливо вимовила вона, перепеняючи його.

— Настусе Петровно!.. Настусе!..—вимовив раптом він, підійшовши до неї й стиснувши міцно їй руки,—невже ви гніваєтеся на мене, що я не приїздив?..

Вона почервоніла, заметушилася, але, не відіймаючи рук, вимовила...

— Теперя вже ні...

— Настусе — мені так до вподоби вас звати—ви може гніваєтеся теперя на мене, за чудного маєте, але майте, лиш у серце подивіться!.. Ох, за сі дні воно переболіло!..

— Чого?—глянула вона йому просто в вічі.

— За вами воно, за тобою, Настусе, серце... Не знаю, як і казати мені, бо що, як ти відкинеш мої слова?..

— Кажіть... коли вже почали, то кажіть—ласкаво всміхаючися, мовила вона...

— Настусе, серце, чи треба доказувати?.. Люблю, ось!—яко-сь твердо, раптово виклав він—чуєш, серденько, чуєш?..—обіймаючи її ніжно за стан стрункий, додав він.

— Чую, але... — і їх уста злилися в поцілунок...

— Що ми з вами?.. раптом схаменулася вона.

— Кажі—з тобою...

— Та добре!.. Адже побачити можуть!..

— Як хочеш, а для мене все одно...

Вона раптом вирвалася й почала метушитися коло готування каші, а Тверденко помогав їй...

— Настусе, мила, чи любиш же ти мене? скажи!..

— Мій милий, не питай... Сього простим словом не вимовиш, а кращими не вмю я... Увесь тиждень тебе сподівалася, скільки сліз пролила нишком, бачучи, як батько нездужає, а тебе, єдиної втіхи, нема...

— Горличко моя, як би я се знав, я б уже десять раз приїхав був...

Вони на хвилину замовкли...

— Коли ж ми батькові твоєму скажемо про себе?..— почав Тверденко.

— Коли?.. Ще подождемо; так, немов нічого між нами не було!..

— Я згоден, аби лиш твоя душа мене любила...

— Та люблю ж, люблю тебе!.. який ти невгомний!..—мовила вона.

— Горличко, серденько мое, щастя—і він знову палко притис її до своїх грудей й хотів поцілувати, але в сю мить почувлися кроки, й вони, вмент відстрибнувши один од одного, сіли на різних місцях коло багаття...

ІХ.

То йшли Мотруся й Павлусь, брат Настусин, які ходили в село, що стоїть посеред лугів верстви за три від того місця, де була частина луга Жарків, ходили по хліб, якого вони взяли мало з дому, а разом і по колодязну воду, щоб набрати її в барильце, яке опустіло за день, коли була спека й гребці випили всю, що

взяли з дому... Павлусь, одягнений „по простому“, на перший погляд мало був схожий з паничем, яким він був, бо вчився в гімназії, в шостій клясі... Проте, ще не цілком запалене соняшним промінem його бліде в інші часи обличчя, в рисах котрого було так багато схожого з рисами його батька, Петра Потаповича, і блакитні очі розумні з замисливим і вже розвиненим досить, порівняно з його зростом, тихим поглядом, свідчили, що він не був простий хлопець, що цілком не стикався з освітою. Високий, худий і не зовсім добре розвинений фізично, він і сим міг здатися не простим хлопцем, якого здорова, завжди на свіжім повітрі, праця розвиває куди краще...

Взагалі він вельми був схожий з батьком: такі ж очі, такі ж риси обличчя, тільки ще молоді юнацькі, не викінчені різцем природи, в чім більше й виявлялася та різниця між ним і батьком. Далі такий же високий, не вповні зграбний, не те, щоб уродливий на обличчі, і з душею, такою ж широкою, навіть поетичною трохи...

Він був вповні поетом в душі; міг цілі години милуватися заходом сонця, просто його особистою красою, і образи, не власні, бо творчою силою не наділила його природа, але нав'язані прочитаними поетами й творцями їх, з особливо ясною силою й живою витворністю поставали йому в душі, перероджуючися ніби в його власні... Любив він провадити літо в своїм селі, бо його душа любила природу, простоту селянського побуту, любила яку-сь тихість і затишність рідного кутка, що були так милі його тихій по природі душі... Найулюбленішими його заняттями з хліборобських праць були гребовиця, косовиця—проте він швидко втомлювався, косячи,—нічого ж різкого його душа не любила, тим жнива серед спеки не приходились йому так по

нутру, як напр. возовиця кіп... Не дивлячися на все от-се, вони вдвох з братом Федором, що поїхав теперя в гаї за дровами, бо тих, що вони мали з собою з дому, знов таки було мало, з сестрою Настусею, Мотрею-наймичкою та з матіррю—всі вкупі своєю сім'єю справляли всі праці хліборобські, опріч весняної оранки,—бо тоді Павлусь був в гімназії, а Федор у хліборобській школі, де він одержував освіту,—справляли їх, як слід, після того, як батько занедужавши не міг уже вкладати свого розуму й сил у сю справу...

Привітавшись з Тверденком, усі сіли довкола багаття...

— А Федора ще нема?—спитав Андрійко, що з Сашком теж бігав у село.

— Ні, нема ще...—відповіла Настуся.

— Цого його так довго нема?...—зауважив Сашко.

— Мабуть, скоро вже буде...—поклав рішенець свій Андрійко.

— Взе їсти страшенно хочеться...—додав Сашко, з смаком позираючи на юшку, що варилася в казані.

— Підождеш, адже не вмреш...—заспокоювала його Мотря.

Се була весела дівчина, ще молода вельми, симпатична на обличчі, швидка й роботяща; вона, будши сиротою, в родині Жарків була, як у своїй власній?..

— А ви ж як потрапили до нас сюди?...—спитав Павлусь у Тверденка.

— Так, бачте, проїздом, їхав у Похмуре за своїм ділом, а тут якраз і ніч нап'яла мене, коли я до вашого луку доїхав...—лагідно всміхаючися мовляв Тверденко в одповідь.—А разом цікаво й на трави сьогорічні поглядіти й чи полювання сей рік добре, чи є тут дичина? ..

— Та є її тут... Літають і крижні й лиски по стрижнях плавають, й човен там у нас здається є... Чому ж ви ружжя з собою не взяли?..

— Та я й не надіявся сим разом полювати, бо за ділом їхав...

В сю мить почувся кінський топіт і до того місця, що освітлялося багаттям, під'їхав Федір... Він скочив з коняки й почав її стриножувати, і Сашко й Андрійко прожогом метнулися йому назустріч... Крізь хвилину появився Федір, а за ним Сашко й Андрійко тягли по зв'язці хмизу...

— А, моє шановання!.. привітався Федір до Тверденка.

— Здорові були!.. звідкіля ж се?.

— А от у гаї по от-се чортовиння їздив верхи!..

Федір був стрункий, середнього росту, гарно збудований міцний юнак, з чорними, як гвоздками, очима, темним, злегка кучерявим волоссям і чорними бровами, хитрий трохи, як українець, веселий й гострий на прикладки, а очі його сміло й енергично гляділи поперед себе, як і вся постать його свідчила про його енергичність, справжню життєву енергичність гарного хлібороба... Хазяйство й природу він любив, але в сім, як і на око, був ціла протилежність братові.

Той любив природу, так кажучи, в образах, пориваючися в милування нею, як надзвичайною красою; займався хазяйством, привикши до його; а сей — як усякий, що розуміє ціну землі, силу природи й багатство її, а потім красу без образів, просто почуттям витворности, яке закладено в душу кожній людині Творчою силою, а особливо людині природи... Як хлібороб—він, хоч іще й юнак, невикінчений індивідуум, був теж щирим сином своєї отчизни і до жаги люблячи хазяй-

ство, як що-сь ціле, що дає втіху душі й в його дрібнотах, так милих хазяйському, щиро-господарському серцеві, він умів вкладати в його яку-сь індивідуальну творчість, а разом з тим з захватом міг вкладати велику працю на те, щоб бачити її наслідки... До жаги, як усякий українець, він любив землю... Коли поглянем на обидвох братів було, то в одного в блакитних очах світилося замисливість тиха, а в другого з чорних очей било жерелом веселим життя, повне енергії... Обидва брати вельми любили один одного... Теперя, коли засів біля багаття Федір, то закружала навколо його весела балачка: він умів смішити всіх своїми прикладками й жартами...

— Що ж ви з кашею?.. Поснули, чи що?.. Адже вже навіть серце в шлунок провалилося, так їсти захотілося... Не думайте, що як одні лиш очі їстимуть, то йому полегчає...—нарешті зарепетував ніби він.

І незабаром усі сиділи довкола миски, наповненої крутяком, і з апетітом знищували його, смакуючи свіжу потраву з чорним хлібом... Тверденко теж не відставав од других...

Коли вони доїдали вже кашу, до їх наблизився старезний дід і, привітавшись, попрохав дозволити огоньку взяти, щоб люльку розкурити... Він витяг закорцюбленою пучкою своєю вугіль гарячий з потухаючого багаття, поклав його в люльку на тютюн і почав пихкати. Усе се він робив так флегматично, послідовно й поважно, неначе відправляв яке священнодійство... Сам же він був уже старий дід, трохи згорблений, увесь сивий, але ще досить кременний собі. Над очима у його, що теперя світилися потухаючим світом, а коли-сь ясно сяли, нависли густі, довгі брови сиві...

— Що се, діду, з пасіки?.. спитав Федір, що добре знав діда Ярему з села Надрічного.

— Еге, сину, з пасіки... От-се забарився... У село простуючи, побачив, що у вас світло, от і зайшов люльку теє... завтра треба буде мені в Похмуре пійти дочку провідати... Занедужала кажуть... Давненько вже не навіщала мене... Ох, жизнь наша мотузяна, прости Господи—позіхаючи й хрестячи вуста, мовив дід Ярема—О-ох, старість!..—кректав він, сідаючи на траву.

— Що?.. Втомилися, діду?..—питав Федір.

— Втомився... Еге, втомився.. Що-сь ноги вже не такі кріпкі, як недавно ще... зовсім уже не те... Не те!.. Хе-хе!.. Не один десяток уже й так носять мене грішного по землі, по шляхах та ланах, по лугах та гаях... Хе, хе!.. Пора б уже й туди, де ність ні печалі, ні воздыхання, а жизнь безконешна, та видно на се ще нема волі Божої!.. Ще, мовляв, походи по землі, потиняйся... Ех-ех-е... Кахи, кахи!..—Промовивши се й постаречи покашлявши, дід наважився вже вставати.

— Куди ж ви, діду?...—запитав Павлусь.

— Пора вже, пора... Нерано й так... От-се ж плентаюся по-тихеньку, то й не теє...

— Та вам же, діду, завтра в Похмуре?..—спитав Тверденко.

— Еге ж, у Похмуре...

— То не турбуйтеся; мені теж туди, то я вас і доведу, а ви краще відпочиньте, розкажіть що-небудь нам про старовину...

— Спасибі, але коли ж ви їдете?..

— Та от-се світать почне, то й я в дорогу...

— Ну, коли так, то, спасибі вам, зостануся тут, бо до села таки моїм ногам далеченько... Хе, хе!..

— Чи ж вечеряли ви, діду?..—спитала Настуся.

— Уже, доню, уже повечеряв на пасіці...

— А чого ж ви на село брели?.. — звернувся до його Федір.

— Думав, мо' завтра хто їхатиме в Похмурі, то щоб підвіз...

— Ага!..

Раптом усі разом замовкли, ніби милуючися ніччю, сією темною, претемною, цілком, як шовкова хустка чорна... І тільки там у блакитних високостях блищали ясні зорі, блищали ще ясніше ніби, ніж завжди, але задарма намагаючися звійнути з землі тьму непроглядну: вона владно панувала, повная яких-сь раптових згуків, невизначених инколи, темними хвилями набігаючи і потопляючи кожен гіскру, кожний промінь світу випадковий... На лугах де-по-де розлягалися співи веселі, а один з боку від інших, який особливо був чутний, коли на мить замовкали сі, провадив тиху мільодію журливу, журливу, одну з тих безконечно глибоких смутком души пісень українських тужливих, тужливих, флегматично смутних...

Кожний з сидячих по своєму милувався красою, проте досить одноманітною, але стрункою красою ночі: Тверденко причуваючися до свого закоханого серця задоволеного, Настуся повна милим почуттям любим, Павлусь душею своєю всією поетичною, Федір яко-сь глибоко вслухавшись в кожний звук, Мотря з жаданням заспівати голосну пісню журливу. Малі лише спали, тим і не знали милуватися ніччю. Дід по-своєму відчував тій красі, згадуючи безліч таких і інших ночей, що стрілися йому за час його життя довгого, довгого...

Раптом розлігся який-сь протяжний, чудний вигук, один з тих, що, будши не то плачем ніби, не то скигненням, так инколи несподівано зрушують нічну тишу

урочисту й миттю зникають, лишивши по собі яку-сь неприємну згадку...

— От бачте!.. Хай Бог милує!.. Сердешні!.. І дід, вимовивши се, перехрестився.

— Хто, діду?.. Про кого се ви?.. — спитав його Павлусь.

— А от чули скиглення...

— Ну, то що?..

— Е, ви, мабуть, і не знаєте!..

— Розкажіть, діду, розкажіть!..

— Розкажіть!.. Хе, хе, легко сказати—розкажіть, а як то розказувати таке... Ех-ех-е... Ну, та вже добре, розкажу... Ось, лишень, люльку роскурю!..

„Сердешні“.

„От уже дев'ятий десяток літ почав я виживати торік... — почав старий і на мить спинився, замислившись. — А після того, як се от трапилось, що я вам хочу розказати, пройшло... Скільки ж пройшло?.. Тоді я починав парубкувати... Значить!.. Ого-го! П'ятьдесят літ уже минуло... Шутка сказати, хе-хе-хе!.. П'ятьдесят літ, а, як згадаеш про се, то немов учора все те було... У серце вколе... і... і... боляче вколе... — дід знов на хвилину спинився, ніби збираючи думки й гадки до купи.

„Тоді, значить, був я парубком... Е, тоді було зовсім скрізь не так, як тепер, ні, не та-а-ак!.. Де там!.. Гаї були великі, непроходні, річки, луги просто безкраї, неосяжні, ланів-цілини було куди більше!.. От-сі луга були тоді здорові, широкі, неосяжні, а он той гай, що в день удалині манячить, був величезний: вовки й ведмеді водилися в нім... А проте хоть і більше всього тоді було й дешевше все, але людям не краще жилося,

ні, не краще... Кріпацтво тоді було, гризло людей... Воно й теперя не вельми добре живеться: яко-сь самі люде гірші стали, Господа Бога забувають... Ну, а тоді пани висіли над людьми, люде, як воли ті, немов би в ярмі ходили...

І от у нашім селі було заможне панство Ханівські... Хороша, така роскішна селитьба в їх була, сад, дім великий, став, де от-такецькі щуки та карасі водилися, все, що хочеш, навіть лазня... Теперя все те завалилося, селитьба перейшла в чужі руки, що спровадили її які-сь далекі нащадки, як волю об'явлено... Теперя хлитель, чи як там, не вимовлю, стоїть, а тоді той дім панський, наче царь стояв посеред мужичих хаток і з погордою позирав на все село... Хе-хе-хе, цілком сей дім був такий, як і сам пан Богдан Петрович... Царство йому небесне, нехай уже йому на тім світі Бог простить, а люде, що знали й знають—пам'ятають його, ні, ледви чи простять!..—і дід зітхнув, глибоко зітхнув, а очі йому ясніше загорілися й зморшки старости неначе ясніше визначилися, кожна немов ізробившися анальогічним одбитком тіх скорбот та болів, що він переніс за своє життя й згадки про які наповняли йому душу...

„Пишний, недоторкливий, він ніколи не дивився на нашого брата просто, все зверху, з погордою, або з гнівом таким, що весь мимоволі здрігнешся тай перехрестишся, відвернувшись... Була в його жінка, казали, пані гарна, добра така, але він не дав дожити їй віку, убив...

Плескали люде, що один молодий гусарик був поквапився їздити до їх, і от він же, пан Богдан Петрович, застав одним разом пані з ним у саду; вони сиділи і про що-сь любенько, як слід, балакали... Ну, от він і

встрелив її з пістоля—полював він, тим оружжя всякого мав силу,—а його, того гусарика, так одпарив, що він мало не вмер... Ну, а панові від жінки зостався синок... Таке гарне хлоп'я, Андрійко... Як воно підросло, то полюбило бігати на село до нас, або на поле, чи на луги, як люде панщину відбували... Зприятелювалися ми з ним; завжди вдвох кашу любили варити на березі Лугівки... Вона тоді була широка, прозора, швидка, риби було багато... Теперя вже болотом стала, а тоді... Ні, не те, зовсім не те теперя... От ще років двадцять назад, не більше, пором ходив по ній коло нашого села, вже пагана тоді була, а все ж... Так ото, значить, лишень пан з двора, так уже ми з Андрійком і зійдемося, ідемо було вдвох ловити рибу вудкою, а далі й давай з свіжої риби кашу готувати... Ну, а як упійма було пан Андрійка в такій мужичій компанії, як він казав, то висіче його, а мене... так на стайні було випарять, що я вилежуюсь тоді та лише чухаюся"...— Дід зітхнув:— „зійдемося ми після сього де-будь в куточку, поплачемо вдвох і пройде... І яка гарна душа була у сього Андрія Богдановича, який хороший панич з його виріс, з матіррю, казали, сходжий був... І він боявся батька... Та й хто його не боявся... Він якийсь чудний був, сей Богдан Петрович!.. Хай уже йому Бог простить"...— Дід зітхнув, провів рукою по сивій бороді, знов зітхнув яко-сь замисливо, ніби перенісшися в той час, про який от-се він теперя оповідав...

— „Віддано панича Андрійка в учення до міста якого-сь, чи в Київ, чи в Харьків—от і не згадаю, от і вилетіло з пам'яті... Як решето стала!.. Чудне діло, от-так ще років п'ять назад пам'яталося й те й друге й п'яте й десяте, особливо болячки від панських батогів пам'ятні були, і-і-і, страшенно довго боліли... А

пройде рік, чи два і бачиш, що то те, то те й випало з пам'яті... Хе, хе, а що з воза впало, те пропало... Так то!.. Ну, так от... На чім се я спинився?... Ага!.. В учення поїхав Андрійко... Довго його не було, не кожне літо й в Надрічне приїздив... А все ж таки приїздив і ми знову бавилися з ним. Теперя він уже став таким розумним хлопцем, а душа таки не перемінилася, ні, така ж зосталася щира та ясна, як зірка... Багато цікавого оповідав він мені. Про те, що, мовляв, земля крутиться, ходячи довкола сонця... Не знаю, й тепер ніяк не втну, чи воно правда таки, бо й онук мій, що в школі вчиться, казав, що їм учитель про се ж таки розказував, чи, може, панська вигадка, або галгебра яка-небудь, але цікаве... Росказував і про різні землі, про чорних людей, про ті землі, де завжди тепло, а в літку спека страшенна, про лева-звіря... Вже й позабував багато з того, про що він оповідав мені, вичитавши все те з книжок; всьому вивчився в місті: на якій-сь німецькій, чудній такій, мові балакать умів... Потім надовго він зник з нашого села, років через три вернувся... Я його аж не впізнав, так він перемінився!.. Тоді я парубкувати почав... Високий, такий стрункий, як дуб молодий, такий гарний на обличчю... Тільки вельми бліде воно в його зробилося, але небавом, як пожив він у нас на селі, то рум'янці з'явилися... І тоді він такий хороший на вроду став: чорні очі, такі хороші очі, сам кучерявий, веселий, розумний і знов таки душа йому не спаніла... Гарні книжки мені читав, по нашому написані... А кращої між ними, як той „Кобзарь“ Шевченка, не було... От бачте, сього я й не забув... Я й до сього часу люблю слухати, як мені онук читає її, а ранійше, як ще очі добре бачили, то я сам читав і багато знаю на пам'ять... І-і-і, хороші, як золото щире,

милі ті пісні, що в тій книжці... Жадної такої книжки я не бачив і не читав, як та... Гарна, гарна!.. Так от він, Андрій Богданович, читав мені з тієї книжки й так хороше читав, так, наче співав... От ми вдвох з ним запарубкували... От-се увечері на вулицю: співали, з ним вівши перед... Я собі добре співав, а він ще краще та й на бандурі навчився грати... Чудесно грав!.. Хе, хе, хе, так грав, що то аж душа боліла з журби, то самі ноги стрибали, як було гопака втне... Гарно, гарно грав!.." — І дід знов зупинився й замислився, глибоко пірнувши в згадки, ніби пригадуючи якусь гармонію згуків, й немов підпавши під владу її чар, заслухався навіть згадки про неї..

„Ну, от... Так... Пан сердився на Андрія Богдановича й за те, що він на село ходив і з селянами поводився, як із рівними, за панибрата, і за те, що польові праці справляв разом із людьми на панщині, і за те, що вступався за тих, що пан призначував під батоги для власної втіхи, за те, що він „мужичиться“... За це вони сперечалися, геть як сперечалися, але все ж пан завсігда нарочито робив так, що ще більше бив людей і нарочито на очах у сина... Син плакав, молив, навколішках благав сього не робити, а той нарочито... Андрій почав сумний ходити, жалівся мені, що душа йому болить, іноді навіть плакав... Одним разом пан вернувся з міста С*** сердитий, програвся там у карти, чи що... Побачив мене, а я його не запримітив і не зняв йому шапки за верству... Наче грім гримнув, наскочив він на мене:

— Ах ти, бидлів виплодок!..

І от поклали мене й почали періщити, а я вже, зціпивши зуби, мовчу, аби Андрій Богданович не почув, бо я боявся, щоб ще чого гіршого не вийшло. Він

мене страсть як любив, більше, ніж батька, здається... Коли от-се вбігає він у стайню, кидається до тих, що мене сікли, відштовхує їх: хоть і не великої сили він був, але теперя ото страшенно мабуть розгнівався...

— Ах ви підлота,—заукав він на тих, що били,—низота, злидні нікчемні, вівці дурні... Адже він один—і Андрій вказав пучкою на пана, що стояв тута ж і дивувався—а вас багато, і ви підлещуетесь, аби вас не одпарили, й знущаетесь з свого ж брата!.. У, у, вовки боязькі.. Гетьте к бісу, гетьте!.. — Він таки вислобонив мене, але потім все ж мене докатували так, що я два дні встати не міг... Ну, а вони, певно, з того часу з батьком сливе й не балакали...—Дід ізнов тяжко, тяжко зітхнув і почав набивати й розкурювати свою люльку. Далі, закуривши її, вів:

— „Ну, а в нашім селі була дівчина... Напрочуд гарна: вродлива, як черешня на весні, струнка, як тополя в полі, весела, як пташка, а очі мала!.. о, ті очі, очі!.. Втопився в тих очах Андрій Богданович і повеселішав після того, та не на щастя вже йому йшло... Сердешний!.. От-се підемо було з ним на вулицю і вона, Ганнуся, там уже... Підійде він до неї, загра на бандурі журливу пісню, а очами впнеться її у вічі й неначе просить покохати... Закохався він у неї, просто переродився чоловік, пісні почав складати та такі гарні... От наші дівчата й теперя співають де-які з них... Грав він їй на бандурі ті пісні, а вона їх співала й його цілувала. Злюбилися так, що ніщо, здається, їх роз'єднати б не могло... І таки не змогло, ніщо, навіть смерть таки не роз'єднала їх. Він хотів на ній оженитися... Ну, а тут пан як узнав про се, то неначе здрочився... Він і доти був який-сь несамовитий—казали люде, що він плакав іноді, рвучи на собі волосся, у

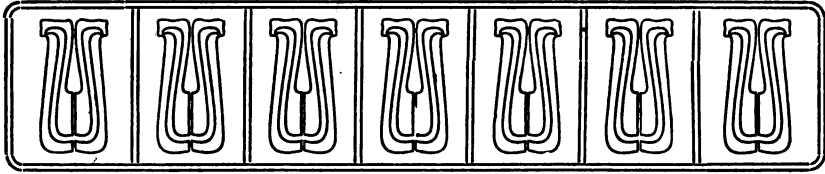
своїм кабінеті перед патретиком жінки, але всі бачили його лише злим, як той гнів, і, регочучи, їй-Богу, регочучи, він дивився, як засікали людей, — хай йому Бог простить!..

Ну, взнавши, що син закохався в Ганнусю, він причепився до сина... Зробись, каже, паном, кинь бути мужиком, та хоть і не женися на панні, коли не хочеш, але не смій і з Ганнусею братися, а в покоївки її можеш узяти... Син розгнівався, потім довго сумний ходив... А батько своє: коли ж не хочеш, каже, так, як я тобі кажу, то я що-сь погане Ганнусі вкою, але ти таки не поберешся з нею... Як почув таке Андрій Богданович, то сам не свій ходить. Нарешті придумали ми з ним та з Ганнусею тікати в Херсонщину, але грошей же в нас півкопи драної... Хе, хе, хе!.. Узав пан Ганнусю в покоївки, вона плакала, плакала й родина, що має рішитися робітниці, але пан на те не вважив, забрав її в покої... З тієї пори вже не стало добра в панському будинку. Син що миті сперечався з батьком, а батько казав йому: „користайся, дурню, вишенькою, що я для тебе приховав, а то я переб'ю“!.. Сі слова для сина були гірше, ніж в серце ніж гострий... Одним разом Андрій почув крик Ганнусі й, побігши на його, застав батька, який цілував її, міцно схопивши в свої дужі обійма, а вона кричала: „рятуйте“!.. Андрій наче загубив розум, підскачив і, розігнавши руку, вліпив нею з усією сили панові в обличчя... Той миттю випустив дівчину, яка вибігла з хати й за нею панич... Пан же впав на ліжку й довго лежав, уткнувши лице в подушки, далі встав увесь блідий, наче полотно, й приказав ізнайти Ганнусю й висікти на стайні... А Андрій і Ганнуся втікли десь і заховалися, мабуть, в кущах, чи що, що як ни шукали, не могли їх знайти...

Пан розлютився, перечухрав багато людей, потім замкнувся в своїй кімнаті й довго не виходив... А Андрія та Ганнусі нема вже день, другий, третій... Я злякався, думаю собі, де вони поділися; коли на четвертий день, ідучи по березі Лугівки, бачу, що що-сь біле хитається на воді, неначе б здоровий мрець, чи що?... Покликав я людей; дістали човен, поїхали... І що б ви думали? На хвилях річки, кріпко, кріпко обнявшись, плавали два трупи, Андрій та Ганнуся... Всі перехрестилися, витягли й поховали їх... У той день багато знов людей вибив пан, а мене таки особливо... Але з тієї пори він почав хиріти, сивіти й небавом помер... Люде зітхнули вільніше... А сердешні раби Божії Андрій та Ганнуся так і погубили з-за його свої душі!.. Теперя иноді, як от-се й зараз, у-ночі розлягається скиглення й плач,— то вони плачуть, сердешні, боліючи над згубою своїх душ і над нероз'єднаним, але попсованим коханням... От звідкіля той плач, от хто ті сердешні!..—І дід зітхнув, похитавши докірливо й замисливо головою, а здорова сльоза довга, змочивши раніше його старечі очі, піввицвівші, покотилася по обличчі й впала де-сь... І тут зітхнув ще старий, глибоко зітхнув і витер очі... Зітхнули й слухачі, і в кожного в душі постала яка-сь образа проти того світового зла, що проявляється то в тій, то в іншій формі...

Кінець першої частини.

Частина II.

Так, сон був короткий: ранесенько-рано
Вже зникла чудова мрія моя...
Сон літньої ночі.

Л. Українка.

I.

Ледви стало розвиднюватись, як у дверях що-сь загроюкало клямкою... Верхівський схопився, почувивши ніби його що-сь у серце вколело, і прожогом, накинувши халат, побіг у поварню. Відчинив двері в неї й серце його так і впало, а в голові ніби все перевернулося: перед ним стояла Марта, служебка Влitenків. „Занедужала!“ як блискавиця, пронеслось йому в голові й серце боляче стислося.

— Панні дуже пагано,—мовляла Марта—тим просили пан і пані вас та ще другого пана дохтора прийти подивитися, що сталося з панною.

— Добре, зараз! — неясно, впалим голосом вимовив він і вернувся в хату.

І раптом йому в уяві стало її зблідле вже мертво-блідє обличчя, спокійне, наче мармурне, з заплещеними очима, і, як голкою, вколело в серце, вся крив неначе вдарила йому в голову... Як скажений, кинувся він

до кабінету приятеля, і в ту мить, як одчинив уже двері, раптом згадав, що його дома не було, але на превелику радість в ту же мить побачив його, який лежав і спокійно спав на своєму ліжкові... Се його радісно здивовало, бо він не чув, що Тверденко перед світом приїхав...

— Семене, Семене, вставай, вставай, нещастя!.. затормошив він його.

Тверденко скочив і шаленими зпросоня очима дивився злякано на його:

— Що там?.. Що?.. Пожежа?..—гукнув він.

— Ні, Антося занедужала...

— Що?—потроху звільнюючися від впливу несподіванки, протяг Тверденко, усе ще вельми здивований...

Нарешті приятелі зрозуміли один одного і почали хутко, похапком одягатися... Тверденку вельми було неприємно, нехороше на душі: він не виспався, бо лише з годину, як задрімав, коли його збудив приятель, а тут така турботна неприємність: „занедужала Антося, от штука, от горе!..“ мислив він, гнівливо умиваючися... Кріз півгодини обидва приятелі входили вже в дім до Влitenків.

— Що?.. Невже?.. Як?.. упалим, стурбованим голосом закидав Верхівський питаннями Влitenка, що вийшов їм назустріч.

Сумне обличчя Влitenка радісно всміхнулося, бачучи аж двох лікарів у своїй господі: „вони допоможуть, вони ж не аби які лікарі, до того ж один лічитиме свою молоду, а другий молоду свого приятеля“...— майнуло Влitenкові в голову.

— З опівночи взяло її всю огнем так, що вона наче запалала вся й пал не опада, ні, навіть більшає й тепер от-се вона лежить, ледви переводячи дух, вся

наче горить!.. Ви вже вибачте, коли ласка.. Ми не могли діждатися дня, бо така тривога обняла нас, що просто страх.. Може нічого сер'йозного й нема, але вибачте вже...—мовляв Влitenко.

Чув сі слова Верхівський і що-сь таке туге, таке боляче влазило йому в душу, йому так стало боляче на серці, так захотілося миттю бачити її, що він, не дослухавши навіть Влitenка, побіг до Антосі, а Тверденко почав заспокоювати старого:

— Ну, про яку ви дурницю завели річ, про те, що потурбували нас!.. На що ж тоді й лікарі?—мовляв він спокійним, упевненим голосом:—а також нічого вам так турбуватися про Антоніну Панасівну, бо нічого, мабуть, сер'йозного нема, але все ж таки ви добре зробили, що покликали нас, лише раніше було треба... Ходімте-ж побачимо, що з Антоніною Панасівною!.. Зовсім заспокоєний впевненим у себе, твердим голосом доброго лікаря, Влitenко з великою подякою подивився на його й повів його до недужої.

А Верхівський, тим часом, уже був у кімнаті своєї молодої.

Коли він увійшов, то побачив, що в кімнаті царює півтемрява, бо ролети були спущені.. З сутіні виступало раніш усього бюрце, що стояло проти вікна, убрате просто й доладу, але Верхівський довго не роздивлювався теперя.. Він був уже тут раніше, тоді, коли сонце кидало кріз вікно, що визирало в садок, свої ясні проміні веселі на долівку, що на ній постелено м'яккий килимець; коли на стінках ясно видні були портрети українських та головних світових письменників і поетів, а над бюрцем фотографії близьких їй людей, між якими перше місце займала його особа в витворенькій рямочці, а на віконці кімнатні квітки,

що простягали лепестки свої до сонця, у кутку етажерка з маленькою бібліотекою та ліжко, прикрите блакитним покривалом і з подушками, теж прикритими вишитою та оздобленою кружевом покришкою; коли все тут було таке веселе, таке ніжне, таке затишне... Теперя ж усе те покрив півморок, що запанував в усій хатинці, і, як Верхівський позирнув на ліжко, побачив те, що погубило в нім останні надії, що може занепад Антосі не єсть правда: такі чудні ідеї вельми частенько мимоволі постають в душі людини, яка вельми не бажала б того, що трапилось.

На білім ліжку лежала Антося, вкрита покривалом до голови. Її біле обличчя було червоне, червоне, наче полум'ям занялося, маленькі вуста запеклися й розкрились, очі, повні недужого палу, вставилися в стелю, гаряча рука простяглася вповдовж по ліжку. Біля ліжка на стільці сиділа Лідія Михайлівна і сумно дивилася на Верхівського, ніби чим-сь пригноблена.

— Ви вже прийшли—раптом ніби згадавши, чого се він стоїть, вимовила вона.

Антося перевела погляд із стелі на його й визначна радість засяла в нім.

— Антосю, серце, що це з тобою?.. — звернувся він до неї і в його голосі забренів той біль, який все зростав йому в серці, роздражливий, досадний біль, який своєю силою навіть дивовав Лідію Михайлівну. Антося слабо всміхнулася й шопотом покликала його до себе.

— Занедужала— промовила вона тихо—важко мені, горю вся, в грудях коле...—

— Антосю, голубочко ж ти моя, що ж я наробив!.. скрикнув він у відчаї.

В сю мить увійшли старий Влitenко з Тверденком.

Тверденко наваживсь приступити до огляду недужої, але тут повстали де-який затруд та непорозуміння, засновані на дівочій соромливості. Нарешті згодилися на тім, щоб Верхівський оглядів її. Він одразу почув і ясно зрозумів, що теперя на нім лежить велика відповідність і перед собою і перед нею, а тако ж перед батьками. Вподовж усього часу до цієї хвилини він покладав усі надії на спокійність та поміркованість, що так потрібні доброму лікареві, свого приятеля; теперя ж, коли довелось йому самому прикласти всі свої знання для того, щоб спасти кохану людину, він, ранійше роскислий та впалий духом, теперя почув в собі порух якої-сь спокійної надзвичайної енергії.. Він узяв градусник і почав робити огляд цілком спокійно.

Коли огляд викінчено, то Тверденко з Влitenком попрямували з кімнати...

— Вибачте... за те... що потурбували вас... і за все, за увесь неспокій — вимовила нетвердо Антося до його...:

Тверденко спинився.

— О, що ви!.. Я повинен прохати у вас прощення за те, що прийшлося вас, недужу, потурбувати... Я такий, знаєте, невмілий... Не привик, бо в мене пацієнти переважно не такі...—почервонівши додав він і вийшов слідом за Влitenком, а за ними й Лідія Михайлівна.

Лишився лиш Верхівський.

Він, знов під впливом суму знесилений, сидів біля недужої на стільці й тужливо дивився на неї: вона так скудла за одну ніч, очі побільшали ніби й під ними з'явилися темні півкола. Йому серце раптом так стислося, що навіть на обличчі постала зморшка внутрішнього страждання.

Вона ж лежала, заплющивши очиці, тиха, спокійна. Дивлячися на неї, йому знов перед очима виник той неприємний образ вразливий, що снівся йому сю ніч... Він довше не міг здержатися й голосно нервово покликав її.

— Антосю, ти спиш? —

Вона, злегка здригнувшись, відкрила очі.

— А ти тут?.. Чого се ти такий смутний?..—тихо провадила вона.

— Антосю, ти через мене занедужала?..—боязько, ніби був упевнений, що він дійсне винен, і сам лякаючися сієї впевнености, вимовив він.

— Чого через тебе?.. Чим же ти винен?..

— Антосю, в тебе болить що?..

— Ні, нічого... Тільки пече всю!..

В сю мить у кімнату ввійшла Лідія Михайлівна й сказала Верхівському, що його кличе Семен Олексійович.

— Не покидайте ж нас у лихій годині!...—додала вона, як Верхівський виходив.

-- Еге, приходь, серце!...—додала тихо й Антосю...

Повний невиразно-сильної туги, вийшов Верхівський з кімнати недужої молоді. Тверденко йому нічого особливого не сказав, oprіч того, що треба йти до діла в шпиталь...

Але Верхівському яко-сь раптом байдуже стало, яка-сь інертність наплила йому на душу й пригнітила його так, що йому не хотілося нічого, а разом з тим він міг справляти, так кажучи, без участі своєї істоти духової все, що треба... Так він мався, ніби струна його душі, вельми натягнута за весь час, луснула й повний занепад духа став обіймати йому всю істоту духову... Навіть яка-сь розумова неясність почала заволікувати його обрїй розумовий: він почувив таке по-

чуття, немов пам'ять і ясна зрозумілість найпростих річей почали зникати йому з голови.

Як вони, попрощавшись з Влитенком, вийшли на вулицю, то Тверденко спитав його, що на його думку з Антосею?

Він почав викладувати всі ті спостереження, які запримітив в її недужості й Тверденко нарешті поклав такий діагноз...

— Важко й сливе неможливо теперя сказати, що буде з нею, але мені здається, що в неї віспа...

— Віспа?.. — яким-сь пригніченим голосом, ніби цілком згоджуючися з фактом, проти якого все ніщо, переспитав Верхівський, і приятелі замовкли.

А між тим сум, такий гнітючий, такий тугий та безпросвітний—безнадійний наліг на душу Верхівському, і йому здалося, що все довкола теж одмінилося... Крапав дрібний обложний дощ, навкруги було сіро й вохко. І в душі Верхівському стало сіро й вохко... Чудна думка раптом постала йому в голові: він почувив, що забув, чи вже осінь, чи весна? Ся досадна думка все більше та більше починала потребувати собі відповіді, а він усе більше та дужче почував, що не може собі відповісти, як слід, на се питання.

— Чи весна теперя, чи осінь?..—нарешті спитав він у приятеля.

Се питання вельми здивувало й навіть злякало Тверденка.

Він яко-сь з досадою й великою неприємністю подумав, що увесь сей день який-сь чудний: вповдовж його Верхівський де-кільки разів лякав його так несподівано... Що-сь неприємне, руйнуюче спокій і рівновагу нормального настрою душі, таке шаршаве й невиразне повстало під впливом сих гадок і, переходячи

на нерви, роздражливо торкало їх та примушувало дріжати....

Обидва приятелі малися вельми недобре.

II.

І красні та веселі дні, що так вільно, такі світлі, хороше проходили для Верхівського, одмінилися на хмури, повні метушіння, біганини, душевних страждань...

На другий день ще гірше стало Антосі, на третій виявилось визначено, що в неї віспа. Верхівський цілком згубив голову.

Проте навіть яка-сь енергія палка, яке-сь завзяття напали на його. Він не вірив, ні на мить не хотів вірити, що з нею може статися що-небудь надто незвичайне, він себе глибоко впевнив, що вона одужає... „Не може ж бути“, мислив він, а серце йому стискувалося, „щоб щастя було таке коротке... Ні, ні“!..

І ото з енергією палкою, з безконешним завзяттям прийнявся лічити її...

Він немов цілком забув за себе, забув про все довкола, тільки одно пам'ятав—се, що він повинен, хоть по краплині ростратити всю свою кривавицю, хоть уморити себе працею, а такивилічити її, бо перед очима йому неодв'язно й неодмінно стояв отой привид, що снівся в пам'ятну ніч і нагадував, що з Антосею може статися таке, що відійме і від його життя принаймні його повність і духовну силу... В часи, коли він мимоволі замислювався про се,—що-сь темне, могутне, незрозуміле, без жадних доступних навіть уявлінню форм, але тим особливо й могутне та страшне, ставало його ворогом, і він дійсне бачив, що він безсилий, низько безсилий перед таким ворогом, якого й визначити

собі розумом не може, а лиш тим передчуттям неприємним, що стискує серце...

Він засів за наукові книжки по медицині. Увесь час провадив так, що або у Влитуєнків: сидів над Антосею, як та сестра-жалібниця, ходив за нею, виповняючи все від поправлення подушки до серйозних лікарських обов'язків, або ж сидів дома за книжкою і вчив, вичитував що-сь, шукав все чого-сь, питав Тверденка. Сливе нічого не їв, мало зовсім спав... Змарнів, очі йому запали, півкола з'явилися під ними, на виду зблід. Частенько почала голова йому кружитися і находити яка-сь скам'янілість на всю істоту, головне ж на пам'ять і розум...

От-се сидить було за книжкою і все вчить, де-що навіть прийде йому фантазія вивчити на пам'ять, коли раптом літери забігають перед очима, одна одну наздоганяючи, одна одну насадаючи, і нарешті рождаючи з себе третю, зовсім непотрібну, зайву... В очах кола зелені, або темні... Відкинеться тоді він на спинку фотеля, закриє очі й почина пригадувати те, що вивчив, але в голові порожньо, як у бездні, нічого не пам'ята, нічого виразно не стає йому з того, що він учив або читав. Він силкується згадати хоч що-небудь, але раптом, намість жаданого, з'явлюється отой осоружний образ: з'явиться й зникне, з'явиться й зникне, немов хитається в простороні перед ним, нарешті зразу стане перед очима й його відігнати не можна... А в грудях, у серці що-сь заболить, наче там що-сь заскигло, а душа, повна туги, не знаходить собі відпочивку... Знесилений вкрай він так і задріма. Раптом схопитись і знов за книжку... Входить Тверденко.

— Слухай-но, Женю, — докірливо почне він — що ти робиш з собою? Ну, чи можна ж так?... —

— Слухай, Семене, чи віспа... чи вона заразна хвороба?...

Дивлячися без жадного виразу притомної людини, очима питає Верхівський, і таке питання, з такою наївністю висловлене, наче окропом обіллє Тверденка. Той подивиться на помутнілі очі приятеля і йому мимоволі з'явлюється в голові питання: „чи не збожеволів він?“, але з силою він одкидає сю думку-хмарку: „ні, то він утомився!“

— Ось лягай бо — вимовить він яко-мога спокійніше й сам укладає приятеля на ліжку...

Як лягав Верхівський на ліжку, то яка-сь тихість розливалася йому по всій істоті; втома потроху змінялася на тихе забуття, яке обвивало його легким яким-сь покривалом, зшитим із шматків ясних спогадів, тихих згадок, з шматків фантастичного щастя, яке іноді снилось йому... Нарешті сон обіймав його, але переважно він був важкий: які-сь привиди найневизначеніших форм та кольорів, які-сь шматки півтемряви, змішаної з червоним світлом, гнітили його; або ж снилися які-сь темні вулиці з одним, сливе не даючим світла, лихтарем, якого сливе цілком побіджала темнота... Він їхав чи ішов по них — що власне, не може розібрати, — а темрява, все згущуючися, обляга його з усіх боків і душить. Йому хочеться прокинутися, аби здихатися того неприємного чуття, яке справля такий сон, але з одного привидіння він прокидається в друге, далі в третє й нарешті вже раптою бачить, радіючи, свою хатину й трохи заспокоюється...

Ранком же Верхівський біжить до Влitenків. Останні дні кожним разом він заставав Антосю без пам'яті: вона блудила словами, примушувала батьків

пуринати в сльози, з якими на очах старий Влитенко завжди стрівав Верхівського.

Верхівський, входячи в дім, у спальню недужої, бачучи її в палу, в непам'яті, яко-сь одразу оживлявся, робивсь енергійним, практикованим, умілим лікарем, знав, що робити, одразу пригадував усе те, що виучував за сі дні. Незабаром приводив її до пам'яті, робив можливу полегкість їй, і потім сідав та тихо балакав з нею, втішав її, так що Влитенки покладали на його багато надій і не безпідставно, бо Тверденко сам дивувався, що Верхівський так гарно, так розумно її лічить, між тим, як дома міг бовкнути таке, як питання, чи віспа заразна хвороба?

Але вся річ складалася в тім перше, що, як Верхівський сидів біля коханої, то осоружний отой образ, що так лякав його, зникав завжди з-перед його очей, а друге тим, що він був цілком упевнений в свої лікарські сили. На його, так кажучи, находило лікарське натхнення, як напр. на воїна находить хоробрість у саму ту хвилину, коли вже він, ні про що не міркуючи, напада на ворога. Так і Верхівський. У спальні недужої він був просто проти ворога й боровся з ним, а дома починав зневірятися в своїх силах, особливо під впливом отого осоружного привида, що одразу ж насувавсь йому на душу, як він покидав дім Влитенків. Тоді він брався за книгу й нарешті, певно, втомлявся, а в сім залежала друга причина того, що він під кінець вечора ніби шаленів.

Нарешті ще одна думка почала різати душу Верхівському. Се—що незабаром мусить наблизитися день перелому хвороби, то б то той день, який має перевернути напрямок Антосиної недужости чи в бік смерти, чи в бік життя... Дві ідеї борюкалися в душі Верхів-

ського: одна була нетверда впевненість, яку він раз-у-раз розумом збільшував у собі, що вона виживе, а друга—ні на чім не заснована боязнь, містична яка-сь боязнь перед днем перелому.

І чим краще бачив Верхівський по ході хвороби, що сей день все наближується та наближується, тим острах перед ним все ріс та ріс йому в душі, і так уже недужій, переповненій болями... Який-сь жах панічний нарешті запанував над його душею, і от, одним разом, коли він холонув при згадці, що не сьогодні, так завтра надійде сей страшний день, йому постала чудна ідея, чи не можна його відвернути цілком? І він почав ще більше читати й усе шукав по книжках хоть неясного натякування на те, що се — можлива річ: він яко-сь цілком випустив з голови те, що максимум в усякім розв'язку — неминуча річ. І от почав ламати голову над тим, як би його так повернути ходу хвороби, щоб вона обминула сей страшний для його фазис свій... Коли раптом постало йому в розумі, що, як прищепити віспу, то прищеплена віспа, поборюючи справжню, не дасть їй дійти до свого апогея. Сю гіпотезу він засновував на законі, що ділання рівняється відділуванню. В пориванні від своєї вигадки він побіг до Тверденка в кабінет.

Той сидів над свіжим примірником часопису. Несподіване та таке нагле з'явище приятеля, яко-сь злякало його, бо взагалі сі дні нерви йому були вельми напружені, так що він навіть зблід... А очі Верхівського сіяли й се те ж здивовало його...

— Слухай, слухай, друже, от що мені прийшло в голову!..—почав радісно Верхівський і виклав перед Тверденком свою думку.

Тверденко, вкрай збентежений таким оберненням мислення в приятеля, розкрив широко очі й вуста, а

Верхівському здалося, що він знайдується в пориванні від його вигадки, й він радісно закричав:

— Бач, бач!.. Правда, геніальна вигадка!..

Тверденко, трохи заспокоївшись й вернувши собі свою якомога більшу рівновагу душі, науковим робом відпер сю гіпотезу Верхівського. Той, так кажучи, прийшовши до здорового розуму, знесилений, одразу якось ніби розбитий, скинутий з високостей, цілий раптом якось опустився, зробився навіть вартим співжаління... Очі йому помутніли, руки в неситі опустилися й він тихо поплівся з кабінету... Почувив він себе роздушеним якимсь гнітом легкодухим, низьким жахом, що напав на його... В повній неситі всієї істоти своєї він упав на ліжку, лицем на подушку й заривав, а потім по-троху забувся важким сном...

III.

— Чом се ти така смутна все?—питав Тверденко Настусю, стрівши її в саду, куди він увійшов з двора, де вже встиг розпрягти кобилу й поставити її в стайню.

— Господи, Боже мій!.. З батьком таке лихо коїться... Сливе вже з ліжка на встає, або в хаті, або, як от-се тепер, у пасіці лежить і каже, що вміра. Почнеш утішати, що ні, сердиться... О, Господи милосердний!..—і Настуся мимоволі заплакала.

— Господи, Боже мій!—мовляв роздражливо, але намагаючися задушити в собі се чуття, Тверденко й сам на себе досадував за сю роздражливість—всюди, скрізь смутні обличчя й відпочити нігде!.. Там Антоніна Панасівна занедужала, а Женя голову згубив, душею заболів, вся ж родина одно сумує, одно плаче, аж самому мені в душі якийсь сум непереможний по-

став, порожнява яка-сь там у ній... Тут теж горе... Ох, життя наше мотузяне!..

— Голубе мій, що ж мені робити, що ж мені діяти з серцем?.. — звернулася вона до його з очима повними сліз.

Тверденкове серце зразу пом'ягчало, сльози сі й смутні очі коханої викликали знов йому біль у серці й співчуття..

— Не плач, голубко, не плач, що ж робити, ось я піду, побачу, що з Петром Потаповичем...

Настуся попростувала собі до політниць на город, а сум за нею... На душі їй було так тяжко, такий біль, як свердел, мучив її молоду душу відчутливу дівочу, що все їй було не на втіху, ніщо не могло розважити, ніде вона не могла знайти собі місця, лише за роботою з тужливими піснями в гурті політниць вона трохи заспокоювалася, але журба ні на мить не зникала з її очей, з її серця... Коли ж вона, лишаючись на самоті, кидала думку в будуччину, то які-сь тугі своєю прикрістю уявління, колючи в серце, ставали перед нею: от їй здається, що батько, любий татусь, уже вмер, і нема його, ніде нема, нема й не буде ніколи, ніколи.. І вона доживе своє життя, а його вже більше не побачить, ні разу не подивляться на неї його блакитні очі ласкаві, ніколи, бо його ніде, зовсім нема, нема... І сльози, непереможні сльози, мочили їй очі молоді, шматовали душу...

Тим же часом Тверденко, перемигши таки себе й знов прийнявши на себе вигляд поміркованого чоловіка, цілком спокійного, ввійшов у пасіку, де по-під деревами стояло багато вуликів різноманітних конструкцій, а по-між і по-над ними літали бжолі, весело гули,

бо день видався ясний, промінястий, веселий, хоч у душі Тверденка було не ясно, далеко не ясно...

От він підійшов до Жарка, що лежав на ліжку, поставленим під розлогою липою з-краю пасіки.

Як хвороба з'їла за останній час сього чоловіка! Очі глибоко позападали, під ними набрякли темні мішечки, світилися вони яким-сь недужим ясно-фосфоричним світлом; груди немов позападали в середину; весь він зігнувся, зхуд, змарнів, а приступи кашлю теперя ще більше шматували його й з горла виходила темно-червона крив тай падала на траву купками й течійками.. Тверденка глибоко й гостро вколело в серце, який-сь невиразний жаль опанував душею його, що-сь неприємне заворушилося в серці, і вперше за все своє лікарювання він почувив несилу свою, почувив, що він сливе неміцний цілком, і се навіть примусило його здригнутися...

Жарко ж вельми зрадів, побачивши його.

— А... Семене Олексійовичу!..—і ніби розсипався кашлем...

— Що з вами, голубе мій?..—ніби простогнав Тверденко.

— Вміраю!.. Бачте, теперя я вже добре знаю, що вміраю... Як ляжу отак на ліжку й заплющу очі, як втишуся, заспокоюся, то тихий повів теплового забуття, повного соняшних промінів, мене ogrіва й переносить у тихе царство відпочивку... Хочеться вже відпочити, хочеться, бо вся пошматована персь так болить, що аж волосся стає до-гори й дихати не можна, як закашляюсь... І тоді зробиться так страшно, страшно, — от-от задушусь, от-от уже зараз, тоді аж піт холодний виникне по всьому тілові, жах усього обійме!.. Господи!.. І як закашляюся, то ніби кожний куточок грудей, і так

уже подертий або наддертий, неначе ще далі дереться, а кашіль витяга ту бридку, густу крив теплу з моєї середини... У, у, ух!.. О, як боляче, як неможливо так далі бути!..

Ніби в ствердження правдивости своїх слів, він розсипався таким кашлем, що потім одкинувся на ліжку й, заплющивши очі, довго лежав цілком, як мертвий, навіть сині жилки ясно визначалися на обличчі...

Тверденкові аж сумно стало, він уже хотів був його обізвати, коли той сам росплющив очі, чим яко-сь вельми зрадував Тверденка, й почав виводити тихим голосом:

— А другим разом, знаєте, спімнеш, як мало ще втішався світом, що довкола тебе красний і величній світить і гріє, повний соняшного проміння, шелесту листя, щебету птаства, гудіння бжіл—хороше так тут... Коли весна прийде, то вийдеш у поле, жайворонок здійнявся високо, високо й співає звідтіля веселу голосну пісню свою, а ти ідеш за плугом і важко й мило тобі... Або повезеш в-літку бжіл у ярину... а тепер, як ганчірка негодяща валяєшся, поки догниєш, а там... там що?.. — Коли, кажу, отак подумаєш, отак згадаєш про все, то так хочеться раптом скинути з себе хворобу, скочити, побігти до праці, до праці!.. Ге, ге, ге... А тут кашіль тебе припне, крив винесе останню силу... О-о-ох!..

Він знов страшенно закашлявся й упав на ліжку й навіть ледви помітна конвульсія перейшла по його змертвілому ніби обличчю...

Коли ж він знов росклепив очі й ніби ще ненадовго вернувся до життя, то Тверденко росповів йому про те, що Антося занедужала, а Верхівський душею стражда...

— Е, знаєте, людина на світі, як комашина на стеблі: повів вітрець,— скине її, а йтиме товарина, чи чоловік й ростопче— от і нема вже її, наче й не було!.. Так і людина: живе, живе, раптом занедужає, або довго стражда та нездужає й умре... Хороше жити, але жить так важко, стільки проти людини ворогів!.. Усе—веселе повітря, все, що таке красне й гарне на око, все має в собі початки смерти для людини!.. Ат!..—і він знов закашлявся...

Тверденко пішов на село, й там його знов таки очекувала неприємність: почала розпросторюватися епідеміяна віспа, занедужували й дорослі й малі.. Він обійшов усіх недужих і, не вертаючися до Жарків, попростував до-дому...

І чорні гадки, як ті круки, посіли йому голову... Втомився він за увесь от-сей останній час, а в душі йому постав прикрий нелад... Куди ни погляне, де ни стане, то там недужі, там плачуть, там страждають. Наче всесвіт разом увесь занедужав, таке вражіння все те справляло на його... Так було чого-сь на душі досадно, досадно мабуть тим, що мало сили він у собі почувив; так хотілося відрядного собі співчуття, власне собі, а його не було; напроти того, приходилося всім співчувати, відшукувати в душі своїй таку силу почуття, а пригріти ту душу, одиноку в своїм становищі серед ріжних недужих і скиглячих над своїм особистим лихом, пригріти й напоїти її новою силою ніхто не здолав, бо всі сами в своїх душах мали порожняву, потрібували співчуття, всі вони і так були повні власного болю... Сумно, скрізь сумно й важко!..

А ясний день уже став пійматися вечірньою задумою... Спека по-троху змінялася на тихий спокій ніжний літнього вечору вкраїнського... Криве соняшне

проміння лягало тихо на весьвіт і пестило його, а птаство щebetало голосно, щоб незабаром стихнути на всю ніч...

От раптом усе разом яко-сь заворушилось, усе, що вдень півспало або одноманітно робило під палючим сонцем: он череду вже збирають, аби рушати на село й пастухи голосно перегукуються; он гуси, піднявши крила вгору, затерготали, почувши що їх зараз поженуть до-дому... Далі скрізь усе тихше та тихше робилося, птаство замовкло, верби глибше поринали в задуму свою вікову, сонце почало ховатися там у далині, посилаючи останню світлу всімшку ущуваючій землі... Тверденко їхав нешвидко, все поглядаючи навколо: на високі жита та на толоку, де-по-де вже виорану, на ярину веселу, і трохи почали розвіюватись його гадки слізні, наче круки розліталися. Коли ж він знову пірнав у себе, то вони знову зліталися й знов таки обсідали його розум. Тоді вп'ять таки досада прикра та злість за ту досаду проти самого себе обгортали його... Він шмагонув по кобилі пугою й смуга товста лишилася в неї на спині... Йому зразу до болю в серці жаль зробилося кобили, ще більше досадно на себе, ще більше душевної втоми він почувтив у собі, навіть яко-сь захотілось йому заплакати, але він переміг себе й знову кинув сумним поглядом навколо...

А довкола стало так хороше, так урочисто-хороше!..

Коли вже світ померк, коли зоря в далині, заміраючи, блідла, коли все втихомирилося й замовкло й немов понялося тишою-спокієм,—то немов би природа, відходячи до сна, стала на тиху вечірню молитву урочисту. Так стало тихо, скрізь тихо, так багато було глибокого спокію, що почувався в кожній засипаючій

билинці, так тихо й спокійно, накрилася темрявою природа і сподівалася лагідних обіймищ глибокого сна...

Тихість і яке-сь моральне зміцнення пройняло по-троху душу Тверденкову: там почало все яко-сь до-ладу сходитись і, обняте затишним спокоєм, як слід складатися. Утома душевна по-троху зникала й нарешті, коли Тверденко під'їздив до шпиталю, то скрізь було темно, вже темно. То була повна ніч із зірками та співами, що де-сь розлягалися по всій простороні над містом. Коли ж уїхав на двір свій, то втоми тієї зовсім вже не почував. Енергія обняла всього його й він почувив спроможність і силу знову й знов працювати своєю роботу...

В'їхавши в двір, він енергійно скочив з воза й почав розпрягати кобилу. Далі завів її в стайню, а сам попростував у дім.

IV.

Косаря у-ночі
Зострічають сичі,
Тне косарь, не спочиває,
Ні на кого не вважає,
Хоч і не проси...
З „Кобзаря“ Т. Шевченка.

Але в хаті Тверденка вже очекувала неприємність.

Верхівський, цілком стурбований, стрів його й повідав, що ось тільки що приходила Марта з звісткою, що Антосі надто недобре, тим треба зараз бігти туди, й додав, що йому, Верхівському, на превелику радість став його приїзд...

Коли обидва лікарі прийшли до Влitenків, то застали старих у великій трівозі. Виявилось, що Антося увесь час вельми була неспокійна, поривалася схопитися з ліжка, а одним разом навіть уже скочила й куди-сь хотіла бігти, насилу вони її вдержали й вклали.

Після сього вона яко-сь раптом ослабла, притихла й впала в важке ввижання.

Всі вчотирьох увійшли в кімнату недужої. Вона, роскидавшись, неспокійно лежала на ліжку з дико росплющеними широко очима, палко й незрозуміло що-сь швидко, швидко гомонячи... Від часу до часу вона тихо скрикувала й поривалася скочить, але слабість, видать, так зросла, що се для неї цілком була річ неможлива... Теперя вона раптом повернула голову і задивилася очима на Верхівського; довго вона дивилася зовсім без жадного виразу, цілком непритомно, нарешті очі її яко-сь почали прояснюватися...

— Крізіс надходить — подумав Тверденко і, ніби яко-сь передаючися надзвичайним робом, ся думка майнула й Верхівському. Вона неначе вжалила його, ніби зразу отруїла його: в голові йому й в очах усе перемішалось й він в знесиллі опустився на стілець.

Лідія Михайлівна скоро покликала всіх підкріпитися кофієм, а сама хотіла лишитися біля недужої, але Верхівський цілком одмовився від кофію й сказав, що останеться при недужій. Тим і Лідія Михайлівна вийшла. Він зостався один з ще непритомною Антосою.

За останні дні вона так схудла, змарніла, по обличчю ж роскидалися скрізь червоні плямки-горбочки, очі завжди сяли фосфорично-недужим вогнем... Він почув, як неосяжний жаль гострий. почав обхоплювати всього його: в тому жалі палала надзвичайна любов до неї, яка ще більше зконкретувалася й дала себе вчути при можливості, що предмет її навіки щезне для його... Боляче так було на душі, так хотілося їй що-сь важне, останнє сказати, але, почувтив він, неначе язик йому заціпило...

Раптом він почув, що вона тихо зашепотіла його ім'я... Він раніше подумав, що се вона знов блудить словами, але його погляд стрівся з її очима й вони були цілком ясні, лише недужо блисли... Він нахилився до неї. Гаряче дихання обвіяло його, запекло йому в обличчя так, що навіть сльози виникли мимоволі на очах, а в серце теж запекло; вона ж тихо, але повним недужої експресії голосом, мовила:

— Мабуть уже вміраю...

Се, як гостра швайка, кольнуло йому в серце.

— Важко мені... горю вся, все болить, все горить... скрізь пече... вміраю!..—і вона на хвилину змовкла.

Та хвилинка здалася Верхівському довгою, довгою, навіть устигла майнути думка, чи не вмерла вона вже, майнути й здійняти догори йому волосся.

Знову почувся її тихий, переривчастий голос нетвердий:

— Не довелося з тобою пожити нам... А жити хочеться, так хо... хочеть... ся... жити... так... так, що здається все б оддала... за один рік життя... Женю, Женю... чи не можна мене... відняти... відняти в неї... у страшної?.. Женю, жити хочу... Жи-и-ти!..

І те „жити“, як уколи гострого шила, шматувало йому серце, що-сь пригноблююче з своїм кам'яним сумом натягалось йому на душу, тисло її, гнітило...

— Же-е-ню... Же... ню... пече мене... пе-е-че... і все горить... в середині... Холоне мозок, як подумаю... як подумаю, що... раптом... от-се зараз... згорю... і... і... зогни... гни... ю там... у страш... страшній могилі... могилі... Женю!..—злякано скрикнула вона й схопила його руку... О-о-ох, Женю... жити!..

— Що ж я зроблю? — раптом голосно й швидко забалакав він.—Що?.. Що?.. Що?.. Я б усе... усе б!..—

скрикнув він, обвівши довкола рукою.— Розумієш?... Себе б...—і раптом, ніби вколотив якою-сь новою мислю наглою, він знову палко забалакав:— Але, ні, ні, ні!.. Ні, я не дам... Ти мені належиш—тихо, схилившись до Антосі й ніби таємно зашепотів він— не дам!..— голосно вигукнув...

І раптом, цілком знесилений, він одкинувся на спинку фотеля, закрив очі руками, а сльози полилися йому з очей й він навіть, як маленька дитинка, захнюпав: груди йому то здіймалися, то опадали й відтіля зі стогоном виривався плач...

— Не плач...—тихо мовила вона...—все-їдно!..

— Ні—почав він, як дитина репетлива—ти житимеш, житимеш, житиме-е-еш!..—Але раптом страшна думка, що в неї надходить крізіс, проти якого він почував себе вповні неміцним, якого до жаху панічного боявся, примусила його безсило відкинутися на стілець і вщухнути, причуваючись, як жах той, такий бридкий і непереможно могутний своєю досадною невідверненістю, розходився, розпливався йому по душі по цілій, обіймав розум, гнітив цілу його істоту... Тиша де-кілька хвилин царювала повна... Раптом знов вона тихо обізвалася з такими словами:

— Женю... Женю... Ти... ти віриш у Бога?.. Віриш, що там, куди я іду... віриш, що там не ніщо?..

— Там?.. У Бога?.. Чи в Бога вірю?..—він глибоко замислився на де-кільки митів і в сих абстракційних думках трохи почав заспокоюватися. Далі почав тихим голосом замисленим, таким, який бува в людей, що по-троху нижуть згадку за згадкою з далекого, але приємного, минулого.

— Був час—так почав він—тоді я був у першій клясі гімназії й справи гімназiальні в мене гидко

йшли,—і от прийшов час іспиту... Мені ж так хотілося перейти в наслідну клясу, до жаги хотілося, бо в уяві з сим в'язалося веселе літо спокійне, а в противному разі вічне нарікання батька... І от пам'ятаю: перед самим іспитом, викінчивши всі потрібні приготування, пішов я в церкву, що стояла на самому краї міста, була маленька, досить затишна своєю півтемрявою, з якої саяв ясенький іконостас—коли сховаєшся було де в куточку темнім і звідтіля визираєш на його, — величній своїм хорошим, тихо-урочистим сянням спокійним... От, прийшов я тоді в сю церкву, став к строці в куточку. Була вечерня, народу було мало, співали тихо й лагідно, і згуки распливалися в м'яких одгуках по темряві й відчувалися душею; строгий голос попа примиренно що-сь вирікав і замовкав, і так хороше взагалі стало мені на душі!..

Я став на вколішки, склав так тісно, тісно руки так, що вони навіть заболіли, й притис їх до грудей, до серця, так повного тоді безконешної віри цілької, що її ще не торкався розум дитячий, і молився... Молився так палко, нарешті забувся в молитві сливе без слів, а в серці росло що-сь веселе, міцне, повне й бадьоряче!.. На другий день я видержав іспит... І ніколи потім у життю в цілім, ніколи сам так не молився вже я... Не молився вже так!.. -

Проходили роки, по-троху розум розвивався, чуття ж Бога не розвивалося, не розвивалося яко-сь, бо на се не зверталось уваги справжньої, не шкільної уваги, а правдивої... Ні!.. Байдуже яко-сь було, і так було аж до тієї пори, коли я почувив у своїй душі нарешті настирливе бажання, бажання юної, потрібночої вияснення всіх питань душі, знайти собі його, Бога, або цілком, розв'язавши питання в другий бік, залишити

сю думку на певнім пересвідченні сталім... І що ж?.. Моя душа марійная шукала... Коли я жив серед міських кам'яниць, далекий від природи, то я губив його, Бога, бо розум мій руйнував віру, а чуття Бога не розвивалося конкретно... Се було в вісьмій класі... Який-сь філософський період був тоді в розвитку моєї душі, і я просто страждав, що мені нічого нема для віри, що розум мій руйнує її... Влітку, коли я з палкою душею припав знову до лона природи, з усією силою палкої душі юнацької став відчувати її краси, то знову сливе невольно, але на превелику радість собі відшукав я Бога... Яка то була приємна, повна ширяння гармонія згоди між розумом і чуттями!.. Тоді навіть поетичний настрій найшов на мене й я написав поему про се... Я знов вірив і втішався вірою, але вірив не так уже сліпо й тим цільно, як у дитинстві, ні, я вірив уже широко, вірив поетично, вірив навіть розумно... Творець, що утворив єдиною мислю і творчою владою своєю всесвіт і вселився вітати в його, Він, що приходив на землю, аби спасти люд, що загубив шлях свій до істини—і в уяві ставав мені божественний Христос-філософ,—Він, неосяжний своєю красою, видимою й здібною до почуття через всесвітню природу—от був мій Бог, якого я нарешті відшукав... Але минув і сей час... Вже з першого факультету я зійшовся переважно з своїм розумом, який углибнувся з жадобою в одну із безконешних галузів позитивного вивчення, й я вже цілком забув думати про Бога, бо мені він, так кажучи, немов би не потрібен був... Не знаю—зітхнув він—не знаю, чи вірю я теперя?.. Давно не питав про се своєї душі... Релігію ж давно я залишив...

— Мені віриться...—почала вона по-де-кількох хвилях мовчанки...—віриться, що ми... ми безсмертні...

Мені... треба... треба се... бо як би не ся віра... то страшний... стра-а-шний відчай обняв би... мою... душу... Як би ти... міг уявити... як боляче... боляче вмірати... вмірати без... без твердої віри...—вона на мить замовкла, далі раптом зміцнілим голосом мовила:—Він не дав мені щастя тут, то хоть там же воно повинно мене сподіватися... Адже повинна бути справедливість... справедливість... Вірьмо, милий!.. Він є, Він такий могутний, благий, в блаки-и-тно-срібнім ся-я-єві, біля Його так хороше: блакитна просторінь... просторінь прозора, де стільки душ... стільки ду-у-ш відпочива-а-ють у вічній... вічній гармонії... любови між собою... Я там... Відтіля я вигляда-а-ю тебе... сподіваюся на тебе... і коли ти покинеш землю, стріну... стріну там тебе я... душі наші обіймуться... обіймуться... і... і... ми ві-і-чно... ві-і-чно житимемо там... в красі гармонійній... в гармонії ти-и-хій... І то буде в-і-і-чне... життя вічне-е-е...

Се вона мовила тихо, все стихаючим з кожною хвилиною новою голосом, в якому заміравав теж і екстаз, що перше бренив слабо в нім .. Верхівський тихо слухав і ніби яке-сь безкрає забуття невиразне обіймало його...

Так застали його й Влитенки з Тверденком, що незабаром прийшли...

Раптом очі Антосі помутніли, вид перекосився, вона схопилася з подушки й, ломлячи руки, невиразно залепетала:

— Жи... ти... хо... чу... я... жи... ти... лю... би... тис... коха... ти... ти... ся... Же... ню... ма... мо... ма... мо... та... ту... ту... сю... ра... ту... йте... ме... не... ратуй... те... Потім миттю впала на подушку, ущухла, руки опали вповдовж покривала, очі півзакотилися, дихання зробилося тихим, тихим і нерівним та поривчастим...

— Крізіс—процідив кріз зуби собі Тверденко...

Лямпадка, засвічена перед образами, мигтіла й промінням світла доторкалася до темряви, яка від сих доторкань нервово дріжала на блідім обличчі недужої, що стало спокійним, спокійним у своїй непритомності... Біля неї стояв Тверденко і держав її руку в своїй руці, стежачи за пульсом... Влитенко, блідий, з широко розплющеними очима, стояв на вколішках біля ліжка і пильно, теж непритомно, або занадто зосередкувато, не моргаючи сливе, застиглим поглядом дивився на доню... Лідія Михайлівна сиділа в ногах недужої й страдний вираз застиг їй на обличчі, навіть невільні сльози текли з очей... А Верхівський, як сидів, так і лишився, так і сидів спокійно, опустивши руки впововж задніх ножок стільця, й ніби скам'янів, тільки його помутніли очі без жадного виразу з-під лоба дивилися на обличчя недужої. Ніби чим-сь роздушений, він не почував себе й сидів, як колода, без жадного поруху, без жадного намагання, бо все в нім немов умірало разом з нею... Було тихо, так тихо, що чутно було, як не в одно билися п'ять сердець: одно тихо, болізно-нерівно, все стихаючи, друге енергійно й рівно, а останні теж яко-сь швидко, швидко й одноманітно... Та ще часи з другої кімнати так нешвидко відбивали миті— години, години-вічності...

— Може б за священником послати? — спитав нарешті Тверденко.

Ні Влитенко, ні Верхівський навіть не повернулись.

Верхівського ото ніби розбило, або зразу зробило дерев'яним: він усе чув, але нічому не відчував, бо все згубило для його своє значіння, так, ніби він забув значіння й розуміння всіх тих слів, що чув, всього того, що бачив, й йому тільки й стояло перед очима її

обличчя, що все губило та губило по-малу свою живність, все більше та більше, усе ясніше та виразніш одбиваючи на собі порухи смерти, що по-малу, але владне, віднімали її, а разом і його життя духове, від істнування. Він помічав на її обличчі й разом у своїм серці кожний поступ тієї сили, що стирала з його сліди життя, стежив за тим, як життя все слабше та слабше протестувало проти смерти, по-троху піддаючись їй...

До сього дня він вірив у свою силу, всі фібри душі натягував, аби не зменшилася в нім та віра, але раптом тепер, ясно побачивши, що та сила неосяжна йому, перед котрою він і спочатку блід, перемогла все й побіждає, він утомився зразу. Зразу луснула ніби вельми натягнута струна його душі, і яка-сь важка інертність під тисненням тієї втоми, реакційної втоми по натягнутій незвичайно енергії, опанувала його двома істотами, духовною й фізичною, ніби ростоптала, зробила кам'яним і жалісно безсилим його, сповнила душу йому порожнечою якою-сь страдною й примусила пірнути його в ту надзвичайну байдужість, яка є наслідком втоми від великого болю душі...

Влitenко ж, особливо ні в що не вірячи, особливо нічого не очекуючи, все ж сливе не міг собі уявити, щоб не стало раптом йому її єдиної доні коханої. Йому силою якої-сь упевнености в яку-сь світову справедливість здавалося се неможливим, до того ж ще й Верхівський та Тверденко лічили Антосю, а на їх він покладав безумовні надії. Тепер раптом батьківське передчуття в сю мить прокинулося і він догадався, що вже на віки вічні лишається без неї. От ся розчарівність зовсім теж ніби вбила його, пригнітила до пробування в одній позі неодмінній, але, проте, все ж що-сь миготіло в його серці подібне до надії, що вона от-от

одужа, що крізіс перекине її недужість у бік життя. Йому хотілося відшукати, спостерегти в її обличчі хоть яке-небудь натякування на се, — тим-то він так зосередкувато, з яким-сь болючим сподіванням дивився на обличчя доні...

Одна лише Лідія Михайлівна звернула увагу на слова Тверденка.

Вона теж страждала невимовно, може більше, ніж другі, страждала, як може лише мати, що пестила свою дитину з немощок, вдихала власну душу в неї, втішалася, як тільки мати може втішатися, розквітленням її душі, втішалася повторенням себе самої в доні так, як тільки може милуватися своїм творенням жінка, бо вона неспостережно для себе почула себе саму в своїй дитині, в дочці... І теперя сю її саму, сю справдішню частку її, її доню, що була для неї більше, ніж для других, всим, обтіленням усих кращих скарбів душі й життя, її теперя на віки вічні забірала смерть!.. О, її біль, біль матері, глибокий, як коріні старезного дуба, широкий, як його віти, непереможний, як його столітня сила й могутність. Сей біль, що постає в душі матері в таки хвилі, не дається ні перу, ні чарівливим згукам музики; ні різець різбаря, ні пензель мальовника не передасть його, — бо він часто далі серця не іде, його шматує, його пече. Хоч руйнує всю істоту, але особлива сила деталей його неосяжна!..

Як би се була слаба жінка, вона б лежала в зомлінні, руйнуючим нерви на все життя; як би вона була без віри в Великого Творця, вона б, повна відчаю, засохла б, здається, як сохне дерево від огню; але Лідія Михайлівна була вельми здібна здержуватися; вельми глибока віра, навіть жіноча релігійність була притомна її духовній істоті... Сльози невпинні вона здер-

жувала й вони пекли їй лише серце, душу. Віру вона мала в серці й покладалася на Бога в усім, прощалася з донею, догадавшись, що вона вмірає. Коли пильно дивилася їй на обличчя, пригадувала, відшукувала всі ті милі річі, що западали їй в душу з самого того радісного часу для неї, як вона стала її матірррю, відшукувала ще раз і ще безліч раз споглядала й милувалася ними, аби задержати їх у своїй пам'яті на все своє життя... Теперя ж ото, почувши, що їй треба священника—сі слова ніби рвонули їй перса і з бодем витягли зразу всяку можливу надію, але вона стрималася,—вона встала й вийшла послати за ним...

Через який час прибув піп. Хотів було сповідати недужу, але вона була вже зовсім непритомна. Він почав читати молитву... Влитенко раптом упав ниць і болізний, душу рвучий вигук виник немов з самої глибини його грудей:

— Боже, Боже!..

І він бився чолом об поміст перед образами, весь здригуючися від ридань...

Теперя вже вся надія на її спасення зникла з його душі й він у відчаї звернувся до Бога.

Тверденку з очей виплили сльози й покотилися по видові. Лідія Михайлівна, стоячи на вколішках, палко молилася з сльозами буйними на очах...

Один тільки Верхівський не поворухнувся, ні перевів погляду і, як прикутий, все дивився в одну цяточку, в помутнілі очі Антосини. Священник причастив недужу й вийшов... І знову нешвидкі, роспливчасті хвилі довгі одна за одною потяглися, все більше та більше накидаючи на обличчя дівчини килим смерти, руйнування...

— Боже... Боже... Боже... Ти лише... дай мені... Боже—чувся палкий шопіт голосний кріз грімкі ридання

батька, що стояв перед образами. Лідія Михайлівна теж молилася. Тверденко на все дивився крізь слізний туман, що заслав йому очі, а Верхівський все сидів не порушно, всією своєю позою нічого не виражаючи, окрім болізно-пригніченої байдужости до всього, крім одної речі, за якою він із шаленою зосередкуватостою стежив, нічого не думаючи, нічого не відчуваючи й не розуміючи...

На порозі ще стояла Марта, теж схлипаючи... Починалася вже агонія.

Як дріжачий світ лампадки, то вкидаючися в темряву, то тікаючи з неї, борюкався з нею, так і життя раптом схотіло зробити останній протест проти руйнування смерті й постала між ними недовга боротьба: Антося повела рукою, розклепила вуста й задвигтіла ними, ніби силкуючися що-сь вимовити, далі раптом піднялася до половини сливе на єдиних мускулах, повела вже зовсім непритомними, змертвілими очима, потім зразу впала, зітхнула раз, глибше в другий, простяглася й знов зітхнула...

І труп, ще не остиглий, але без жадного вже по руху на віки, без ніякої присутности життя, лежав на тій місці, де за мить перед тим дотлівало ще, як потуха вогник каганця, в якому догарає гас, життя...

— Кінець!.. Дайте свічку!..— крізь сльози вимовив Тверденко, закриваючи їй очі.

В ту ж мить все перемінилося.

Лідія Михайлівна, подавши свічку й хрест, раптом, не мігши вже далі здержуватися, вся здригуючися, заридала і припала до персів померлої...

Верхівський в ту мить, як вона в останнє зітхнула, застогнав і знесилений відкинувся цілком, навіть закинувши назад голову, на спинку стільця...

Влитенко ж одразу встав із колін, криво й безглуздо всміхнувся і, не зводячи очей з образів, тихо, але злітно, з палкою ненавістю забалакав:

— Одняв еси... Останню одняв... У, злий!.. На що вона, на що тобі вона?.. А в мене вона була єдина... У, у, злий!.. Ха, ха, ха...—зареготав він, далі захитався й упав би, як би Тверденко не підбіг і не схопив його...

Усе се надто стурбувало Тверденка, особливо ж те, що Верхівський все непорушно сидів і тихо іноді стогнав, але уперто сидів на однім місці, ні плакав, ні реготав...

— Женю, Женю, ходім уже, ходім!..—затормошив він його...

— Ходім!.. — і той встав і пішов, ні на що не звертаючи уваги.

Коли вони підходили до шпиталю, то Верхівський, глибоко зітхнувши, спокійним, цілком спокійним, навіть незвичайно спокійним тоном мовив Тверденкові, якого сим вельми здивував:

— Жалко, що віспа так понівечила їй обличчя... І не плакав, але, як прийшов у свій дім, як сів за бюро, то в такій же позі, схиленим на власні руки, зложені на бюрі навхрест, застав його Тверденко, коли ввійшов ранком на другий день...

V.

Але жадоба невгамонна помсти
За власную нікчемність, як огонь,
Пече мене і не дає спокою...
О, що зроблю я, що зроблю тепер?
Я, що нічого не можу зробити?..

В. Самійленко.

„Моя ніцисть мене росчавила!“

„Моя ніцисть мене ростисла... моя ніцисть мене роздушила... моя ніцисть...“ і т. д. повторював сей вираз Верхівський, висловлюючи собі самому про те

становище власного духу, яке постало в нім після того, як труп коханої сховано...

„Моя нікчемність лягла тяжким гнітом на мою душу! Я—ніщо, навіть не те, чим бути би мусив!“—з'ясував собі він ту думку, перефразуючи все той же вираз.

А в душі панувала йому така неприємна порожнява, мелянхолійна, повна розчарування, його душа скрізь нічого для себе потрібного не могла відшукати... Се примушувало його дійсне зробитися тим ніщо, про яке він казав...

Власне за останні дні він уже уявляв з себе ніщо, бо нічого не робив, ні до чого не доторкався, бо все йому обридло, а думи,—жадання їх розібрати, розкласти до ладу, шукання якої-сь відповіді, од якої залежало його все наслідне життя, все це разом хотіло зробитися, справлятися в душі, а вона була не здібна до давання широкого приводу всьому тому, бо в ній панувала порожнява, сумна, журлива, болюча... Верхівський мучився, сливе ні миті не сидів на однім місці, в ночі навіть схоплювався й починав ходити нервовими кроками по кімнаті до білого дня...

Тверденко боявся, чи на своїм місці розум у приятеля, але не помічав з його боку нічого такого, щоб натякувало про се конкретним робом... Він вельми боявся за приятеля, але покладав всі надії на те, що *tempus optimum medicamentum est*...

А Верхівський так гидко мався, що лише й міг бути на самоті, і він навіть од Тверденка уникав...

Антося для його поривкої душі була все: і початок життя нового, і джерело енергії життєвої й під'йома на працювання й на ширяння душі, і от її, її йому не стало, він, лікарь сам, не міг вилічити її від такої хвороби, як віспа...

Дві обставини гнітили його...

Перша — се, що її нема з ним, нема й ніколи не буде...

І лише він замислювавсь, як вона з веселої пташки, істоти, буяючої силою життя, поступінно перекинулася на труп, на нігич, тлін, бо він сливе щиро не вірив в тогосвітнє життя,—то що-сь шаршаве, грубе, колючеє влазило йому в душу, то стикувалося там і давило серце, то розпросторювалося по всій істоті духовній і вбивало в нім всяку радість, усе, всяке бажання...

У такі хвили йому хотілося забутись, утікати від власної душі з її думками, прикрими спогадами, і він тікав, тільки, певно, не від думок своїх, а з-дому, йшов на кладовище й спинявся над свіжою могилою її, і тут уже, як рій уїдливого дроку напада на втомлену товарину, опадали його душу спогади, спогадки, згадки і згадочки, вертілися, крутилися, то збираючися в що-сь болюче ціле, то розсипаючися в колючі голочки, з котрих кожна так боляче вколювала йому в душу й зникала, а на її місце виникало їх ще така незора-велика сила силенна!..

„Нема, нема, нема“, яко-сь нестяменно повторяв у думці він, прислухаючися до болю від тих гострих голочок-згадок та від пригнічення якої-сь тупої, глухої журби сумної, яка то печією стискувала йому персь, то ссала за серце, то різала душу.

Він так почувався в ті хвилини, ніби йому холодно робилось, як він згадував, що її нема, і скільки значило для його те слово нема, воно в повнім значінні своїм виявлялось перед його розумом, і волосся навіть йому догори ставало, так конкретно виражалося перед ним те нема... У тім нема складалась і раптова невпевненість, чи й було, і глибока впевненість, що нема,

й не менше повне знаття й розуміння того, що й не буде...

„Чи було, чи було?..“ — от яке питання раптове, чудне йому ж самому поставало йому в душі, і він іноді схилий був вірити, що то був чарівний сон, спочатку такий гарний, а на прикінці такий страшний сон, жахливий!...

Й раптом йому пригадалося:

Так сон був короткий: ранесенько, рано

Вже зникла чудовая мрія моя...

„Ранесенько рано вже зникла чудовая... чудовая... чудовая мрія моя...“ З відкіля се?.. Ага „Сон літньої ночі“ Л. Українки... Еге! Сон був короткий, короткий... І він сам нарешті дивувався, що робиться з його розумом...

І все таки се не було головне...

Знати, що ти нещасний через кого-сь другого, який не захотів тобі допомогти стати щасливим, будь то чи чоловік, чи яка-сь сила, якої не знаєш і тим не берешся навіть боротися з нею, почувати себе скривдженим за ніщо, ображеним, не задовольненим ким-сь чи чим-сь, все се боляче, се шматує душу, але опріч гострої, до приемности, до духового задоволення навіть, гострої стради, нічого не відчуваєш... Страждати робиться навіть приемним з тої причини, що воно приносить яку-сь полегкість душі: душа нарешті робиться світлою, міцною й прозорою, бо страждання очищують її...

Але почувати, що сливе все було в твоїх руках, що ніби ключем до щастя ти володів і не примів, не здолав скористуватися ним у придбанні щастя, що ти такий нікчемний, такий недотепний, що не вмієш свого щастя виховати, о, се над сили чоловічі, се висушує

людську душу і нічим не наповняє порожняви її, робить там лякаючу пустиню, робить страшну безодню, в якій страждання розбивається о бокові скелі й кам'яні виступи й до дна ніколи навіть не досягає... О, то страшна безодня, яка здібна, надто здібна проглинати в себе людину!..

Раптом упевнитися, що ти, маривши збудувати що-сь велике, високе, міцне, не тільки його не здолав створити, але сам розбився на першій приступі до такої творчості, і впевнитися так прикро, так жорстоко,— о, се горе духа, горе вищого духа людського, і таке горе непереможне, невтишне, безкрає! Воно ото й обняло Верхівського.

І його ніцисть розсавила його.

Россавила вкрай...

„Я був приклав усі сили, всю міць, всю здібність своєї души, я намагався кожною фіброю, до перевтоми намагався кожною краплиною свого духа, як ще він є в мені, збавити її од смерті... і... і...“ І він у знесиллі опускався на могилу й сльози безсильства, такого прикрого, слабого безсильства духа, такі бридкі сльози досадні лилися йому з очей, і він хотів, страдно хотів спинити їх, а вони, сі сльози роздушеного хробака, лилися невпинно, не облягуючи душі ні трошки...

А гніт душевний після таких припадків, гніт, що притискував його ніби до самої землі, наплазував йому на душу і ще більше, ще дужче, ще могутніше чавив його...

І дрібна думка, самому йому навіть бридка, що він її спочатку боявся, почала проймаєти його душу... Се було—плід його недужої помисливості—передкладання перше, що Тверденко в душі сміється з його, який жадав що-сь надзвичайне творити, а не здолав

навіть вирятувати своєї коханої... Се передкладання росло в нім і по-малу почало переходити в тверду впевненість, що приятель його сміється з його в душі. Нарешті Верхівський почав ніби бачити в очах Тверденка підкреплення сьому його передкладанню, й яке-сь почуття гострої злости й навіть ненависти до Тверденка почало гризти йому душу... Одним разом Верхівський і Тверденко сиділи за чаєм і почали балакати.

Тверденко, нічого не передкладавши навіть що до становища такого души приятеля, до того ж хочаки навести його на яке-небудь бажання, яке б відірвало його від одчая духу, що так важко впливав й на його самого, спитав Верхівського:

— Невже ти залишив свої мрії про лікарську творчість?..

Се, як гострий ніж, уколело Верхівського в саме болюче місце рани.

— Не думай, низький чоловіче, що я боюся твоїх ухмилок... Низький той, хто сміється над падінням мрійника... А той вже великий хоть тим, що марив ним стати... А ти що?.. Ну, що ти?.. Майстер свого ремесства і більш нічого, батрак науки?.. А ще поруч з тим така низькість, така підлість душі!.. Лізе сміятися брудний душею, лізе бруднити своїм сміхом благородний порив нещасний... О, як не сором, як не сором!.. — і раптом він росплакався; а плакати йому було так прикро, що він ладен був себе на шматки в ту мить подрати, аби прокляті сльози не лилися, бо він почував себе розбитим власними ж словами й тим побіду ворога,—таким у сю хвилину здавався його недужий уяві приятель...

— Господи, що з тобою?.. Невже ж я тебе образив?.. Хай би краще я язика не мав, щоб не балакати

з тобою, ніж маю бачити твої сльози від моїх слів!..— щиро збентежений вкрай, цілком збитий з пантелику, мовляв Тверденко.

Спазматичні ридання стисли горло Верхівському, й він утік до себе в кабінет.

А Тверденко сів собі, поклав лікті на стіл, на долоні ж рук поклав голову й глибоко задумався над тим питанням, що вдіялося з його приятелем?.. Довго думав, довго складав факт до факта, спостереження до спостереження, і раптом йому, як на долоні стало, виразно вияснилося, що приятель його занедужав душею власне від того, що не міг її, Антосі, вилічити...

VI.

Чого мнѣ ждять, кѣ чому мнѣ жить,
Кѣ чому бороться и трудиться: —
Мнѣ больше некого любить,
Мнѣ больше некому молиться.

С. Надсонъ.

На другий день Верхівський знову пішов на кладовище. Там улюбив він місце на самому краї кладовища, що кінчалось кручею, біля якої внизу текла річка... Недалечко від сього місця була й Антосина могила... Тут було хороше!.. Тихо й спокійно: спокій місця впокоєння наче поклав свою сливе непомітну позначку на все; навіть птаство яко-сь, здавалося, не так весело тут щебетало; а там, не вельми далеко лизала кручу річка прозора, що, прибігаючи здалека, здалека, й тікала далеко туди в долину, в гаї, що стрівали її біля крайнеба... Верхівський в останній час знаходив собі яку-сь особливу приємність лежати отут, на сім місці, в півзабутті, бо лише вертався він до повного спізнання, його зразу починали мучить душевний біль і розчарівність мелянхолійна, що гризла йому

душу... Головна річ в тім, що він не міг плакати, буйні сльози вільні не лились йому з очей; пекло лише в душі, та був такій настрій, що ні на що не хотілося дивитись: усе обридло, все остогидло, й все оте забувалося в забутті, що находило на його, коли він лежав на спині на траві, підклавши під голову руки й дивлячися в глибоке небо... В такі хвилини йому нічого не почувалося, була порожнеча в душі, в розумі жадних думок не сходилося в рівні ряди струнки, а пробувало лише шмаття мислів, цілком відірваних одна від одної, цілком не з'єднаних ні чим загальним, тим не здібних впливати так чи інакше на душу, і сим особливо приємних, або хоч не приносячих душевного болю... Он гайстер виводить старанно свої широкі кола в кінці блакиті, он ластівка біжить по-під небом, он коник літить своїм нерівним льотом слабим... Неосяжне небо ніби розпросторюється... Як хороше чорногузу злітати аж під самісіньке небо; там мабуть так вільно, так ясно...

І такі інші півгадки роїлися йому в голові, не зчеплюючися між собою, не впливаючи одна на одну...

І вставати йому зовсім не хотілося: здається, як би можна, то він вічно б отак усе лежав; бо як устане, то зразу починає голова боліти й неприємна ясність спізнання своєї недотепности й непотрібности в житті опановує ним...

Раптом він почув, що хто-сь шамотить травою... Він підвівся й на превелике диво собі побачив Влitenка, що яко-сь прямо, дивлючися пів-уперед, пів-униз, простував до могили Антосі... Зацікавлений Верхівський дивився, що далі буде... Влitenко ж підійшов до могили, став на вколішки, обняв її і почав, ридаючи, цілувати її, а далі що-сь почав наспівувати, і голос його, і тон, і мотив пісні журливої, за серце захоплючої, але

слів якої не можна було розібрати, все се вельми здивувало неприємно Верхівського...

Він наблизився й собі до могили... Влitenко ж нічого не чув і продовжував собі то плакати, обіймаючи могилу, то заспівувати журливий мотив, все хитаючися в такт журливим вібраціям пісні й ніби тією піснею без слів заколихуючи кого-сь... Верхівський, ще не бажаючи няти віри тому, про що впевнився вже його розум, обізвав Влitenка:

— Панасе Йвановичу!..

Але той не звертав уваги, не бачив, не помічав і не чув нічого.

— Панасе Йвановичу!.. — голосніше повторив Верхівський.

Той не відкликнувся.

— Панасе Йвановичу, чуєте?.. — скрикнув Верхівський голосно.

Влitenко повернув до його своє обличчя й Верхівського так і вцілило ніби що-сь по голові важке, огорошуюче: очі старого були мутні, без жадного виразу притомної людини й яко-сь божевільно незосередкуваті, а сам він так зігнувся, посивів, очі ж сльозилися все, і він їх од часу до часу машинально витирав хусткою... Увесь вигляд Влitenка справляв таке пригноблюче вражіння на Верхівського, в якого і так надто боліла душа, що він вельми б хотів утікти від сього чоловіка, сховатись, аби не бачити його... А Влitenко, тим часом, за увесь час дивлячися пильно на Верхівського, раптом ніби що-сь пригадав, уста його розплилися в широку всмішку яку-сь дитячу, надто, як се бува в божевільних, наївну.

— Ви теж її шукаєте?.. Шукаєте!.. я вже знаю... Шукаєте... І я... Шукав теж і я... Але вона... Не тут

вона... Ні... Тут лише земля насипана їй на пам'ять. А вона сама не тут... не тут... не тут... Ось, хочете, я скажу, де вона?.. Ось ходітьте!..—І він узяв Верхівського під руку. Той пішов з ним...

— Коли вона вмірала...—і він спинився, ніби що-сь страшне пригадуючи, далі тихше вів—уже вмірала... Ох-ох-о—яко-сь вирвався несподівано йому порив ридання зі стогоном з персі, але він таки зараз же заспокоївся й вів далі.

— Як умірала, то подивилася на мене і показала пучкою вгору... Отой, що вгорі... Отой її забрав... відняв у мене... Він злий на мене... „Мзда його велика“... Відняв... Коли-сь... я ще тоді був у гімназії... ми не вірували в Його... я й товариші... У кімнаті був образ... Ми... мої товариші поклали калощу чию-сь перед ним... Поклали... сміялися... І я глузував, і Він так суворо тоді... глянув на мене... І от я просив Його... Його не забрати доні... То тоді Він усміхнувся... і оддячив мені... мені за те... за оте глузування... Глузували, не повіривши... от і забрав Він... Собі забрав... А мені неживу покинув... А живу туди до Себе забрав... Я лишився без доні... І душу мою забрав...

Він з жахом, як злодій оглядівся довкола і тихо, нахилившись до самого вуха Верхівському, тихесенько мовив:

— Я... Вже нема... нема в мені душі моєї... Я без душі живу, от як дерево, або що... Без душі... А душу мою Він забрав і запер... запер, кинувши куди-сь у темряву, в тьму непроглядну... І їй там боляче... Вона боїться там... Плаче за мною й за донею... А я теж... за нею плачу й за донею плачу... І нічого тепер у мене нема... Ні душі нема, ні доні... Віддячив... — І раптом

він заридав, далі тихо всміхнувся й заспівав, роздираючи душу, спокійно журливо:

У сусіда хата біла,
У сусіда дочка мила,
А у мене нема дочки...

— Нема дочки... Ха, ха, ха... Нема!.. — тихо, але розкотисто, дрібно засміявся він.

Верхівському волосся дуба стало, по душі ніби кішка заскребла, все те справило таке вражіння на його, що він вирвав свою руку з під руки божевільного і почав сливе бігцем швидко, швидко тікати... За собою він чув насмішкуватий розкотистий вже регіт божевільний, що чудно так дріжав в повітрі й бив тишу...

Він вернувся на те ж місце, де й перед тим лежав, і впав сливе на траву, а на душі йому так важко, важко стало, все знов згадалося з новою силою, особливо ж його біла по нервах згадка про божевільство Влитенка. Йому надто його було жаль. От він замислився про те, на чому той збожеволів: згадалося йому оте, що він провадив про яких-сь товаришів, про образ і калошу, про те, що Він, то б то Бог, забрав його доню... Але яка чудна думка: за те забрав доню, що він коли-сь глузував з образу, мовляв, оддячив за те глузування... Значить на тому він збожеволів, що Бог його покарав... Бог... Бог... Чудне діло, яким чудним згучить мені се слово... Пригадується мені що-сь...

Так міркуючи, він пірнув у спогади; тим же часом душа його ніби одпочивала; що-сь важке згадалося йому, але се важке вже полегкість надавало його душі, тим, мабуть, що воно було нове, нове почуття поверх того, що мучило його увесь час, то б то відчулення своєї нікчемности порівняно з велетнем могутним, природою, важке ж тим, що воно вивело знов йому перед

очі все його життя від найперших кроків до останнього часу, увесь розвиток його, а разом з тим вічне незадоволення чим-сь, і незадоволення те було чудне: воно дужчало й приймало все більше й більше визначені форми пропорційно тому, як ріс його розвиток розумовий... Згадалося знов йому, як він сліпо й цільно вірив у дитицьстві, як байдужо відносився до своєї віри в отрочим віці, як палко діяльно почав вірити й шукати глибокої відповіді на запити власної заширявшої душі в юнацтві, і те нарешті, як його віра по-троху почала успокоюватися з одного боку, а з другого по малу випадати з душі пропорційно тому, як він усе вглиблювався, все більше входив розумом у позитивну науку...

Раптом йому згадалися її сливе останні слова до його: „вірь, мій милий... Він є, Він такий могутний, благий, у блакитно-срібнім сяєві, біля його так хороше: блакитна просторінь, де стільки душ одпочивають у вічній гармонії любови між собою...“—І голос її, голос тихий і вже не дихаючий сливе життям, згадався йому, запікши в серце, і її вираз півмерлий...

Він теперя прислухався до своєї душі, чи не відчутить вона сім словам, сій уяві, яку виводять вони, але там йому було, як у бочці вохкій після дощу; ні, в ній спорожнілій жадного відчуття сім словам він не знайшов... І розум його, що спав сливе йому вповодж усього останнього часу, прокинувся раптом, простягнув руку свою, стис серце, й почуваючи, що йому не важко побідити тепер його стомленого, запанував у душі Верхівському владно й свавільно...—„Стрінемося!..—скептично міркував Верхівський—отам в аері, в блакитній простороні ми стрінемося, бо там Бог...“ Чудний Він: утворив світ, щоб його покинути й, розпросто-

рившись в блакитях, спокійно споглядати відтіля на людську дісгармонію, на страждання й болі, очекуючи людські душі до себе, щоб уже між душами яку-сь гармонію впорядковувати!.. Чудний! — так казав розум, а серце боліло й, скиглячи, прохало віри, віри, яка помага страждати, віри, яка збілює й наповняє душу, віри, яка движе душею людини... Але віра, ся витворна, як мрія поета, дівчина з темними очима глибокими, глибокими та повними поривання, на які півспущені темні вії довгі, витворна, соромлива, ніжна, боязька, наївна, але сим і захоплююча, сим і здібна принадити, сим і розкішна, ся віра, кажу, не любить появлятися у знівечені серця, не любить порожнього й страждуючого своєю порожнявою серця, та ще й до того кріпака розуму, пригнобленого горем та відчаєм. Ні, вона, ся віра розкішна, любить влітати або в молоді серця широкі, або в глибокі серця свіжі й здатні обняти, приголубити її, ніжну кралою витворну. За те вже кого вона вибере й владно запанує в нім, коли згодиться з розумом і зприятелюється з ним, тоді така людина, як кремій, проживе і вмере, як кремій, як скеля тверда...

І боліла душа Верхівського, в якій постав такий нелад, й прикро, й боляче, й сумно, сумно ставало йому...

— На що людина така легкодуха, така слаба, що не може вижити без божества, без іллюзій?.. На що вона собі вигала божество й божественні іллюзії?.. Не здібність жити лише розумом керувала кращими заступниками, проводирями її спочатку... Чому ж так розпросторилася по світові давня жидівська теорія про Бога?.. Вона була не вельми визначно відрізненою з першого погляду від інших теорій філософських про божество, виймаючи, певно, з сього її велику перевагу в самій ідеї існування Бога... Але лише в талановитім

освіченні Христового розуму мистичного, дякуючи тому надто новому, що надав їй Христос, частенько цілком протилежному тому, що до його істиною малося, дякуючи тому, що навіть ради сього нового й протилежного, й свої Його не зрозуміли, не схотіли зрозуміти, дякуючи сьому новому, вельми не схожому з римсько-еллінським поглядом на божество й на людські відносини, залежачі від сього, вона, теорія жидівська днедавня й розпросторилася й заширяла й зміцніла так... Вона дійсне розумніше усіх останніх, але вельми, сливе більше інших вона містична... Особливо її такою зробив великий Христос... — Ти виступаєш переді мною, Страждальче, за ідею, як надзвичайний ентузіаст, але, як філософ, Ти був неглибокий психолог: у тебе фантазія обгонила знання людського, щиро людського строю натури, ти зовсім не признаєш нічого позитивного... Ти не знав, що все, що ні на є в людині, все, ціла вона, більше залежить од власного тіла, ніж од того духа, якого існування в ній вельми безпідставне навіть, вельми вже плід передкладання... Вища розвинутість людської матерії, вища тонкість сієї розвинутости, се було зведено на ступінь якого-сь духа в людині... Ні, духа, душі нема, бо такого, що не має жадних фізичних форм, не можна ні вистежити, ні логично доказати... Хиба дух, душа—енергія існування?.. Душа людини, взагалі живої істоти,—енергія її, а дух, сума всіх тих душ—всесвітня енергія... Але тоді цілком чудна вийде річ: енергія розводиться, дякуючи матерії, матерія її розвела, а вона нею керує; таким побитом усе ж таки енергія не вічніша від матерії,—се перша суперіч, а те, що енергія не може бути розумною силою сама собою, се друга суперіч проти жидівської мислі монотеїстичної, яка сього не хоче розу-

міти, або, ясно не мігши собі уявити в часи свого постання, занедбала про се, і тим рече, що сила розумна, сила єдина, сила безконечно вічна, що витворила все сама для себе, сила вічно діяльна й тим блага — так каже Мойсей, — є Бог... Ні, так ясно... Нема, не буде й не може бути нічого, бо все поступінно трохи по-троху розбивається людиною ж, коли він усе позитивізмом вивчає, так ясно тут, в сім процесі: нащадки розбивають те, що було збудовано їх пращурами, ілюзії розбиті о креміль реального знання..

— А чому ж, чому ж не може бути?—тихим робом провадило серце, тихим щемлінням подаючи про себе звістку — яка хороша ілюзія! чому ж не одягти мрій своїх в її розкішні шати?.. От які витворні тобі ілюзії: там, де є її Бог, там у блакитній простороні вона, її кохаюча душа сподівається тебе, й ти, стомлений нещастям тут, туди, до неї підеш одпочивать вічно в обіймах її?..

— Вірити хороше — думав він — але я не можу: те-перя вже світова ніцисть розсавила мене... Усе випадкове, і коли всесвіт випадково постав і випадково в цілім і в дрібнощах існує, то що ж я, його мікроскопична цяточка?... — в одчаї питався в себе Верхівський й почував, як усе, усе йому в очах: уся природа з своєю красою, що він нею коли-сь милувався до жаги, вся її витворність, цілість, розкіш часток і краса спільно-загального уявління, все, все почало зникати з перед його очей, немов би раніше полуда спала йому з них, і він побачив усе в голій пустоті, без одушевлення ідеєю, від усього мав він бридкі вражіння, які справляли на його ся найзвичайніша травиця, бридке, палюче сонце кругле, як пика червона, річка дурна своєю одноманітною тупостию виразу...

— Ну, хіба не випадкове все от-се?.. — і ніби в ствердження свого висновку, він вирвав де-кільки стеблин бур'яну й зневажливо кинув від себе...

— От-так і зо мною світова випадковість зробила...

І зараз ще додав:

— Чорт його зна, якого багато сучасний чоловік освічений має образних способів вислову!..

І чудна раптом мисль виникла в його розумі й опанувала уявою, переходячи в такі форми:

— Як би й був Бог, то він не міг би бути благим, прихильним до того, що сотворив... Про се свідчить становище сучасних людей: всі вони страждають, все більше й морально й фізично страждають, страждають і стогнуть день і ніч, захлесуючися в тих стражданнях, а яка-сь сила тверда, без жадної жалости підсуває їм усе нові та нові страждання, руйнує їх діла, як хоче, руйнує їх життя навіть, коли і як сама хоче... Ні, того благого Бога, певно, не було й нема й не буде, а коли й є хто, то демон, що з спокою небуття, неіснування викликав вічне страждання собі на втіху, бо ціле вікове життя людей всіх і людини осібної — незупинне, безкрає тішення того безконешно-глибокого зла. Безсмертя, напр., яка вигадка для заспокоєння свого незадоволення, яка мисль утомленості!.. Як значить повинен був утомитися чоловік, щоб вигадати собі який-сь рай, вічний спокій, що жде його після невічного, недовгого труда! який значить жадібний на спокій чоловік! І чим більше втомленим був полуденний нарід, якого втомляє не тільки боротьба за існування й моральні страждання, а й сама природа, що робить його цілком втомленим, — тим більше містичний рай неподібний вигадував він собі... Жиди сливе весь час особливо втомлялися, вічно пробуваючи в труді, в рабстві, і от їх теорія про

рай дає найприємніший ідеал вічного спокою, особливо в виясненні Христа.

Ні, Бога нема, є ж демон, се безконешно-глибоке зло, яке жадним робом не може вповні задовольнитися ніякими стражданнями: будує й руйнує цяти всесвіта, сміється з людського прогресса, сього тиняння посеред темряви, як сполохані вівці в хліві в ночі, блуканини посеред страждань, а між тим зло земне, те зло, що живе на планеті землі,—а ще ж є другі зла, що живуть чи царюють на інших планетах між людьми—се зло, сила зла всесвітнього, того творчого зла вічного, що створило всесвіт, несе свій тріумф кріз усе істнування нашої планети, поки аж вона не згине по волі всесвітнього зла!..—

І от постало йому в душі жадання боротися з сією силою, зробити їй навпір. Сій силі — міркував він—приємно дивиться на його ніцисть, на його страждання, а він, він, цятка того утвореного злом всесвіта, насмілиться піти проти його...—Ся мисль йому надзвичайно сподобалася, й він, веселий, попростував до-дому: вперше за весь час гарний, підвишений настрій панував його душею, й се йогоприємно дивовало своєю новиною...

VII.

Тихий сон по горах ходить,
За рученьку щастє водить.

О. Маковей.

Прийшовши додому, він почувив себе яко-сь знесиленим у-край і фізично й, головне, морально, духовно взагалі. Він ліг на своє ліжко й став прислухатися до своєї душі...

А там постав який-сь холод, що зледенив йому серце, там було пусто й холодно, сумно й прикро: він

заплющив очі, намагаючися ні на що не дивиться, ні про що не думати...

Раптом йому перед очима виникло з темряви по-синіле з горбочками обличчя мерле, з півросплющеними мутними, скляними очима, без жадного виразу, як ніби кам'яними... Він почувив, як волосся йому почало лізти до-гори, як холод пробіг по всій істоті... Сам себе не мігши перемогти, він почав вдивлюватися в те обличчя, яке все ясніше та виразніше виділялося перед ним з темряви—і впізнав Антосине обличчя... От-такою—почав він, повний жахливої обридливості, згадувати—лежала вона в труні... Коли він прийшов, щоб в останнє надивитися на неї, то побачив її синє, понівечене віспою обличчя, і очі, що їх не можна було цілком стулити, були півросплющені... Се так його тоді вразило, що він, повний обридливості, яка гнітила його й вкидала в повний духовий відчай, вибіг із кімнати й біг, довго біг тоді все далі та й далі, поки не втомився й не впав... І теперя від сього спогаду, що кидав завжди його в холодний піт, він увесь задріжав, схопився з ліжка й нервовими кроками швидко, швидко почав ходити по кімнаті...

І те, як крок за кроком відбивався в тиші, ніби б'ючи по ній молотком, знов таки мучило його: кожний крок відкликався йому в душі й в голові і в серці, там з'єднувався з стуканнями серця,—нарешті й в собі й довкола себе він став чути лише яке-сь глухе, холодне—йому здавалось—стукання. Він сів і затих, але серце стукало й знайшло собі спільника—в поміркованім, розміренім цоканні годинника... Знов неначе холодні краплі капали на його душу та ще й з'єднані з цоканням годинника: одно невпинне кап-кап-кап-кап...

Він вискочив із кімнати й з силою стукнув дверима, наче намагаючися зачинити в ній той холод, що владав ним... І знову таки холодними крапельками застукало серце: кожна та крапелька замерзала йому в душі й льоду там ставало все більше та більше...

Він вийшов на шлях і йшов прямо, світ за очима. Раптом почувив він, що проміння якого-сь тепла починають ростоплювати льод його душі. Він оглядівся довкола. Навколо було так гарно!..

День відходив і в останнє всміхався вечірнею зорею, яка кидала на блакитне, трохи потемнілеє небо блідорожезий відблиск, а на землю півтіні, м'ягкі, ніжні, які обіймали похилі в віковій задумі верби шляхові й усе довкола. Опріч того яка-сь урочиста тиша молитовна запанувала над усім світом, висіла на вербах, лежала на шляху, обіймала повітря й заспокоювала та пестила все: жадного згука, ні повіва вітерця!.. І душу Верхівського почала по-троху обіймати та тиша...

... Він в університеті, молодий, радий до життя, вільний в почуттях, як орел той, що кидає вже свій орлячий погляд широкий в далекі, волею принадні блакиті... Він маріє зробити для людей що-сь надзвичайно велике, вельми корисне для них, таке, що зразу примусить їх зробитися надлюдинами, зразу зрозумівши своє значіння, примусить скорійше йти до мети великої, світової, яка ще неясна й йому, але принадна тим світлом своїм, яке лише блима з далини, як ота заміраюча всмішка останнього проміння сонця...

„Я вільний, я могутний, бо я — людина в повнім значінні сього слова, я маю жадання й міць все зробити, глибоке та високе дати братам—людям. Я понесу високо свій стяг правди й любови, я творчістю сього духа поборою людські недовершенства!..“

Але раптом труна з посинілим мерцем промайнула перед ним і все, все до найдрібніших подробиць з останніх часів його життя, все так миттю промайнуло перед його очима...

А довкола стало так темно, так, що ніби все, все побідила тьма, заволокла дерева, покрила шлях, засломила небо, обняла всесвіт і його самого ціпкими обіймами холодними...

„От трофей моєї перемоги над усім, що я марив перемогти“—пронеслося в голові йому по тих спогадах.

І знову труна з посинілим обличчям мертвим рельєфно виникла з темряви йому перед очима. Він здригнувся й почув холод та холодний жах у всій істоті. Швидко, швидко попрямував він до-дому, до шпиталю, але мрець посинілий в труні все біг ніби попереду... Якась сила примусила його обернутися, й він остовпів: з-заду теж була труна перед ним на повітрі з посинілим мерцем...

І якийсь паничний жах, коли хочеться гукати на весь голос, хочеться людей, а довкола пустиня, ні душі, ні згука; напав на його, й він, заплющивши очі, біг, як несамопитий, до шпиталю, а жах усе ріс та ріс. усе гнав та гнав його, й йому здавалося, коли він ото заплющив очі, аби не бачити трун перед собою, що вони, летячи довкола його, свистять, розсікаючи повітря... Блідий, як крейда, ледви переводячи дух, убіг він в дім, увійшов у свою кімнату й хотів упасти на ліжку, але на нім ясно побачив труну, а в ній синій з червоними горбочками від віспи труп. Він в одчай споглянув довкола, і скрізь: на бюрі, на віконці, на долівці, на стінках, всюди, всюди його хата повна була трун і мерців в них.

Він скрикнув і впав...

Як вернувся він до чуття, то побачив, що лежить у себе в кімнаті на ліжку: на бюрі горить лампа, а біля його на стільці сидить Тверденко. Усю ніч він пробалакав з приятелем про те, що трапилося з ним. Тверденко увесь час був вельми стурбований.

Ранком Верхівський кріпко заснув, і Тверденко, побачивши, що дихання цілком у його нормальне, покинув його, затушивши світло, й пішов у свій кабінет трохи відпочити. В дев'ятій годині його розбудив Федір, що приїхав верхи за ним, бо Петру Потаповичу зробилося вельми погано: от-от задушить його кашіль... Тверденко скочив і миттю одігся. Збираючися вже виходити й сідати на бричку, він зайшов подивитися на приятеля: той тихо, спокійно, зовсім легко дихаючи, спав.

Верхівського розбудили проміні сонця, що ласкаво гріли своїми поцілунками його обличчя... Він потягнувся й почув якесь енергію в усій істоті своїй. Обвів кімнату поглядом і запримітив, що в його на етажерці; що стояла біля протилежної стінки, стоїть склянка з хльоральом, що він приймав останніми днями від безсоння...

— Згадав!—якось радісно скрикнув він і сплигнув з ліжка й підійшов до бюра. Відімкнувши одну з шухляд, він витяг, покопавшись там із хвилю, аркуші поштового паперу: два між ними були записані, інші чисті...

Він почав уважно розглядати те, що було написано на аркушах паперу.

Се була та поема, яку він написав, коли в юнацтві шукав Бога й раптом знайшов Його.

Характер писання ще такий несталий, наївний, як і увесь зміст,—таким наївним, але життє-радісним здався

він йому і якийсь жаль на хвилину опанував його душею, жаль за повними широкими поривань часами, й він все перечитував та перечитував се писання своє й згадував ясно всі ті пориви, що вправляли його душею і пером, коли він се писав. От іще раз він перечитує:

Поривання Творця.

Творець був один, сам собі та сам у собі. Один, як можна бути одним лише тоді, як абсолютно нічого нема, нікого й нічого... Він існував Сам Собою, як вода повна себе самої, як земля сама в собі. Він же існував, як дух повний самим собою... Одинокий, всемістний в собі, він вічно жив і вічно був одинокий, вповні одинокий, бо лише Він один існував...

І от велика думка з'явилася в душі Його, в творчій Його душі, се—думка буття, думка широкого існування, думка творчості...

І затиш духа Бога, причаївся і ввійшов у Самого Себе, шукаючи творчої могутності в силі власного духа...

І така постала тиша, повна тиша, що вічність застигла й спинилася, і пустота наповнилася нетерплячкою сподівання... І все була тиша і скрізь була глибока тиша сподівання...

Раптом у душі Бога почала рождатися радість творця, коли він відчуває творчеє в собі ширяння, коли образи виникають з його духа перед ним, коли він відчуває в собі ширяння власної думки творчої, взагалі коли відчуває в собі творчий порив, коли дух його втопає в образах, а образи ростуть в його середині; але творцю-людині треба ще прикласти сили матеріальні, щоб обтілити ті образи, а Творцю-Богові сього не треба було: кожний образ розкішний, що з'явлювався в душі Творця,

зараз же силою творчої мислі обтілявся в створіння, в продукт творчости...

І от у пориві творчости Творець творив і творив...

Раніше всього Творець дав світло, що освітило усе, й тоді вічну красу втворив, аби її світло осягувало, й під владу її ідеї дав усе: під її відлиском творив і додавав Він усе останнє, аби постав нарешті повний космос, повний храм краси, храм, її достойний; далі дав закони існування всьому тому космосові...

І от подивився Він на своє творіння, і прекрасний вигляд розпросторився перед Його духом... Незмірне, неозоре, неосяжне просторище безконешне було повне існування, джерелом забившого життя, повне істот ріжних, існування яких було під владою в кожній особливих, лише схожих між собою законів... Урочистий то був вигляд величний!.. І над усім тим панувала владно, царувала свавільно вічна краса світова, така безмежно розкішна в цілім і не менше прекрасна й чарівлива в частках!.. Але Творець почував, що всьому тому ще чого-сь не дістає, вся картина, хоть і ціле полотно заповнене, далеко неповна, а між тим — Творець це добре знає — не дістає лише цяточки невеличкої, одного штриха лише й ніби цілком не викінчена ціла картина...

І зрадів раптом, надто зрадів Творець Всемогутній: „Йому ще треба з'єднати вічне з невічним, треба вигадати такий образ створіння, щоб воно було не дух і не матерія, а з'єднання духа з тілом, вічного з тлінним...“ І в захваті від своєї мислі Він сотворив чоловіка...

І обхопив потім того Творець собою світ увесь, опанував усім, усім і на мить затих, спинився, милую-

чися твором своїм теперя в частках, в кожній витворно викінченій її цяточці. І спинилось усе й затихло все.

Сонце непорушно світило й розкидало світло своє довкола геть-геть на всі світа й на землю теж, а вона, як молода краля прекрасна, одягнена в зелену корсетку та блискучу спідницю синю, мінючу, з білим підбривником та такою ж габою на краю спідниці, замислилася, дивлячись на власну красу... Всі світа й усі створіння, всі істоти, вся природа, все, що дише й існує, все притихло й ущухло...

Було так тихо, що навіть сама тиша здивовалась. Так урочисто все почувало свого Творця, все милувалося Їм, любуючися самим собою... А Він поглядом своїм оглядав усе...

І в душі Творця що-сь заспівало цівкою; чистою, могутною течією, нарешті повноводною рікою та морем безкраїм полилося поривання Творця перед своїм твором...

І все почуло те поривання: кожна билінка, рослінка, пташка, все немов би ожило, все заворушилося; світа задвигались і все, все заспівало Богові-Творцю гимн:

Радуйся, радуйся, Творче Великий, що мислю втворив, намісьць пустоти, повністю буяння життя та істніння!..

Радуйся, радуйся, Душе Великий, здібний прекраснеє в вічнеє мислю одною обтілити!..

Радуйся! Радуйся, Боже!

Радуйся Ти, Безконешний, Вседобрий, Всевільний, Могутний наш Творче!..

Радуйся, радуйся Ти, о Любове!

Радуйся, Боже!

І повний поривання не радістю від хваління, а повний радости від захвату своїм твором, будши в пориванні від процеса творення, Він розлився по всій природі...

І все почувало в собі Бога, і все почало молитись Йому:

Боже Великий, Святий і Безкрай в любові Своїй!

Боже, о Ти Всемогутний, Святий!

Боже Всесвітній!

Боже!..

Боже, помилуй, помилуй, помилуй,

Боже, помилуй, помилуй,

Боже, помилуй!..

Боже!..

І все почувало Творця... І все йому молилось й хвалило Його...

Птаство щебетало, сонце сіяло, земля, на якій пишалося красою все: травиця зелена, дерева, гаї і річка, що відбивала в собі проміння веселого сонця, вся земля вмилася ніжною, прозорою росою запашною... А на рожеву квіточку сіла бжіллка...

І я молюсь Тобі, мій Боже:

Молюсь Тобі, Царю творіння

І невміруща Сило серед нас,

Джерело вічності і тління

І кращих поривань, що в нас

В душі панують на весь час.

Молюсь Тобі, о Душе Творчости, Могутний і Великий,
Молюсь Тобі, якого Богом звать,
Зову і я Тебе те ж Богом, Богом Вічним і Великим,
Молюсь Тобі, якому честь дають!..

Молюсь Тобі, чоло схиливши,
І дух свій тихо причаївши,
Милуючися храма Твого красою
Природи розкішшю, і в пориванні,
Про Тебе мислю, й дякування
Я втворений, натхненний теж Тобою
Приношу щирее Тобі!
Молюсь Тобі, молюсь Тобі!!...

І всмішка нарешті вирізалася на його вустах, та всмішка, яка з'явлюється при погляді на приємну, хорошу, але брехливу річ, чи на що-сь вельми наївне... Він відкинувся на спинку фотеля й замислився; раптом схопив у руки перо, й, почавши новий аркуш паперу, став писати:

Страждання демона.

Коли нічого не було, коли царувало скрізь повне таке й вічне ніщо, вічно спокійне, безсмертне ніщо—от напр. таке, як на тім світі буває з кожною людиною,—коли був безкрай спокій небуття, неістнування повного і тихого, коли було так тим хороше,—то посеред сього невиразного, вічного спокою безформеного пробував не дух, не мисль, а що-сь таке, чого обхопити розум мій нездатен, але яке владно наповняло весь той спокій неістнування й страждало воно... Се був демон.

Страждав демон, і безконешність своїми частками, як довгі, тягучі ночі для стражденої людини, минала для його, а він страждав, бо, повний надзвичайного зла, повний безсмертного жадання, пекельної жадоби вічної втішити своє зло незмірне, погріти його на нещастях та стражданнях другого, він нічого не мав довкола себе, опріч тихого, лагідного спокою неістнування милого, який ще більше дратував його зло, роз-

вивав йому пекільність і силу того неосяжного зла безсмертного...

І от, повний страждання від немочи завдовольнити сього надзвичайного, вічного й, головне се, вічно зростаючого зла, сей демон мав уже зникти, расплвитися в власнім злі, згоріти в нім і згинути, зникши частками... І тоді б було вічне неістнування, вічний спокій небуття, тим і вічне щастя... Хороше тоді б було!.. Але раптом демона осяяв творчий порив, мисль, яка-сь спочатку вельми неконкретна, вельми невизначена обняла його, і він, пірнувши в себе, аби не перешкоджав йому творити вічний спокій, затих і причаївся... І тоді на мить, яка була, порівняно з нашим уявлінням часу, довга-предовга, постав такий повний спокій нічого неістнування!..

Хороше, так незмірно, на уяву неможливо хороше було тоді, така розкішна була та єдина мить у всій довгій вічності безкрай, що без початку, без жадного кінця!..

Коли мій розум вельми хвилинами вироста, коли він робиться, як та всесвітня просторонь, широким і, як джерелова вода, прозорим і, як криця найкраща, твердим, тоді лише трохи я можу уявити собі, що то був за безкрай спокій неописано прекрасний!..

Довкола всюди-всюди — значить у необмежності — нігде не було ні протилежності, ні плями, бо не було навіть згадки про світ, не було нічого, що ми можемо собі уявити, а було повне ніщо, повне тихости. Усе, що оточує людину, все без вийнятку, все цілком умовне: умовне світло, тьма умовне, умовне краса, істнування умовне, мабуть, очі й весь напрямок розуму людського, весь він вповні вміє уявляти собі лиш умовне. Але ж та тиша, повна тихости, без жадної плями, навіть згадки

про згук, була вповні безумовна, глибока тиша цільна. Всюди та скрізь був спокій неістнування..

І все складало той приемний, собою самим завдовольнений вповні, цільний спокій неістнування, ідеальний спокій!..

Раптом, як із ракети виліта сніп іскр, так з демона вилетів вічний сміх, широкий, як всесвіт, міцний і колючий, як всесвітнє страждання, голосний, як безкрая кількість звуків найдісгармонійних, найдиких своєю безконечно зростаючою силою, сміх, повний такого владного, такого низького й вічного завдоволення, сміх радості демона, такої ж безконечно злої, демонично прекрасної навіть, бо безкрайо вільної в своїм злі, якому ніщо не могло й помислити протистати, радості, що він, демон, має силу вічно жити, має силу зруйнувати сей ненавистний, остогидлий йому лагідний спокій прекрасний, і викликати з неістнування вічне страждання глибоке всесвіта, яке буде йому повним завдоволенням ріжноманітним!..

І от демон почав єдиною мислю своєю творити собі світ... І зло його росло, зло його, повне натхнення й творчого порива, в кожну цяточку того, що творило, вкладало безліч суперечів, аби тому, що воно творило, страждання зробити вічним!..

Верхівський, постановивши точки, скочив і, повний радості надзвичайної, гукнув:

— Ніщо тобі протистать і помислити не сміло, а я, я цяточка твого зла, я протистану тобі, вічний і безкрай!..

І він знов сів і додав під отим, що писав раніше: „отруївся сам, а чого? — нікому нема до того діла. Є. Верхівський“.

І випив увесь хльораль, що був у склянці.

„Що я зробив?“ — пронеслося йому в голові. Але що-сь сонне почало затягати його самоспінання... Ледви доплився він до ліжка й ліг... Приємна тихість почала обгортати його... Він простігся й ще одна неясна думка промайнула йому: „як хороше!“ — і почав цілком забуватися... Тихі сні обгорнули, обняли його...

...Гай в своїй весняній, молодій красі свіжій шелестить ніжно листям і ніби тихо що-сь обгортає йому вільну й веселу його душу... В серці так повно, що-сь мелодійне буває там і росте й проситься з його, аби охопити серце її, прекрасної, розкішної своєю дівочою красою, яка йде поруч, палаюча здоров'ям, силою життя... Він обійма її, тисне до себе, і вся крив йому плине по жилах швидко, швидко, увесь він горить в пориванні, почувачи її біля себе... Соловей співає ранню, весняну мелодію ніжну, яка, зливаючися з гармонією його душі, переливається в її серце, і він почуваче на своїх устах гарячий її поцілунок, що опалює його... Чарівливе захватіння обіймає його, все мішається перед очима... Все зникає... Але він уже нічого не почуваче... Ніби сам зникає слідом за тим...

VIII.

Тверденко вертався з Дубців цілком розбитий духовно: тільки що він знову був свідком горя тяжкого, горя, що його приносить натуральний закон руйнування, але завжди страшний, завжди, хоть і вічний, такий новий своєю силою вражіння, що викликав, викликає і має ще викликати в будуччині стільки палких питань у розумі людини. Був свідком того процесу, який живу істоту перекидає на ніщо, на безумовне ніщо, як індивідуальність. Лишається для спокоєння тільки віра,

і тим щасливий той, в кого розум нездатний до руйнування віри, до сумнівів; але той, хто керується лише розумом, вельми нездужає душею в такі хвилини свого життя. Тверденко їхав вельми пригноблений, знеможений в душі. Їхав і думав важку думу, ту думу, яка з'являється не тільки в людини, в якій вона постає в формі власне думки, а, як показує досвід, і в усякої іншої живої істоти при погляді на те, як що-сь незрозуміле, але могутнє, руйнує їй подібного. Коли ж до того додається ще особлива туга за хорошою людиною, близькою серцеві, тоді така дума шматує душу, глибоко вражаючи її, і все здається непотрібним і лише те страшне й неосяжне розумом ввижається в кожній цяточці всесвіта...

Така думка гнитіла й Тверденка. Дума ся та згадки про те, як помер Жарко, сей трудівник на ниві освіти, що поклав душу свою за вівці свої, сей чоловік, якого не вміли цінити по заслугі,—все се душило його серце... Як приїхав він, то вже Жарко кінчався... Півмертвий все кашляв він, і крив густа виносила останки його життя; він не довго й борюкався з смертю: знесилений хворобою, він викашлявся, простігся й зник... „Куди зник?.. Де він?.. Що його нагородить там за його життя?.. Нірвана?.. Чи особисте надзвичайне щастя, незрозуміле для чоловіка, покіль він має тіло?..“ Сі питання перепліталися йому з тими згадками: то згадки виникали, то сі питання...

От біля поміраючого стоїть жінка й тихо ридає. Настуся, схилившись до жиластої руки, висохлої руки батька, мочить її дрібними, буйними, а он сини обидва стоять в головах: Федір, як хмара, Павлусь плаче; малі бояться: хто плаче, хто хниче, а хто злякано дивиться на всіх. Тверденко з маленькою Ганнусею стоїть теж між другими й невольні сльози капають йому

з очей... І боляче, боляче так у душі, й немічним, без-
потрібним таким почуває він себе, і досада його обхоп-
лює. А Ганнуся плаче й тулиться до його, і він тихо,
сам сливе плачучи, вмовляє її, заспокоює...

Потім згадалося йому, як Жарко, вже помитий,
лежав на столі з хрестом в руках, а в головах горіла
свічка, ніби нагадуючи про його життя. А він був спо-
кійний на обличчі, що трохи відбило на собі страду
тієї хвороби, яка його мучила...

„Завтра похорон... Завтра похорон... Похорон!..“ —
ніби забувшись яко-сь, повторював він собі ці слова,
під'їждаючи до свого двору.

Ввійшов він у кімнати, пройшов у кабінет і ліг
на своє ліжко, аби трохи спочити; але він почувив,
немов би забув що-сь зробити...

„Щоб таке?“ мислив він, „може кобилі задати
сіна?.. Так ні ж, він добре пам'ята, що се зробив...
Може бричку не ввіз у хлів... І се ні, бо от ще й те-
перя болить пучка, яку він збив, ударившись об оглоблю,
як укочував в хлів...“

І раптом що-сь шпигонуло йому в серце... Він
скочив і прожогом кинувся в кабінет до приятеля...
Той лежав нерухомо... Се його яко-сь неприємно вра-
зило... На бюрі папери які-сь, а як він від'їздив, то їх не
було... Що-сь злякало його після сього спостереження...

Він миттю наблизився до приятеля й схопив його
руку... Вся крив немов би вдарила йому в голову, серце
застукало, персь похолоділа, мозок перевернувся, він
так почувався, ніби його вцілено по голові чим-небудь
важким: рука приятеля була холодна й цупка та тверда...
І раптом чудна думка, яка-сь згадка промайнула йому
в голові: колись ще малим він знайшов горобеня й
хотів його вигодувати, для чого й поклав був в шка-

тулку без кришки; ранком, коли він кинувся до його, то воно лежало до-гори, і коли він взяв за лапку, то вона була тверда й холодна... Лапка тверда й холодна, як рука ся... Значить?.. Але він не хотів, до відчаю не хотів няти віри. Він притулив руку до чола й воно було холодне... Що-сь пробігло, як електричний ток, по його тілу, мурашки забігали ззаду по спині...

І він, повний відчаю, почав пильно вдивлюватися в його обличчя спокійне, як мармурне, таке прекрасне навіть: блідий, як крейда, з рисами цілком правними, застиглими спокійно й непорушно, з заплющеними віками, оздобленими темними, довгими віями, з пів'-одкритими вустами, що от-от ніби зараз складуться в тиху всмішку спокійної людини. Відкинута волосся розсипалося по подушці, темне й розкішне, увесь спокійний й задоволений тим спокоєм неістнування, він був такий гарний, що Тверденко ніяк не міг помиритися з мислю, що все се незабаром повинно стати трухляком...

Раптом ніби зразу прояснився йому розум і він у відчаї оглянув кабінет: на столі стояла порожня склянка від хльоралю... Що-сь ніби перевернуло йому душу: і жах і жаль безкрай і образа проти всього світа—все се з'єднавшись напало на його. Він схопив себе за голову, всунувши пучки глибоко в волосся, й застогнав, глибоко застогнав, немов би підстрелений...

І сів за бюро, поставивши лікті на стіл, а на руки схиливши голову, і ридання стисли йому персь: вони почали зі стогнаннями вихоплюватися йому з персі й битись об тишу, яка панувала довкола...

Похорон приятеля, що так негарно скінчив своє життя, такий неприємний похорон, бо духовенство не згодилося його ховати, через те, що він самовбивець,

похорон Жарка і відчай його родини, особливо Настусі, божевілля Влитенка, нещасне становище Лідії Михайлівни, нарешті власні страждання з приводу всього того, все се, з'єднавшись, лягло важким гнітом на душу Тверденкові й причавило її. Сила силенна питань, дум напáдало й вгніздилося йому в голові, які шматували й розум й серце, потрібуючи собі певних відповідей, бо від сих відповідей залежало наслідне життя самого Тверденка... Ті думи, ті мислі заводилися в голові йому від усього: він прочитав те, що залишилося від приятеля й смутно стало йому, він ніби почувив і в собі співчуття його мислям, навіть його вчинкові; він часами забувався під впливом ріжних думок та спогадів і йому не вірилося, що все те, що за останній час сталося, дійсне сталося...

„Недавно було так хороше, так весело, всі піджили, всі знайшли один одного... і раптом?..“ І се його дивувало, се його дратувало...

„Хто ж се розраїв усе, роскидав, понівечив щастя? хто, владний і могутний, посмів уплутатися й дико розбити все? за що, коли се був праведний гнів Бога?.. Ні, справедливо каже Верхівській, що світ утворено для втіхи злу?..“

І ся мисль лякала його, розбивала всього, кидала у відчай: хотілося задушити її в собі, а ще більше хотілося самого себе задушити, спокою, довгого відпочивку хотілося...

І от раптом почувив він, що йому до страсті забажалося втікти від усього, що оточує його: від страждань других і від своїх власних; робити ж нічого не хотілося, поки ті думи й питання мучили розум, се перше, а друге тим, що знов йому приходилося стріватися з недужими, знов бачити страждання, знов упев-

нятися в справедливості мислі приятеля про втворення світа, почувавши свою нікчемність, свою нездатність, почувавши, що власний його ідеал хоть і не розбитий, так скинутий з п'єдесталу...

Бувають у кожної людини такі хвили, що течуть посеред душевних страждань, на ґрунті яких з'являються сумніви, страдні шукання згоди суперечів, що постали в душі, шукання вияснень усьому тому, що не дає жити спокійно й далі довжити служення власному ідеалу; такі хвилини, коли сей ідеал затемнюється, ніби ховається де-сь, коли хочеться втікти від усього, що викликає ці сумніви й душевні болі, бажається втікти в таке затишне місце самотнє, де б зостатися було можна одному з собою самим і передумати, перевірити себе: розв'язати ті сумніви так, чи інакше, аби довжити те, що раніше роблено, або перемінити, переламати своє життя, взагалі, як би там ні було, впорядкувати хоч трохи все у власній душі...

Так почувався й Тверденко.

Він почувив, що йому треба або знайти свою рівновагу, або... або... піти слідом за приятелем... А він завжди робив те, що йому хотілося, певно в тім разі, коли се не було супроти його пересвідчень моральних.

Тим він одним разом узяв рушницю й пішов по лугах.

Ішов він і ішов усе прямо та прямо, все більше та більше углиблюючися в самого себе... Чим більше він віддалявся від міста, тим яко-сь спокійніше робилося йому.. Широкі луга, що бігли все вперед та вперед, розпросторюючися на неосяжне око просторище, немов би манили його в свої обійма... А він любив природу, любив її вільну красу, її розумну, натуральну красу вічну, вічну, яка ніколи не міняється, не підпадає під жадну моду, маючи вічні й непорушні власні закони

краси... Його душа була здібна котитися по лугах зелених й впиватися їх простою роскішшю. Вона любила стежити й за творчістю природи: він міг усю душу вкладати в свій горід, що був у садку біля дому; а коли сам косив траву там же на лужку малесенькім по-за садком для кобили, коли вільно й вміло махав косою, то що-сь бадьоряче, приємне почував він у всій істоті... Косив він і на сих лугах одним разом поруч із Жарком... Жарком... і серце йому стислося, ніби хто-сь одняв його у природи, ніби на мить кинув в глибінь страждань, від яких він тікав... На душі так стало неприємно... Але він знов оглядівся довкола... Було над вечір уже: скошені й покинуті на час людьми луга спокійно вкривалися півтемрявою, позолоченою заходом сонця... Усе вже пів-ущухало... Скрізь було тихо, хороше, мило!..

Тверденку не хотілося ні про що думати: хотілося так іти й іти все вперед та все далі... Полювати йому теж не хотілося, хоть він, як добрий полівник, бачив, що воно могло б удатися: собака його Гавкун одно підбігав до прибережнього лозняка, а з-відтіля випурхали на воду качки, а де-які здіймалися й злітали високо...

От і ніч уже вступила вповні на землю: було темно скрізь і ще тихше; коли він почав міряти своїми енергійними кроками вже ті луга, що належали Дубчанам, то втома стала подавати йому про себе звістку...

„От і те місце, де я Настусі серце відкрив, недалеко...“ — подумав він... — „тут і пасіка діда Яреми недалеко“...

От він підійшов до того стогу, де тоді сиділи всі за кашею... Сів під ним, прихилившись спиною до самого стогу, бо втома таки оповила його істоту. Тут ж

біля його ліг і Гавкун і, всунувши свою морду між ноги, задрімав...

Довго сидів він і дивився в ніч просто; раптом сумно, так сумно чого-сь особливо журно стало йому: захотілося теперя душі живої... Як раніше хотілося втікти від усіх, од усього живого, так теперя до болю в серці захотілося мати друга, сильнішого в душі, здорового душею, який-би теплим словом пригрів його розбиту, зневірену душу...

Тут він знову згадав про приятеля, й сльози, сі колючі сльози, виникли йому з очей...

Згадалося йому, як вони вдвох з Верхівським жили собі душа в душу, коли були в університеті, як потім викінчили разом курса й оселилися тут...

І от знову з своєю прикростю згадався йому останній час їх життя: згадалось, як приятель одроджувався до нового життя, як його власне життя потекло було ширше, повнійше й веселіше, і раптом почувив він себе таким покинутим, самотнім, нещасним, людиною з розбитою душею й захотілося йому тепла в душу, віри схотілось, аби можна було далі жити, бо так далі з недужою душею він не може жити: йому здається, що ніби все для його вже скінчилося, все випадає з його рук, лікарська справа йде погано й не захоплює, не притягає його до себе. І згадалися йому приятелеві писання...

„Про Бога в останнє він мислив?... Дійсне, що робити людині в одчаї, коли навіть Бога нема?.. Немає тієї сили, в якій душа знаходить одпочивок... І проживем своє дурне життя, і вмерем, і там тобі не існувати, там теж нічого?.. Як би ще хоч се життя гарно, хороше прожити, так, аби вдовольнитися ним, то не жалко б; а як ні тут, ні там, то для чого ж нама-

гатися розумній людині жити, коли його життя не притяга до себе?.. Чи не краще так, як Женя зробив?.. Зараз—спокій від думання, що руйнує й мучить і втомлює, спокій той—взагалі неістнування?..“

Але ці мислі кололи його, заморожували душу, й він злякався їх... Він ще хотів жити, він не смерти хотів, а хотів віднайти розуміння життя, хотів відповісти на „прокляті питання“ так, аби жити... І він пішов шукати тієї відповіді...

IX.

Він прийшов на пасіку до діда Яреми, який сидів біля багаття й готував собі вечерю. Привіталися.

— Де се ви взялися?..—спитав дід.

— Та ж бачите з рушницею, полював...

— Ну, що ж убили?..

— Та я так і не стріляв; думи опанували мою голову, то яко-сь і не стрілялося...

— Ага, сідайте, відпочиньте...

Тверденко сів... І замисливо почав дивитися на багаття, що цілувало своїми вогняними язиками повітря, на дим, що губився в темряві, і мовчав... Дід теж мовчав...

Тверденко півліг, схилившись на лікоть, і звернувся раптом до діда Яреми з таким питанням:

— Слухайте, діду, чи варт жити на світі, коли погано живеться... коли не хочеться жити?..

— Як то, чи варт?—здивовано перепитав Ярема.

— А так... От, може, чули, що Верхівський, мій приятель, отруїв себе?..—

— А як же, чув... Жаль мені такого щирого, хорошого чоловіка... От знаєте, після Андрія отого, що, пам'ятаєте, я вам про його розказував, так от після його з панів мені жальче за всіх Євгена Андрійовича...

Ет!.. І обидва такою смертю померли, що не доведи Господи!.. А от на днях дочка моя вмерла... І-і-не хотіла, бідолашна, вмірати, не хотіла, бо діточки маленькі... Тай кому ж таки хочеться вмірати?..

— А от, діду, приятелю моему схотілося, тим він і вмер...

Дід замислився глибоко, понуривши низько свою сиву-сиву голову.

І Тверденко думав і дід думав, обидва вони мовчали: „що скаже дід“ — думалося Тверденкові, а діду згадувалося все власне життя...

Раптом він підвів голову, кинув свої очі такі розумні й глибоко-спокійні на Тверденка.

— Подивіться... Он комар сіда мені на руку... І от я його ловитиму... Хиба воно розуміє що, а подивіться, як тікає, бо чує, що я можу його роздушити, а жити й воно хоче... Йому пагано жить: і птах, і людина, й звір, усі проти його більші, сильніші; завсігди воно дріжить, боїться, а й жити йому з того треба, щоб, дріжачи й боячися, сідати на все, що має кров... І так кожна комашина хоче жити, бо хоч і не розуміє нічого, але Бога чує... А хто Бога чує, той хоче жить... Бо хороше жить!.. Хиба таки можна надивитися на луга, коли на їх хвилями під вітром гнеться Божа благодать, хиба можна намиливатися соняшним світлом ясним, або вечірньою зорею, або вечірніми зірками ночної доби, або чи можна ж не любити світу Божого окрашеного?.. От я... Дев'ятий десяток років живу вже, зубів нема вже, їсти пагано, ноги ледви ходять, сили мене зовсім кидають, відпочити вже пора, а все ж таки, як сонечко зійде та освітить-осяє весь світ і мое Боже птаство, то так радісно-радісно стане, так хочеться, щоб ото день у день сходило й для мене

грішного та немошного сонечко ясне... А і тяжко жити мені було на світі... Ще за кріпацтва зазнав я лиха, а як на волю випущено, то й тоді воно мене не кидало... Оженився, працював увесь вік коло святої земельки, але її в мене був такий клаптик, що й руки мої і моєї сім'ї і пошкарубли, а ніколи ми не доїдали й не допивали, але спасибі їй, земельці, вона все ж таки годувала, повиводила в люде моїх діток: син теперя живе, на тім клаптику хозяйнуючи, а я пасіки чужої доглядаю., Дочка була в мене... О, ох...—зітхнув дід глибоко... Умерла... Теж за бідолуху такого вийшла, але чесний чоловік він, роботящий, гарно вони, як два голубочки, працюючи, жили й діток гарних мали... Так Господь Бог—Його свята воля—прибрав її... Все в руці Божій; Він, Великий, вже знає, що робить... Його свята воля... Хто почуває Його, всяк не наркати́ме на життя, а житиме й радітиме...

Чудно себе почував Тверденко, слухаючи діда. Одно головне, що йому робилося легше на душі, спокій дідочий проймав і його стурбовану душу. І такі мислі, наближно, повивали йому розум:

„От переді мною людина, що прожила весь свій вік, і цілий вік довгий страждання ріжні гніздилися в нім, терли й м'яли його, а який спокій примирення з долею відбитий на його старечім лиці, яка впевненість в Вищу справедливість! Що значить завжди почувати біля себе й в собі Що-сь Вище й Могутне, що так ясно відчувається, як віддасися чарам природи з розумом і з чуттями... Що значить бачити Його красу— а значить знати Його, як що-сь найкраще в усіх відносинах—в усій природі і відчувати тій красі!..“

І Тверденкові його власні страждання здавалися цілком дрібними, порівняно з довгими, сумними

роками життя діда Яреми, й йому навіть яко-сь соромно стало в душі за свою несталість, за свою здібність з мухи робити слона...

Але раптом така думка з'явилася йому: „може діду допомага так спокійно жити його нерозвиненість розуму“...

І він звернувся до діда з такими словами:

— А коли Бога, діду, нема, що тоді?...—

— Як то нема?...— широко розплющив дід очі і здивовано на його поглядів.

Тверденко почав вияснювати старому всю будову світа, як про се дізнала позитивна наука. Він балакав просто, все висловлював так ясно, щоб дід міг зрозуміти. І все стежив за дідом. І дивовало його те, що робилося з дідом: раніше він яко-сь невизначено дивився і слухав, яко-сь здивовано й неймовірно, чого й очукував Тверденко, але де-далі дід видимо все більше та більше зацікавлювався, все пильніше й з якою-сь навіть жадобою слухати прислухався до його слів... І—чудне діло—здивованість та неймовірність зникали з його обличчя, воно робилося спокійним і лише сповненим жаданням знання, слухання.. Він слухав ніби таке, що хотів увесь вік свій почути й раптом напав на такий випадок, що йому дав се, дав можливість задовольнити своє бажання... Оповідання тяглося довго, довго... Уже півні перші проспівали де-сь на селі й вітрець легенький пробіг по траві й далеких деревах над річкою, якісь птахи вже були проснулися й запищали; коли Тверденко скінчив і подивився на діда.

— От бачте...—по хвилинній мовчанці замисленій почав дід—усе от-се, що ви мені розказували, все воно дуже правдиво, цікаво так... Оттак мені коли-сь панич Андрій розказував, тільки не про се саме, а про инше...

Але все от-се, що ви казали, видать, не до кінця доведено, або без початку воно... Хто-сь же мусив дати силу, щоб оте усе робилося так, як ви кажете... Воно теж, саме, як от, примірно, подивишся на жита: от, мовляв, людина поорала землю, посіяла зерно, воно й виросло, само виросло... А як же воно виросло, хто йому дав ту силу рости; щоб чоловік робив з зерном, як би сієї сили не було?.. Так і те, що ви сказали.. Може воно й так, може й безліч земель є, оті зіроньки землі, може безлічі сонців, може вони всі й освітляють кожне свої землі, а нам здається, що то самі землі сяють, все се нехай і так, тим паче, хто ж все таки вправляє, керує так хорошо тим, що чоловік найрозумнійший довго, довго мислив, аби хоть ізрозуміти... Хто?..

Тверденко відповів.

— А де взялася ся сила, питаю вас?.. Як узялася ся світова енге... як?..

— Енергія...—

— Еге ж, еге!..

— Матерія її розводить у собі...—відповів Тверденко.

— Ну, а хто зробив так, що матеріал той, чи як там, почав розводити її?..

— Сього вже я вам не скажу... Само так сталося...

— Ну, от бачите, де початок... Усе те ж само, а все те від Бога, все Він... Чим більше ви знаєте, тим краще Його можете бачити... Ми—люде темні, у нас і розум і думка за Бога темна, а вам от видніше... Ми лише в житті, в красі, в зірках, у церкві Його бачимо, або чуємо, а ви... вам хороше... у вас цілий світ перед очима...

Тверденко нічого не відповів уже; він замислився, глибоко замислився, все повторюючи собі „у вас цілий світ перед очима“...

Уже дід схилився на соломку, що лежала біля шалашу, коло якого вони сиділи, й задрімав, а він усе мислив, лігши й собі на спину, заложивши руки під голову й дивлячися в небесну просторінь на зірки...

„От людина... — так він міркував та гадав — цілу світобудову я йому виклав, як на долоні, здається, бо він же, видать, зрозумів по-своєму... Він так хороше зрозумів ту світобудову, яка відвертала від ідеї про Бога багацько, коли не переважно всіх, а його навіть не стурбувала... Щоб се значило?.. Що помага сій людині, розумній, як видать, так спокійно, все з тією ж глибокою впевненістю в собі відносно знання Бога дивиться на те, що так руйнує інших освічених людей, перед якими „цілий світ“?..

У тім то і річ, що перед їх очима переважно не стоїть той цілий світ з своєю красою, витворністю і ідеєю цілого: вони їм, як цілим, не цікавляться переважно, або нещиро, поверховно цікавляться, а лише кожний вглиблюється в цяточку його і в ній топить своє непорозуміння відносно цілого, відносно всього... Мені здається, що вікова недужість духовної істоти — причина тому, що людина губить чуття Бога...

Людина, що виросла на лоні природи, сього храму чудового Божого, людина, що сливе невідільно й безпосередно почува його довкола і в собі що-миті, така людина не може згодитися з тим, що Його нема... І є Він, є, бо чим більше цільна людина, не пошматована нічим, чим більше вона — людина природи, тим ясніше вона почуває Його всюди... І Він — є...

Ми привикли не вірити тому, що так ясно; ми маємо спадкову неймовірність... Дійсне, чи може людина, що виховується й живе посеред мур мійських, чи може вона любити вповні, глибоко розуміти при-

роду, чи може вона почувати її ідею, чи може вона бачити „цілий світ“, хоть не бачити, не розуміти, то почувати, коли їй за кам'яним колодізем видать лише шматочок неба, серед каміння й каміння, що скрізь і всюди її оточує і гнітить і душить своїм одноманітно-похмурим і важким гнітом пустелі?..

Ні, людина серед мур забува витворність і все-сильну творчість природи, тоб то Бога, він виробляє собі мійське розуміння умовної краси... І коли чує про природу, то як про що-сь далеке й незрозуміле йому... Коли він з мур попада на лоньо її, то милується нею, бо має почуття красного, що критомне неясному, але без розуміння глибокого сієї природи, без синівського почуття до неї, як до великої матері своєї... Він знов таки не об'єднує в ній „цілого світа“..

Еге!.. Він одкида ідею про Бога, бо хіба може він, одчуваючи їй, її зрозуміти, коли йому в серці змалку не виховується щире й діяльне почуття величності та ідеальної творчости витворної й широкої його матері природи, а значить і Його Бога...

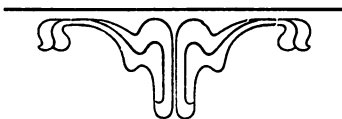
Напроти того, людина—гордовита в своїм самоспінанні людським і заносиста, мало того, вона любить і пестить в собі сю заносистість... Вона недужа нею, але любить свою недужість... Тим вона переважно, забуваючи про свою матір природу, почина уявляти собі, що вона мало не весь світ сама собі втворила тако ж, як будує великі дома височезні кам'яні, так як будує собі красу умовну і все, все, цілий ніби прогресс мійської цивілізації скаліченої, яка й сама калічить...

Вона, ся людина, завжди була вельми горда й самохвальна, вельми заносиста... І от, коли вона ще була наївним дитям, то одразу забажала була зрівняти себе

з творчою силою природи, зразу хотіла побідити, перехитрити її й почала будувати „Вавілонську башту“, але незабаром, зрозумівши, що се — несенітниця, вона зразу порозумнішала: стала по-троху по-малу оточуватися камінням, але й забулася в тім камінні й себе перевернула в людину каміння — царя його й всього, що слабіше, витворніше, ніжніше його“...

Далі, все так міркуючи, він почав забуватися приємним сном, що обхопив його втомлене за день тіло, і нарешті глибоко, кріпко і спокійно заснув...

Кінець другої частини.

Епілог.

С души, как бремя, скатится
Сомнѣнье далеко...
И вѣрится и плачется
И так легко, легко!..

М. Лермонтов.

I.

Вже починалася десята година ранку, як Тверденко вернувся до-дому з лугів, бо весь час він, попрощавшись з дідом, йшов, не хапаючися... Теперя вже він цілком інакше почувався... Життєва енергія вернулася до його ніби з тим сном, що підкріпив його серед лугів на свіжій повітрі, а разом з нею яка-сь органічна ніби жадоба праці й праці неспинної після невеличкого спочивку так обняла його, що він зараз же, сливе не пробувши дома й цілої хвилини, побіг у шпиталь, де його очекувало багато порівняно з іншими днями недужих... Як присів він, так і провів день за працею, лише на хвилину забігши після прийому недужих до дому пообідати.

Він побачив, що постав за той час, як його думи й душевна блуканина трохи відтягли були від діла, великий непорядок в шпиталі: його чепурній натурі він таким здався. Тим ото він і товкся весь час в шпиталі: він усе прибірав, усе порядкував, готував ліки на завтра, обійшов двічі всіх недужих, оглядів їх пильно, переглянув книги, де була записана хвороба кожного, потім написав, куди треба, щоб швидче присидали другого лікаря, бо діла багато, і, як прийшов до-дому, то почувив утому в усій істоті, але то вже була приємна

втома, яка почуввається після в праці проведеного дня, в ній почуввається яке-сь завдоволення моральне... Він цілком яко-сь неспостережно для себе, увійшовши в кабінет приятеля, щоб ще раз прочитати його писання, поки заготується чай, ліг на ліжко й заплющив очі...

Що-сь могутне й приємне ніжно обняло його й обгорнуло тихим, але міцним забуттям, що особливо ласкаво пестить втомленого фізично...

.... З косою в руках, в одній сорочці, без жілета, під палючим промінням веселого сонця йде він по широкому луку, йде й широко махає косою, а впереді трава струнка, висока лягає рівно... І йому так вільно коситься, так хороше в усій істоті й силу таку міцну відчува він у руках і спина не болить, а лиш яке-сь приємне напруження пройняло йому всі мускули, так повні теперя сили й міцности... Маха він та махає, не вважаючи ні на сонце, що надто вже ласкаво гріє його, ні на те, що йому вже їсти хочеться вельми... Махає й махає... От скінчив він покіс і став клепати косу... І оглядівся довкола, де скрізь було так гарно: скрізь по луку лежали рівні, по струночці ніби проведені покоси, які, гріті сонцем, давали з себе приємний і м'який свіжий пах... Втягнув він повною персю сих пахоців і замахнувся знов на стіну стрункої трави, що рівнялася перед ним...

— Семене!..—почув він з-заду і обернувся.

— А, Настусе, се ти?.. Що, моя мила?..

— Та йди вже обідати...

— То ось цей покіс скінчу, то й прийду...

— Та зараз же, докосивши, йди, бо прохолоне...

— Добре!..

І знов ще з більшою енергією почав махати косою, бо йому було так радісно, так хороше на душі, і такі

півдумки снувалися йому: „яка гарна жінка — моя Настуся... весела, роботяща... Луг же такий веселий, запашний... Зараз обід смашний, бо моя Настуся смашно варить... От ще небагато лишилося докошувати... Е-ех, ну!..“

Се останнє відносилось до коси, яку він все знову та знов заносив...

— Пане, пане!..—розляглося.

„А, се вже Мотря кличе... Ніяк не діждуться“... міркує він, докошуючи покіс... Далі бере косу на плече і повертається, щоб іти до воза, де на його сподівається смашна каша польова... Але раптом луга яко-сь повужчали, похитнулися разом з ним... Все зникло.. І він розплющив очі.

— Пане, пане, йдіть уже чай пити, а то зовсім прохолоне...

Перед ним стояла Марта і ото кликала його чай пити: вона вже не раз навідувалася, та все жаль було будити пана; але вже давно був самовар готовий і навіть стухати починав; тим вона нарешті наважилася розбудити його...

— А, се ти?.. —яко-сь з розчаруванням в голосі промовив Тверденко, встав, приємно потягнувся й пішов пити чай.

Після чаю йому вже не хотілося спати, тим він увійшов знову в кабінет приятеля, відчинив шухляду, дістав писання його.

Поклавши їх перед собою, він зараз же не почав читати, а під впливом думок одкинувся на спинку фотелю й замислився.

Увесь той вечір він мався під вражінням того гарного сну, і вже за чаєм, приємно згадуючи подробиці, він поклав завтра їхати в Дубці... А там згодом,

коли Настуся захоче — се вже її діло — одружитися... Йому так схотілося бути біля неї, бачити її, мати своєю, обняти, притиснути палко до себе і, притиснувши її, гукнути під впливом якого-сь веселого почуття: „жити хочу, широко жити!..“ Еге, він хотів жити вільно, широко, вповні, щоб потекло його життя швидче, повнійше й цільнійше, ніж тепер... Жити, жити!..

Але, як розгорнув от-сі писання, то від них повінув йому в обличчя холод смерти, теперя вже справжній холод, який, справляючи неприємне вражіння, примушував його бажати далі, можливо далі, бути від бридкої йому теперя смерти, ближче й глибше бути в житті й жити, жити яко-мога... А разом і яко-сь досадно йому зробилося за приятеля, досадно, що він, такий багатий природними дарами, діяльний, розумний, і згинув так швидко, не принісши тієї користі, яку б міг... Нарешті він почав читати ті писання приятелеві, і по-малу його почала обхоплювати цікавість, йому вже не страшно було їх читати, як ранійше, вони його схиляли до думання й різні мислі заширяли йому в голові...

От перед ним „Поривання Творця“... Він читає, як його приятель вірив у юнацтві, коли з його душі вилася ця поема... Вона йому здалася палкою, живою, так життьєрадівною, що навіть вона його захоплювала своєю розкішною, красною фантазією палкою... І він міркував:

„Як хороше!.. Се здорова мисль людини (дарма, що іще й не цілком дорослої), бо ся фантазія збудована на правдивім чутті Бога в природі... Як тхне чистим захватінням, приємним почуттям радісним од неї, як весело й радісно її читать“.. І повне співчуття він почув у собі до того натхнення, яке владало автором, коли він писав сю річ...

От він її скінчив і почав читати „Страждання демона“, і на його повінуло холодною фантазією, болючою, йому в кожному рядку ввижався відчай скаліченої й зневіреної душі людини, відчай недужої душі, яка іноді плакала ніби в сіх рядках, власне в тих місцях, де автор видимо сумує за спокоєм небуття, неіснування... Під гнітом думок, він знов відкинувся на спинку фотеля й замислився... „Як повинен був страждати він—мислив про приятеля,—коли його розум міг так думати“... І тільки теперя міг він зрозуміти його страждання, силу його розчарівности і біль душі, й невільно оправдав приятеля, простив йому те, що він егоїстично покинув приносити користь другим, оправдав, і сльози виникли йому з очей... І після їх він почував, що йому легко робилося, легко й затишно в душі. Згода й примиренність з усім, що раніше турбувало його, панували там повні й свавільні... Він вийшов на ганок посидіти трохи на свіжій повітрі...

Над землею панувала свавільно й розкішно одна з прекрасних ночей літніх українських, коли темне покривало її, зпорснуте срібним сяєвом, так легко й граційно обгортає весь світ, спрацьований і вкрай стомлений за довгий день, який спить а ні поворухнеться: ні згука, oprіч квакання жаб'ячого, що десь розлягається, доносячися з якої-сь калюжи, та хиба ще собака гавкне де-сь далеко й замовкне, і знову ні згука!.. Дівчата теж не співають пізньою добою: не до співанки, коли ввесь день, не розгинаючи спини, працюєш і так натомишся, що ледви до місця спочивку доплетаєшся й в ту ж мить перекинешся цілою істотою на сон, станеш ніби живим обтіленням його, який всього тебе обхопить, палко обійме—прокинешся вранці так, як ліг: за коротку ніч не встиг і перевернутися на другий

бік... Наче саму ніч обняв сон владний, оповив її тишою, обгорнув спокоем,—так тихо, так урочисто тихо скрізь довкола!.. І срібний місяць спокійно й глибоко замислений милується тією тишою урочистою в темно-ясних, темно-блакитних високостях осяяних!.. І тиша ся виклика стільки ріжноманітних дум та згадок!..

Дунав і Тверденко, дунав про все те, що трапилося з ним, з його душею й розумом останніми днями, дунав про себе і про приятеля... Дунав про Бога, якого теперя він всюди почував і якому вірив—і йому так було легко, хороше на душі, спокійно й затишно... Думки ж ті йому кружали в голові то згадками, то ніби цілком у не з'єднаних між собою формах...

Милуючися розкішною красдю ночі, він у пориванні мислив: Еге, кожний, хто кида життя, не цінить його, не розуміє ваби його, не розуміє краси всесвіта!.. Він кида життя тим, що не чува потреби ні в житті для себе, ні в собі для життя... А така людина—ненормальна...

Хто ж чува в собі силу перемогти себе в певних випадках, той не наважиться покинути вічну красу природи. Коли він здібен її зрозуміти, або хоть почувити розумно, як дід Ярема, її ідею, він глибоко віритиме в її силу й в себе, як цяточку тієї сили, й не наважиться згубити своє найвище щастя... Ні, з сього часу я зроблю все, що можу, аби бути більше й ширше діяльною цяточкою того вічно могутного, зроблю все, що можу, аби забезпечити собі невмірущість хоч малу, як індивідуума. А дух мій, згубивши тіло, свою паволоку, хоч і згубить індивідуальність свою, але не вмре, а буде вічно жити в моїх добрих ділах... Поки живу, то всіма силами житиму!..

На другий день він поїхав у Дубці... Зажуреними він там усіх знайшов, але теперя сльози ті й суми не

турбували до відчаю його серця: він яко мога всіх утішав, розважав...

II.

Через рік цілком перемінилося життя Тверденка й Жарків.

На весні наслідного року справили скромне весілля Тверденка з Настусею, й Семен Олексійович почав турбуватися про те, щоб придбати власний домочок і хазяйствечко. Ще будши нежонатим, він скромно завжди жив, тим зберіг невеличку сумму грошей, за які теперя купив собі ґрунт біля шпиталю й збудував новий домок, у якому й оселився з молодою жінкою. Настуся одержала посаду помішниці учителя в місці С***, а він лікарював,—тим життя їх бігло користо для других, тим паче, що вони намагалися яко мога більше зробити кожний в своїй галузі діяльності. Вільний же від сих праць час вони хазяйнували: почали розводити садок біля свого дому, квітники, городці. Вони мали здібність розділяти свій час між громадською власною працею так, що одна одній не заваждали. Тим паче, що Настуся мала ціле літо вільне, тому все домашнє хазяйство лежало на її плечах; помішницею ж у неї була Марта, що ранійше служила в Тверденка, та сам чоловік, коли звільнявся від свого діла... У неділю ж або в свято до неї збиралися з сусіднього хутора дівчата й діти й вона їх вчила грамоті, проводячи таким робом національну освіту і свідомість в маленький і глухий свій закуток. Іноді в свято вони з чоловіком їздили в Дубці до старенької неньки та до братів в гості, другим разом ті в них гостювали. У-зімку Настуся й Семен Олексійович увечері завжди читали вдвох, розмовляли, будуючи мрії та надії на ще більше поширення їхньої діяльності...

Проїшов так рік з лишком і Настуся породила сина, на превелику втіху Тверденкові й собі. Семен Олексійович удався гарним батьком: як ніколи було Настусі, а йому був час, то він з яким-сь особливим педагогічним вмінням возьгався з коханим синочком Женьом—якого так назвав в честь свого приятеля—наспівуючи йому своїм дебелим голосом сімпатичним сумні й веселі пісні... А воно чим більше росло, тим дужче любило свого татуса: було, як зачує його голос у передпокою, то вже біжить на зустріч, як стало дибати, і кричить: „тату, тату!...“ Він же в пориванні схопить його на руки і тоді вже ніяк не звільниться від його—так воно учіпіриться своїми малесенькими рученятами йому за шию...

Ще рік минув і вони вже мали доню: нова втіха молодим батькам, але нові й турботи. Річ в тім, що чим більше ставала родина, тим більше прибувало турбіт на долю Настусі. Таким побитом їй приходилося кинути вчителювання й стати вповні матір'ю й хазяйкою, але вона вагалася; вона боялася зрадити своєму ідеалу... Але Тверденко так умовив її:

— Не думай—казав він—що ти кидаєш служити громаді, віддаючися своїм дітям цілком... Чим краще й чим глибше розуміє свій обов'язок мати, тим вона дасть кращих дітей, діячів для громади... Ти до того, як стати матір'ю, дала, що могла, громаді, теперя ж ти, так кажучи, на час лише кидаєш її, кидаєш, щоб приготувати їй зразу куди більшу користь, ніж сама ти могла б принести,—щоб виховати йому своїх дітей!.. Лише дивись і пильнуй, щоб з їх вийшли користні люде, гарні діячі громадські, пильнуй, щоб в них виховати впізнання потреби жити для того, щоб приносити вжиток ближньому...

Послужім громаді й дітьми нашими—додавав він— а для сього нумо вдвох виховувати своїх дітей так, аби ми нарешті могли сказати, що ми цілих себе віддали громаді. І Настуся всією своєю душею, широкою й глибокою душею жіночою, віддавалася дітям. Але все ж вона не могла кинути своєї улюбленої праці учителювання, тим в-зімку збирала до себе хутірних дітей, яким далеченько було ходити до міста в школу, й вділяла їм години дві в день, щоб вчити їх.

Тим часом в Дубцях, у Жарків теж все відмінилося.

Федір скінчив школу хліборобську й оселився хазяїнувати, довжити хліборобську культуру свого батька. З його вдався гарний хазяїн-хлібороб: познайомившись з наукою, він прикладав її теперя на практиці, зацікавлював сим селян, які, бачучи, що в його з „новими примхами“, як вони спершу взивали його заходи хліборобські, діло йде хороше, й собі йшли за їм слідом, особливо ж молодші...

Федір казав Тверденку, що має надію в будуччині підняти хліборобство в цілім селі... Незабаром він і спілки почав заводити й все се засновуючися на законі. Таким побитом багатирі не могли його вгризти з багатьох причин: перш за все він був „з біса хитрий“, як вони висловлювалися самі про його, друга—вільна людина й ні від кого не залежна, бо був собі приватний властитель земельний і повноправний громадянин села, третя—мав велике співчуття в де-яких заможних людей, що не перекидалися на жмикрутів... І вже незабаром, як спостеріг Тверденко, громадське самоцуття в Дубцях почало підійматися й громада стала краще дбати про свій добробут... Великою допомогою в сім стало Федору й те, що його батько вчителював в сім селі

25 літ та й теперя його місце зайняв другий син його, Павлусь, який кинув гімназію, бо після смерти батька ні на що було її викінчувати, та й особливої потреби в сім Павлусь не почував: хоч він і тямив добре, що він надто мало знає, та щоб надолужити і вповні розвинути себе, він з братом і вивчали в подробицях кожний свою спеціальність теоретично й зараз же добуте теорією прикладали до практики... Таким побитом, не дивлячися на те, що вони пробували в глухім закутку, вони не плісніли й не опадали духовно...

Провадячи свою діяльність, вони певно мали й невдачі поруч з поступом. Федору траплялося погано по хазяйству власному, в громаді ж поставали іноді суперечки; та й взагалі життя його було турботне й потрібувало багато енергії й сил, але його діяльна натура міцна всюди вносила порядок, усе встигала зробити, все перемогала довкола й в собі...

Павлусь же був гарним учителем: він по спадщині від батька мав педагогічний талант в собі й діти його любили; але, як він ще не був досвідним, то іноді з новими прийомами, які він вводив у своїй школі, траплялися йому невдачі; проте взагалі діло йшло дуже добре, а кожна невдача ширила досвід в нім. „Таким побитом“ — мислив Тверденко, згадуючи про Жарка, який вельми працював і ніби ніяких наслідків своєї праці не лишив по собі, мислив при погляді на його синів, що так уміло продовжували його діло:— „таким побитом ще раз справдилися слова Христа: „істинно, істинно глаголю вам: коли зерно пшеничне, впавши на землю, не вмере, то одно зостається; коли ж умре, то багато овощу приносить“...

Кінець.

КОРЕКТОРСЬКІ НЕДОГЛЯДИ:

<i>Стор.:</i>	<i>Рядок:</i>	<i>Надруковано:</i>	<i>Треба:</i>
5	5 знизу	поланком	похалпом
26	4 зверху	ни було	ні було
28	14 „	вмісті	в місті
29	16 „	справно	справою
36	14 знизу	держать	держать
37	5 зверху	вимовин	вимовив
45	13 знизу	свої переваги, влас- них досвідкості	свої переваги, досвідкості
45	11 „	подихом	подихом
48	2 зверху	думом	дубом
61	8 „	ідучі	ідучи
64	12 „	перепеняючи	перепиняючи
81	4 „	Сон літньої ночі	„Сон літньої ночі“
90	5 знизу	раптом	раптом
108	10 зверху	з <i>немошок</i>	з пелюшок
113	8 „	стикувалося	стискувалося
137	4 знизу	тьма умовне, умовне краса	тьма умовна, умовна краса.

Од Видавництва О. Л. С.

Видавництво О. Л. С. (Одеської Літературної Спілки) цією повістю О. Плюща закінчує свою діяльність. Замість його з'організувалося нове, на нових основах, під назвою: **Видавництво „Діло“**.

ГОЛОВНІШІ УКРАЇНСЬКІ ЧАСОПИСИ.

„Діло“.

Щоденна українська газета, на взірець великих європейських, що відбиває в собі все політичне життя Українського народу. Напряму національно-поступового. Рік видання 33-ій. Безплатним додатком до „Діла“ виходить літературний, ілюстрований тижневик „Неділя“. Передплата на рік 16 карб., приймається в Редакції „Діла“ (Галичина, м. Львів, Ринок, ч. 10), а тако ж по всіх українських книгарнях.

„Рада“.

Щоденна політична, економічна і літературна газета, рік видання сьомий, виходить у Києві (Велика Підвальна вул., д. 6). Передплата на рік 6 карб.

„Українська Хата“.

Місячник національно-поступово-демократичний, рік видання четвертий, виходить у Києві (Бульварно-Кудрявська, 16). Передплата для Росії на рік 4 карб., за кордон 10 корон.

„Літературно-Науковий Вістник“.

Місячник літератури, науки і громадського життя, рік видання п'ятнадцятий. Передплата 8 карб.; для незаможних, учнів, студентів, сільських учителів, низших служачих, робітників і селян на рік 6 карб., коли вони передплачують журнал просто з контори (Київ, В. Володимирська, 28).

„Учитель“.

Місячник українських учителів в Галичині й на Буковині, рік видання двадцять п'ятий. Передплата 3 карб. на рік (Галичина, Львів, ул. Мохнацького, ч. 12).

„Світло“.

Український педагогічний і літературний журнал, призначений для сем'ї і школи, виходить у Києві що—місяця (В.-Володимирська, 93). Ціна на рік 4 карб.

„Рілля“.

Український хліборобський часопис, виходить двічі на місяць книжками, дає багацько практичних статей про селянське хазяйство, гуртування, закони, ціни на хліб. Багато малюнків, відповідів на запитання. Рік починається з листопада. Ціна на рік 2 карб., на 1/2 року—1 карб. Адреса редакції: Київ, Тургенівська, 9.

„Засів“.

Українська народня ілюстрована газета. Ціна на рік 2 карб. 50 коп., на 1/2 року 1 карб. 30 к. Адреса: Київ, В.-Володимирська № 28.

„Дніпрові Хвилі“.

Українська народня часопись, виходить двічі на місяць. Ціна на рік 2 карб. 40 коп., на 1/2 року 1 карб. 20 коп. Гроші треба посилати на адресу: Катеринослав, Проспект, Книгарня М. Лозинської для „Дніпрових хвиль“.

„Дзвінок“.

Ілюстрована тижнева дитяча часопись для старшого і меньшого віку, з додатками для малих дітей. Ціна 3 карб. на рік. Австрія, Галичина, м. Львів, ул. Мохнацького ч. 12.

„Свобода“.

Виходить що - тижня, ціна 4 карб. Адреса: Америка. „Svoboda“ 184 Hudson St. New York. U. S. N. A.

„Рідный Край“.

Часопись громадська і літературна з малюнками, виходить тричі на місяць, ціна 3 карб на рік. Київ, Благовіщенська ул. ч. 101, кв. 4.

„Молода Україна“.

Часопись для дітей з малюнками, виходить раз на місяць, ціна 2 карб. Адреса та ж сама. Ціна обох часописів 4 карб. на рік.

„Наша Школа“.

Науково-педагогічний журнал, виходить 4 рази на рік книжками 4—5 аркушів, ціна 3 карб. Австрія, Галичина, м. Львів, ул. Супінського ч. 17.

„Каменярі“.

Журнал двотижневий українського вчителства на Буковині. Ціна 3 карб. на рік. Австрія, Буковина, Станівці Горішні.

„Світова Зірниця“.

Селянський тижневик. Ціна 3 карб. на рік. Почт. ст. Ярошенка. Подол. губ., в с. Пенькову.

„Ukrainische Rundschau“.

Український місячник на німецькій мові. Ціна 4 карб. на рік.—Австрія. Вѣна. Wien. Gersthof, Messerschmidtgasse 30.

Усі ці часописи можна передплатувати через книгарню „Діло“. Одесса, Конна ул., № 11.

PG 3948

P57

1911

V.1-2

